સ્કન્ધ ચોથો-વિસર્ગ

વિસર્ગનો અર્થ અને લક્ષણ:

તૃતીય સ્કન્ધમાં તેત્રીસ અધ્યાયોથી ફળ સહિત સર્ગનું વર્ણન કર્યું. આ ચોથા સ્કન્ધમાં એકત્રીસ અધ્યાયોથી 'વિસર્ગ'નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેથી કાંઈ અયોગ્યતા નથી. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્‌ની બધી લીલાઓ એક સાંકળરૂપ (એક બીજી સાથે સમ્બન્ધવાળી) હોવા છતાં દરેક જુદી-જુદી ફળ આપનારી છે, તેથી હરકોઈ લીલા અથવા બધીનો સમૂહ ફળ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે.

'વિસર્ગ' એટલે 'વિવિધઃ'=જુદા-જુદા પ્રકારનો 'સર્ગ', લૌકિક સર્ગ નહિં, પરન્તુ 'વિશિષ્ટઃ'=ઉત્તમ પ્રકારનો 'સર્ગ'. આ ઉત્તમ પ્રકારનો સર્ગ(વિસર્ગ) દેવતારૂપ છે. ૮ વસુઓ, ૧૧ રુદ્રો અને ૧૨ આદિત્યો દેવો છે. ભગવાન્‌ની લીલા વિપરીત હોવાથી, વસુઓનું અન્તે, રુદ્રોનું મધ્યે અને આદિત્યોનું આરમ્ભમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨+૧૧+૮=૩૧ એમ એકત્રીસ દેવોનું નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી, આ સ્કન્ધના એકત્રીસ અધ્યાયો છે૧

સર્વ જીવોના સમ્બન્ધવાળી ક્રિયાશક્તિ (રજસ્)વાળા ભગવાન્‌ની મુક્તજીવ (કાર્ય)ની ઉત્પત્તિ કરાવનારી લીલા તે 'વિસર્ગ'.

વિસર્ગલીલા સર્વ જીવોના સમ્બન્ધવાળી ક્રિયાશક્તિવાળા (ભગવાન્)ની લીલા હોવાથી, આ લીલામાં ઉત્પન્ન થનારા (જીવો) સર્વશક્તિવાળા થવાના, એ આ સૃષ્ટિનું ઉત્તમપણું. આ લીલામાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ જીવો સામર્થ્ય પ્રકટ કરીને મુક્ત થશે. તેથી વિસર્ગ અલૌકિક છે. આ વિસર્ગ જ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.

શ્રીભાગવતમાં ''વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ''માં વિસર્ગ વીર્યવાળો કહેલો છે, એવું વિસર્ગનું લક્ષણ આપેલું છે(૨।૧૦।૩). આ લક્ષણમાં જે 'પૌરુષઃ'શબ્દ છે તેનો અર્થ, પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ કરાવનારો, એવો નથી, પરન્તુ જેમાંથી માહાત્મ્ય સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જાણવામાં આવે તેવો, એવો અર્થ છે. તેથી વિસર્ગ પુરુષના આકારવાળો અથવા પુરુષાતન જણાવનારો છે.

'પૌરુષઃ' શબ્દનો અર્થ, પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ કરાવનારો, એવો ન હોય તો મનુના વંશના નિરૂપણથી આ સ્કન્ધનો પ્રારમ્ભ કેમ કરેલો છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પ્રસઙ્ગ જણાવવા વંશના નિરૂપણથી પ્રારમ્ભ કરેલો છે. કારણ કે સમ્બન્ધ વિનાનો વૃત્તાન્ત કહેવાથી લીલાના અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. તેથી સમ્બન્ધ દર્શાવવા પ્રસઙ્ગ કહેવો જોઈએ. લૌકિક પુરુષો કથાનું શ્રવણ કરનારા હોય તેમના ઉપર પણ ઉપકાર કરવો જોઈએ. પ્રસઙ્ગ જણાવ્યા વિના કથા કહેવામાં આવે તો તેઓ તે ન સમજે તેથી પ્રસઙ્ગ કહેવો જોઈએ. પ્રસઙ્ગ કહેવામાટે સ્કન્ધનો વંશના વર્ણથી પ્રારમ્ભ કરેલો છે. તેથી આ પુરુષાતનવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિ છે, સાધારણની સૃષ્ટિ નથી. શ્રીભાગવતથી સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે સર્વ વેદો તથા ઇતિહાસનો સાર કાઢી તે રચેલું છે (૧।૩।૪૨) (પુરુષાતનવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિના નિરૂપણના શ્રવણથી ઉદ્ધાર થાય, સાધારણ પુરુષોની સૃષ્ટિના નિરૂપણના શ્રવણથી ઉદ્ધાર ન થાય. તેથી પુરુષાતનવાળા પુરુષોનો સર્ગ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે૨-૩।।

પ્રકરણ વિભાગઃ

ભગવાન્નું સામર્થ્ય અનન્ત પ્રકારનું છે, છતાં પણ સદ્‌બુદ્ધિથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના હોવાથી આ સ્કન્ધના ચાર પ્રકરણો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય બધા જીવો શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમલની સેવાથી જ સિદ્ધ કરી શકે, બીજા કોઈ પ્રકારે તે થઈ શકે નહિ એમ જણાવવા આ સ્કન્ધ કહેલો છે૩।।-૪।।

આ ચાર પુરુષાર્થો જુદા-જુદા પુરુષોએ સિદ્ધ કર્યા છે. દક્ષે ધર્મ, ધ્રુવે અર્થ, પૃથુએ કામ અને પ્રચેતસોએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલો. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવાથી જ આ પુરુષાર્થો તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા. તે પહેલાં આ તેમને પ્રાપ્ત થયેલા ન હતા. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવા કર્યા પહેલાં દક્ષે ધર્મ પ્રાપ્ત કરેલ ન હતો. ધ્રુવ અને તેની માતા સુરુચિએ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલ ન હતો. ઈન્દ્રરૂપ (અ.૧૯।૩૩) પૃથુએ કામ પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો. અને જીવરૂપ પુરઞ્જને (પ્રચેતસોએ) મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો. તેથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવાથી જ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી એમ સિદ્ધ થયું. તેથી વીર્યવાળો વિસર્ગ તે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારો જ છે, અથવા પુરુષાર્થ કરનારાઓની સૃષ્ટિ છે, બીજો તેનો અર્થ નથી, કારણ કે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા એ જ તેનું ઉત્તમપણું છે૪।।-૬।।

સ્ત્રી પુરુષાર્થની વિરોધીઃ

કેટલાકનો મત એવો છે કે આ વિસર્ગ; સ્ત્રી(સતી), બાલક(ધ્રુવ), જુવાન(પૃથુ) અને વૃદ્ધ(પ્રાચીનબર્હી) નું પ્રકરણ છે, એટલે ‘વિસર્ગ’નો અર્થ સ્ત્રી અને પુરુષ નો ભેદ અને અવસ્થાનો ભેદ થાય છે. આ મત ખોટો છે. કારણ કે સંપૂર્ણ રીતે સાક્ષાત્ ભગવાને કરેલું કાર્ય પુરુષાર્થ વિનાનું કેમ હોય? અને વેદમાં તેવું કાર્ય દુઃખમાં પરિણામ આવે તેવું કેમ હોય? તેથી આ સ્ત્રીનું પ્રકરણ નથી. સ્ત્રીથી કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. સ્વરૂપથી તો સ્ત્રીપણું પ્રોત્સાહન કરાવનારું નથી, કારણ કે સારું અને નરસું ઓળખનારા પુરુષો પ્રમાણે, ઈન્દ્રિયવાળા હોવું એ જ ભજનમાટે જરૂરી છે. મનુષ્યોનો જ ભજન કરવાનો અધિકાર હોવાનું તો મૂર્ખોએ કલ્પેલું છે, કારણ કે વાંદરાઓ વગેરેને પણ ભજન કરવાનો અધિકાર છે.

ત્યારે પહેલા પ્રકરણમાં સ્ત્રી સતીનો પ્રસઙ્ગ કેમ આવે છે? એમ પૂછો, તો તે પ્રસઙ્ગ સ્ત્રી અનર્થ કરાવનારી છે એમ જણાવવા મૂકેલો છે. માત્ર પત્ની જ નહિ, પરન્તુ પુત્રી, માતા અને બીજી દેવતાની સ્ત્રીઓ પણ અનર્થ કરાવનારી હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. તેઓ પુરુષાર્થની વિરોધી (પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન કરનારી) છે એમ કહેવા આ પ્રસઙ્ગ કહેલો છે૬।।-૯।।

પ્રકરણ ૧; ધર્મ અ.૧-૭; સાત અધ્યાયો હોવાનું કારણઃ

પહેલા ધર્મના પ્રકરણમાં સાત અને બીજા અર્થના પ્રકરણમાં પાંચ મળીને બાર અધ્યાયો થાય છે. આ બન્ને મળી આદિત્ય થાય છે. ધર્મ એટલે યજ્ઞ સાત તન્તુઓવાળો છે, તેથી સાત અધ્યાયો છે. ‘તન્તુ’ નો અર્થ સૂત્ર અથવા સન્તતિ થાય છે. યજ્ઞ સૂત્રરૂપ હોવાથી તન્તુ છે અને સન્તતિરૂપ છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ સાત પ્રકારનો હોવાથી સાત તન્તુવાળો છે. (અગ્નિષ્ટોમ, અત્યગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ્ય, ષોડશી, અતિરાત્ર, આપ્તોર્યામ અને વાજસ્પેય એવા તેના પ્રકાર છે. બૃહસ્પતિસવ વાજસ્પેયની પહેલાં અને તેની પછી કરવામાં આવતો હોવાથી તે વાજસ્પેયનું અઙ્ગ જ છે. તેથી) વાજસ્પેયને સાતમો ગણેલો છે. તેની પછી કરવામાં આવતા, તેના પાછળના અઙ્ગરૂપ, બૃહસ્પતિસવમાં અહીં વિઘ્ન થવાનું કહેલું છે. તે એવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે કે ધર્મ પણ ભગવાન્ની સાહાય્યથી જ થઈ શકે છે તે સિવાય થઈ શકતો નથી. વસિષ્ઠ વગેરે ત્યાં હોવા છતાં ધર્મ આચરવામાં દક્ષ મુખ્ય હોવાથી દક્ષને જ ધર્મ સિદ્ધ થયાનું કહેલ છે. ‘દક્ષ’ નામ તે શબ્દના અર્થ પ્રમાણે જ કહેલું છે. તે કર્મમાર્ગમાં ઘણો ‘દક્ષ’ એટલે ચતુર હતો૯।।-૧૧

સાત અધ્યાયોના ભાવાર્થઃ

આ પ્રકરણની કથા ધર્મમાટે ઉપયોગી છે, એમ તેના સાત અધ્યાયોના ભાવાર્થથી જણાય છે.

પહેલા અધ્યાયમાં પીઠિકા સાથે અનર્થનો પ્રસઙ્ગ, અનર્થનું પોષણ કરનાર સહિત કહેલો છે. સતીનો સમ્બન્ધ (શ્લો.૪૯) અનર્થનો પ્રસઙ્ગ છે, તેનું નિરૂપણ કરેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં તે પ્રસઙ્ગનું પરિણામ એટલે અનર્થનું કારણ, તેના અઙ્કુરના જેવી પરસ્પર શાપ આપવાની કથા (શ્લો.૧૦-૩૨) કહેલી છે. આ ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાન્ત જણાવવા કહેલ છે. કારણ કે અઙ્કુર ઉત્પન્ન થયા વિના બીજમાંથી ફળ થતું નથી.

ત્રીજો અધ્યાય અઙ્કુરમાંથી બે પાંદડાં નીકળવારૂપ છે, તેમાં અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે(શ્લો.૮-૧૪) અને શિવ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે અનર્થ થતો અટકાવવા પ્રયાસ કરે છે(શ્લો.૧૬-૨૫). આ અધ્યાયમાં દ્વેષ સારી રીતે સ્થિર થાય તે માટે અનર્થરૂપ વૃક્ષની સારી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે. દ્વેષ અનર્થનું કારણ છે એમ જણાવવા દ્વેષ કરવો નહિ એવો શિવજીના વાક્ય(શ્લો.૨૫)નો ભાવાર્થ છે. તેથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરી તેમણે અનર્થ અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યાનું કહેલછે.

ચોથા અધ્યાયમાં સતીના દેહનો નાશ થાય છે (શ્લો.૨૪-૨૭), પરન્તુ તે એ અધ્યાયનો અર્થ નથી. અધ્યાયનો અર્થ તો અનર્થના કારણરૂપ દ્વેષની મધ્યમાં થયેલી ક્રિયા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં યજ્ઞનો નાશ થાય છે, કારણ કે અગ્નિહોત્ર વગેરે પાંચ તેના ભાગ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યજ્ઞ સિદ્ધ થવાનો પહેલો વિભાગ કહેલ છે. યજ્ઞની સિદ્ધિ તેનું પાછળનું રૂપ છે.

સાત તન્તુવાળો યજ્ઞ સાતમા અધ્યાયમાં સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ભગવાન્ વિષ્ણુની સ્તુતિ થતાં તે ભગવાન્ વિષ્ણુથી જ સિદ્ધ થાય છે એવો અંશ આ પ્રકરણથી દૃઢ થાય છે.

(ભગવાન્‌થી જ ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્તનો)આવો આ સાત અધ્યાયોનો અર્થ છે૧૨-૧૩।।

અધ્યાય પહેલો ધર્મનિરૂપણઃ

આ અધ્યાયમાં ઘણા પ્રાસઙ્ગિક વિષયો કહેલા છે. તે બધા ધર્મમાટે ઉપયોગી છે, આ અધ્યાયમાં ધર્મની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. ''મન્વન્તરો ઉત્તમ ધર્મ છે''(૨।૧૦।૪) એ વાક્ય પ્રમાણે મન્વન્તર ધર્મ છે. (દરેક મન્વન્તરમાં મનુ, મનુના પુત્રો, ઋત્વિજો, દેવો, ઈન્દ્ર અને ભગવાન્ નો અવતાર એ છ ધર્મ કરાવનારા હોય છે). આ અધ્યાયમાં પ્રથમ મન્વન્તરના આ છયેનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, ધર્મનું નિરૂપણ કરવાનું આ અધ્યાયનું પ્રયોજન હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે.

(૧.મનુનું નિરૂપણ શ્લો.૧માં છે. ૨.મનુના પુત્રો પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદનું નિરૂપણ શ્લો.૯માં છે). ૩.ધર્મ કરનાર અગ્નિ ધારણ કરનારા ઘણા પુષ્ટ કર્દમના મરીચિ વગેરે સાત જમાઈઓ ઋત્વિજો હોવાનું શ્લો.૮માં કહેલું છે. આ સાત (મરીચિ, અગ્નિ, અઙ્ગિરા, પુલસ્ત્ય, વસિષ્ઠ, અથર્વા અને ભૃગુ) ઋત્વિજો મનાયેલા હોવાથી તેઓના એક પછી એકના જુદા-જુદા વંશ પણ આ અધ્યાયમાં કહેલા છે(શ્લો.૧૨-૪૫).

એમ વંશનું નિરૂપણ કરી ધર્મના અભિમાનવાળી દેવતા પણ કહી. (૪.યજ્ઞના ભોક્તા લક્ષ્મીનારાયણ યજ્ઞસ્વરૂપે

અવતર્યા તે આ મન્વન્તરમાં ભગવાન્‌નો અવતાર થયેલ છે). બ્રહ્માનો દરેક દિવસ 'કલ્પ' કહેવાય છે. આ જે કલ્પની કથા કહેવાય છે તે પહેલાના કલ્પમાં 'રુચિ' ઋષિની ઉત્પત્તિ થયેલી, પછી તે કલ્પનો પ્રલય થયો(પૃથ્વી જલમાં ડૂબી ગઈ), ત્યારે રુચિ સત્ય લોકમાં રહેલા. આ વૃત્તાન્ત ત્રીજા સ્કન્ધમાં કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી ત્યાં કહેલ ન હતો. આ ઋષિ બ્રહ્માના પુત્રોની સમાન એટલે તેમનાથી કંઈક હલકા હતા. તેથી મનુની પુત્રી આકૂતિને તે 'પુત્રિકા' તરીકે પરણેલા, જે પુત્રી પુત્રિકા તરીકે પરણેલી હોય, તેને જે પુત્ર થાય તે; તે પુત્રીના પિતાનો પુત્ર ગણાય, તેના પતિનો પુત્ર ન ગણાય. તેથી સર્વથી ઉત્તમપુરુષો પુત્રિકાના પતિ થવા ઇચ્છતા નથી. રુચિ બ્રહ્માના પુત્રોથી હલકા હોવાથી તેમણે આકૂતિને એવી રીતે પત્ની તરીકે સ્વીકારી અને પુત્રિકાના પતિ થયા(શ્લો.૨). ૧૩।।-૧૬।।

રુચિએ આકૂતિમાં સ્ત્રી-પુરુષનું જોડકું ઉત્પન્ન કર્યું. પુરુષ તરીકે યજ્ઞના ભોક્તા સાક્ષાત્ વિષ્ણુ યજ્ઞસ્વરૂપથી અવતર્યા અને સ્ત્રી તરીકે ભગવાન્‌થી છૂટી ન પડનારી લક્ષ્મીના અંશરૂપ 'દક્ષિણા' અવતરી. યજ્ઞ પછી દક્ષિણાને પરણ્યા(શ્લો.૫) આમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી, કારણ કે શાસ્ત્ર જીવોના અધિકાર દર્શાવે છે, ભગવાન્‌ને તે લાગુ પડતું નથી. ભગવાન્ અને લક્ષ્મી નો સમ્બન્ધ સદાનો હોવાથી યજ્ઞ ભગવાન્ દક્ષિણાને પરણ્યા. આ લક્ષ્મીનારાયણ યજ્ઞના ભોક્તા છે એમ પણ આથી જણાવ્યું છે, (તે આ મન્વન્તરના ભગવાન્‌ના અવતાર છે).

૫.તે જ પોતાના અંશથી જુદા સ્વરૂપે આ મન્વન્તરના ઈન્દ્ર પણ થયા, કારણ કે તે સમયે ઈન્દ્રનો અધિકાર સાચવે તેવા કોઈ જીવો ન હતા. તેથી જ આ મન્વન્તરમાં સ્વરૂપના ભેદથી છ જુદા અઙ્ગ ન હતાં, પરન્તુ પાંચ જ હતાં, છતાં ભોગનાં ભેદથી છ અઙ્ગો હતાં, કારણ કે યજ્ઞનારાયણ; ભગવાન્‌ના અંશના અવતાર તરીકે સર્વનો ભોગ કરનાર હતા અને ઈન્દ્ર તરીકે હવિષનો ભોગ કરતા હતા, એમ તે બે પ્રકારનો ભોગ કરતા. તેથી તેમના બે સ્વરૂપ ગણતાં મન્વન્તરનાં છ અઙ્ગો થાય છે.

૬.આ મન્વન્તરમાં તે સમયે દેવો પણ ન હોવાથી યજ્ઞ ભગવાને દક્ષિણામાં પોતાના અંશરૂપ બાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, તે આ મન્વન્તરમાં દેવો થયા(શ્લો.૬-૮). એ પ્રમાણે મન્વન્તરમાં છયે અઙ્ગો સિદ્ધ થયાનું આ અધ્યાયમાં કહ્યું, તેથી ધર્મનું નિરૂપણ કરવું એ આ અધ્યાયનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ જણાય છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે ધર્મના કારણરૂપ કાલ (મનુનો સમય) છે, (કારણ કે બ્રહ્માના દરેક દિવસ એટલે કલ્પમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે)૧૬।।-૧૮।।

ભગવાન્‌ના અવતારોઃ

આ પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના ત્રણ અવતારો કહેલા છેઃ

૧.ક્રિયાવતાર યજ્ઞ (શ્લો.૪)

૨.જ્ઞાનાવતાર દત્ત (શ્લો.૧૫) અને

૩.જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના અવતાર નારાયણ (શ્લો.૫૨).

ધર્મ સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન્‌ના આ ત્રણ અવતારો આ પહેલા મન્વન્તરમાં થયેલા છે. આ ત્રણ પૈકી દત્ત અને નારાયણ આ એક જ મન્વન્તરમાં ઉપયોગી નથી, પરન્તુ સર્વ મન્વન્તરોમાં પણ ઉપયોગી છે, તેથી બીજા મન્વન્તરોમાં જ્ઞાનાવતાર તથા જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના અવતાર કહેલા નથી. ક્રિયાવતાર દરેક મન્વન્તરમાં જુદા-જુદા કહેશે૧૮।।-૨૦

વિસર્ગમાં મુક્તિ પામનાર જીવોની સૃષ્ટિ કહેવાની છે, તેથી જે પ્રકારે બન્ધ ન જ થાય તે પ્રકારની મુક્તિ પામનાર જીવોની આ સૃષ્ટિ છે, તેથી આ સૃષ્ટિમાં સર્વ સ્થળે ભગવાન્‌નાં ભજનનું નિરૂપણ છે.

અત્રિએ કરેલ ભગવાન્‌નું ભજન શ્લો.૨૭-૨૮માં જણાવેલું છે. આ સામાન્ય રીતે કરેલું દેવનું ભજન છે,

પરબ્રહ્મનું ભજન નથી. તેનું કારણ એવું છે કે આ ધર્મનું પ્રકરણ છે અને પરમેશ્વર ક્યા, તેનો નિશ્ચય પહેલાં અત્રિને થયો નહિ, તેથી તેણે સામાન્ય રીતે ભજન કરેલું છે. કર્મમાર્ગમાં બધા દેવો સરખા છે, પરબ્રહ્મ (પુરૂષોત્તમ) પણ માત્ર દેવ જ છે. અત્રિએ સામાન્ય રીતે ભજન કર્યું તેથી, કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી, તેની પાસે ત્રણ દેવો પ્રકટ થયા. ધર્મ કરવાનું કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી તેના અધિદેવ પણ (બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ એ) ત્રણ છે. તેમાંથી કોઈનો પણ દ્વેષ થતો હોય તો અટકે, દ્વેષ ન થાય તે માટે હરિએ પણ ''જે એકનું તમે સત્યસઙ્કલ્પવાળાએ ધ્યાન ધર્યું તે અમે ત્રણ જ છીએ'' એવો ઉત્તર આપેલ અથવા ભગવાને પછી દ્વેષ ન થાય તે માટે દક્ષને એવો બોધ કરેલ કે ''હું, બ્રહ્મા તથા શઙ્કર જગતના પરમ કારણ છીએ... હું જે અદ્વિતીય બ્રહ્મ કેવલ પરમાત્મા છું તેમાં બ્રહ્મા, રૂદ્ર તથા પ્રાણીઓને અજ્ઞાની ભેદથી જુએ છે''(અ.૭।૫૦-૫૨). તેથી કોઈનો પણ દ્વેષ કરવાથી હલકું કાર્ય પણ સિદ્ધ થતું નથી૨૧-૨૪

અહીં શ્રીભાગવતમાં જણાવેલ ઋષિઓ તો સર્વજ્ઞ છે. તેઓ કેમ જુદા-જુદા એક-બીજાથી વિરુદ્ધ વૃત્તાન્ત કહે છે? કર્દમ માત્ર વિષ્ણુની જ સેવા કેમ કરે છે? (જુઓ સ્કન્ધ ૩ અધ્યાય ૨૧). અત્રિ ત્રણેને સાધારણ કેમ રહેલ છે? એવો પ્રશ્ન થાય. તો જાણવું કે બધા ઋષિઓ બ્રહ્મ જાણનાર હોવા છતાં જે ઋષિની જે સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા હોય તે ઋષિ તે પ્રમાણે બોધ કરે છે. તેઓ બધા સર્વ જાણનાર હોવા છતાં તેઓના સ્વભાવો જુદા-જુદા હોવાથી તેઓની રુચિ જુદી-જુદી હોય છે. તેથી પોત-પોતાની રુચિ પ્રમાણે તેઓ બોધ કરે છે.

એમ પણ ન માનવું કે ઋષિની રુચિ પ્રમાણે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતા ન હોવાથી કેટલાક ઋષિઓનાં વચન ખોટાં જ હોવા જોઈએ, કારણ કે ભગવાન્ જ તેઓ પાસે ક્રિયાના જુદા-જુદા અંશો વગેરેથી પ્રકટ થઈ પોતાના તેવા જુદા સ્વરૂપનો બોધ કરે તેમાં કાંઈ દોષ નથી૨૫

''યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું આ ઉત્તમ ધર્મ છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મમાર્ગમાં ઘણું તપ કરવું યોગ્ય છે. દત્ત જ્ઞાનાવતાર હોવાથી તેમણે તપ કરેલું. એમ માનવું ઉચિત નથી કે દત્તાત્રેય ગુણના અભિમાનવાળા દેવ હોવાથી ચન્દ્રની પેઠે તે ભગવાન્‌ના અવતાર નથી. કારણ કે ખણ્ડસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ વિષ્ણુ ગુણના અભિમાનવાળાં છે. મુખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો સત્ત્વગુણમાં પણ જેમ નર વગેરેના અવતાર થયા છે તેમ દત્ત વિષ્ણુનો અવતાર જ થયેલ છે. કારણ કે જેમ વિષ્ણુએ પોતાનાં માછલું વગેરેનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરેલાં, તેમ આ અભિમાનવાળું સ્વરૂપ પ્રકટ કરેલું. જીવો મધ્યે તે અવતરેલા છતાં તે ભગવાન્‌નો જ અવતાર છે, કારણ કે ખણ્ડવૈષ્ણવ મત પ્રમાણે દત્ત ઈશ્વર જ છે, તેથી જીવો મધ્યે અવતરેલ હોવાથી તે ભગવાન્‌નો અવતાર નથી એવો સન્દેહ રહેતો નથી૨૬

મુખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ભગવાન્‌થી (અમુક)અંશે વિષ્ણુ જુદાં નથી, તે ભગવાન્ જ છે, કારણ કે તે સર્વ કાર્ય કરે છે. (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ અનુક્રમે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ કરનારા છે) તે પૈકી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ તો કોઈ પણ પ્રકારે થાય, સ્થિતિ કરવામાં તો સર્વ (ઘણુયે) કરવાનું હોય છે. તેથી પરમેશ્વરની પોતાની જ પાસેથી (સ્થિતિ સમ્બન્ધી) સર્વ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અંશ પાસેથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે તેમનામાં અભિમાન હોય છે. વિષ્ણુ અંશ હોય અને તેવા (અભિમાનરહિત) ન હોય, તો તામસ જીવોનું પાલન ન કરે, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે કાર્ય ન કરે અને વિભાગ પ્રમાણે (જુદા-જુદા) સર્વ માર્ગની પ્રવૃત્તિ તેમનાથી ન થાય. (વિષ્ણુમાં અભિમાન હોતું નથી. જુઓ ૧૦।૮૬।૧-૮). તેથી બ્રહ્મા વગેરેને સામાન્ય રીતે (વિષ્ણુપદ પ્રાપ્ત કરવાની) ઈચ્છા રહે છે. વિષ્ણુ પોતે જ ઉત્તમ હોવાથી બ્રહ્મા તથા શિવની સમાન હોવું વગેરે દોષ તેમનામાં નથી. તેથી દત્તાત્રેય વિષ્ણુનો અવતાર હોવાથી ભગવાન્ છે એ બરાબર છે૨૭-૨૭।।

બ્રહ્મા અત્રિના પુત્ર સોમ તરીકે, વિષ્ણુ દત્તાત્રેય તરીકે; અને શઙ્કર દુર્વાસા તરીકે જન્મેલા. પરન્તુ તે-તે દેવના ગુણો તેમનામાં જોવામાં આવતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેઓની ઉત્પત્તિ જુદા પ્રકારે થયેલી. તેથી સોમ તરીકે બ્રહ્મા

જ, અને દુર્વાસા તરીકે શઙ્કર જ જન્મેલા. તેઓ પોતાના જ સ્વરૂપથી અવતરે તો તેમણે ઈચ્છેલું કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી તેઓ જુદા પ્રકારે જ ઉત્પન્ન થયેલા. (બ્રહ્મા સોમ થયેલ હોવાથી) સોમે વંશ ચલાવવાનું, દત્તે યોગથી રક્ષણ કરવાનું અને દુર્વાસાએ તપ કરી અનુગ્રહ કરવાનું તથા શિક્ષા કરવાનું (શાપ આપવાનું) કાર્ય કરવાના હતાં. પોતે કરવાનાં કાર્યો થઈ શકે તે માટે તેઓ (ગુણના) અધિક અભિમાનનો ત્યાગ કરીને અંશથી જન્મેલા. તેથી તેમનામાં ગુણનું અત્યન્ત અભિમાન ન હતું. છતાં તે ત્રણ ગુણના અભિમાનવાળા દેવો જ સોમ, દત્ત અને દુર્વાસા તરીકે જન્મેલા૨૭।।-૨૮।।

દક્ષ:

એ પ્રમાણે ધર્મમાં પરમ્પરાથી ઉપયોગી દેવો સમ્બન્ધી વિચાર કરી, ધર્મમાં દક્ષના સાક્ષાત્ ઉપયોગ સમ્બન્ધી વિચાર કરવામાં આવે છે. પિતૃઓ અને દેવો નાં વ્રત આચરનાર પુરુષ દક્ષ, ઘણો ધાર્મિક અને અભિમાની હતો. તે અભિમાની હોવાથી તામસ હતો. તેથી આ સોળ કલાવાળા મનોમય (ધાર્મિક)દક્ષને સોળ કન્યાઓ થયેલી(શ્લો.૪૭-૪૮). તેમાંથી પન્દર સગુણ હતી, અને એક તેમનાથી જુદા સ્વભાવની હતી. તેમાંથી તેર તો તેણે ધર્મને પરણાવી(શ્લો.૪૮). બધા મહિનાઓમાં ધર્મ થાય છે અને તેનાથી શુદ્ધિ જ થાય છે, કારણ કે આ કાલ જ ધર્મ કરાવનારો છે. તેથી બાર મહિનાના અભિમાનવાળી બાર અને શુદ્ધિના અભિમાનવાળી એક એવી તેર કન્યાઓ દક્ષે ધર્મ(ઋષિ)ને પરણાવી૨૮।।-૩૦।।

ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધિ સત્ત્વ ગુણથી થાય છે, તેથી ભગવાન્ અવતરે તે માટે પ્રાર્થના કરેલી ન હોવા છતાં પણ શુદ્ધ સત્ત્વમાં, એટલે શુદ્ધ સત્ત્વવાળી શુદ્ધિના અભિમાનવાળી કન્યા મૂર્તિમાં કલ્પના અન્ત સુધી જગત્નું રક્ષણ કરવામાટે હરિનો અવતાર થયો. ‘મૂર્તિ’ એ દક્ષની તેરમી પત્નીનું નામ છે. કલ્પના અન્ત સુધી જગત્નું રક્ષણ કરવું એ આ અવતારનું પ્રયોજન છે.

આ ‘વિસર્ગ’ ઉત્તમ સૃષ્ટિ હોવાથી પુષ્ટિ વિનાનો એકલો ધર્મ આ સૃષ્ટિમાં ઘણો ઉપયોગી થાય નહિ એમ દર્શાવવા હરિ મૂર્તિમાં નર અને નારાયણ એવા બે સ્વરૂપથી પ્રગટ થયા. પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગ એ બન્ને માર્ગ સમ્બન્ધી ક્રિયા જ્ઞાન વગેરે જણાવવા ૧.સર્વ બ્રહ્માણ્ડરૂપ પ્રથમ પુરુષનાં સ્વરૂપથી અને ૨.બીજા અન્તર્યામીનાં સ્વરૂપથી એમ બે સ્વરૂપથી નારાયણે અવતાર લીધો. નારાયણ તપ કરનારું સ્વરૂપ છે; તપ જ કરે છે, પરન્તુ મુક્તિ અથવા ભક્તિ આપતું નથી. તપ સિવાયનું ભક્તિ-મુક્તિ વગેરે આપવાનું કાર્ય તો ‘‘જેમનાથી આ જગત્ મુક્ત થાય છે’’(૧૦।૨૬।૧૬) વગેરે વાક્યો પ્રમાણે પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણ જ કરે છે. નારાયણ સર્વ કાર્ય કરતા હોવાથી સર્વરૂપ છે. પુષ્ટિનું કાર્ય કરવા તેમનો જુદો (શ્રીકૃષ્ણનો) અવતાર થયેલો છે. નરમાં તો નારાયણનો આવેશ જ થાય છે. તે ભગવાન્નો અવતાર નથી. નારાયણ ભગવાન્ના અવતાર છે અને નર આવેશવાળા છે એમ પાછલા પહેલા સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ જણાવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન્ જ છે. નારાયણ પુષ્ટિ અને મર્યાદા બન્ને માર્ગનું સ્થાપન કરવા અવતરેલ હોવા છતાં પૂર્ણ ભગવાન્નું પ્રાકટ્ય થયા વિના તે કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ ન હોવાથી, નારાયણ અને નર એ બે ભગવાન્ના અંશોએ ‘ઈહ’(અહીં) પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણમાં જ પ્રવેશ કર્યો અને ભૂમિનો ભાર ઉતારવા યાદવોનાં અને કુરુઓના નાયકો(શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન) થયા(શ્લો.૫૯). બન્ને સ્વરૂપવાળો નારાયણ અંશ તો ભગવાન્માં જ રહ્યો. નર અંશે તો ભગવાન્માં પ્રવેશ કરી પછી અર્જુનમાં પ્રવેશ કર્યો૩૦।।-૩૩।।

દક્ષ પિતૃઓનું વ્રત આચરનાર હોવાથી ‘સ્વધા’ અને દેવોનું વ્રત આચરનાર હોવાથી ‘સ્વાહા’ એ બે પુત્રીઓ પણ તેને થયેલી. તેમાં ‘સ્વાહા’ સર્વ દેવતારૂપ હતી. ‘‘અગ્નિ સર્વદેવતાઓ છે’’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે અગ્નિ પણ સર્વ દેવતારૂપ છે, તેથી દક્ષે સ્વાહાને અગ્નિ સાથે પરણાવી. સ્વધા સર્વપિતૃરૂપ હતી. પિતૃઓનું એક સ્વરૂપ નહિ હોવાથી અને તેઓ છૂટા પડતા ન હોવાથી તેણે સ્વધાને સર્વ પિતૃઓ સાથે પરણાવી૩૪

દક્ષની સોળમી સર્વથી નાની પુત્રી 'સતી' હતી. જેમ દીવામાંથી કાજળ થાય છે તેમ દક્ષના અભિમાનના અંશને ગ્રહણ કરી આ સોળમી કન્યા તેનાથી જુદી ઉત્પન્ન થયેલી. તેથી આ અભિમાનરૂપ હતી. ધર્મી દક્ષને રહેવા દઈ, દીવાના કાજળની પેઠે તેનો અભિમાનનો અંશ જ તેનાથી છૂટો પડી આ કન્યારૂપ થયેલ. જેમ તેજ સ્વતઃ શુદ્ધ હોવા છતાં તે તેલમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેલના મેલરૂપ કાજળ તેલથી જુદું પડે છે, તેવી રીતે સર્વ વસ્તુઓના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રકાશનારું વૈદિક કર્મ પણ અહીં દોષવાળા કર્તાએ(દક્ષે) કરેલું હોવાથી તેના દોષરૂપ અભિમાન તેનાથી 'સતી' કન્યારૂપે છૂટું પડ્યું. તેથી તે પોતાના પિતાના ઘરના નાશનું અને પતિને મલિન કરનાર શાપનું કારણ બની. વળી તે સોળમી(છેલ્લી) ઉત્પન્ન થયેલી, કારણ કે છેવટે જ અભિમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. બ્રહ્માએ તેનું સ્વરૂપ જાણ્યું ''તે તામસ હોવાથી પોતાના મૂળ કારણ (તમોગુણના અધિષ્ઠાતા શિવ)ને પરણાવવામાં આવે તો પોતાના મૂળ કારણ તેલમાં નાખેલા કાજળ પેઠે પોતાનું કાર્ય કરવા શક્તિવાળા નહિ થાય, પરન્તુ જો બીજાને આપવામાં આવશે તો સમય જતાં વાયુએ ઉડાડેલાં કાજળની પેઠે સર્વ સ્થળે પોતાના પ્રચાર કરશે'' એમ વિચાર્યું અને તે(અભિમાનરૂપ તમોગુણ)ના અધિષ્ઠાતા દેવ શિવને પરણાવરાવી. કારણ કે તેમ કરવાથી જ તેનું સ્વરૂપ નભે તેવું હતું. જો સાત્ત્વિક વગેરે (પુરુષ)ને પરણાવવામાં આવે, તો તે તામસ હોવાથી તેના સ્વરૂપનો નાશ થવાનું બને. તેથી તેને શિવને પરણાવરાવી અથવા તેનો તેના પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં લય થાય તે માટે બ્રહ્માએ તેને શિવને પરણાવરાવી (અ.૨।૧૬)૩૫-૩૬

અધ્યાય ૨ ; દ્વેષ અને શાપઃ

સતીરૂપે અભિમાન દક્ષથી છુટું પડેલું હોવાથી તેણે શિવના ઘેર પણ પોતાનું કાર્ય કર્યું. શિવને પણ અભિમાન થયું અને પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં દક્ષ આવ્યો ત્યારે શિવ બેસી રહ્યા, ઊભા થઈ સત્કાર ન કર્યો. સતીના સમ્બન્ધથી શિવને એ પ્રમાણે દ્વેષ થયો. અભિમાન સતીરૂપે પોતાથી છૂટું પડેલ હોવાથી દક્ષને દ્વેષ થવો ન જોઈએ, છતાં પુત્રી સતીનું સદા સ્મરણ થવાથી દક્ષનું અભિમાન અને તેથી દ્વેષ પણ વધતાં જ હતાં. વળી શિવ ધર્મ આચરતા નહિ અને દક્ષ ધર્મ આચરતો તેનો દ્વેષ કરતા, તેથી શિવને તેણે શાપ આપ્યો. દ્વેષ પોતાના દેહની અન્દર જ રહે છે અને શિવને યજ્ઞમાં ભાગ મળતો હોવાથી યજ્ઞ કરતાં તેમનાં દર્શન થાય ત્યારે દ્વેષ થવાનું સમ્ભવે અને તેથી બહાર પણ દ્વેષ કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે. તેવું ન થાય તે માટે ધર્મ(યજ્ઞ) રૂપ કાર્યમાં શિવના દર્શન ન થાય તે માટે તેણે શિવને એવો શાપ આપ્યો કે દેવના સમૂહોમાં અધમ શિવને દેવો સાથે યજ્ઞમાં ભાગ ન મળે(શ્લો.૧૮). યજ્ઞરૂપ કર્મ સાથે શિવને સમ્બન્ધ ન રહે તે માટે દક્ષે તેમને એવો શાપ આપ્યો૩૭-૩૮

શિવ તો શાપ સાંભળીને પણ શાન્ત જ રહ્યા પણ તેમનો મુખ્ય સેવક ધર્મરૂપ નન્દી પોતાના અધિદેવ (શિવ)નું આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે દક્ષને અને દક્ષના એ નિન્દ્ય કાર્યનું અનુમોદન કરનારા બ્રાહ્મણોને શાપ આપ્યો. પહેલાં તો તે તત્ત્વથી વિમુખ થાય એવો તત્ત્વની હાનિ કરાવનારો શાપ આપ્યો(શ્લો.૨૧). કારણ કે બધાયે ધર્મથી પ્રાપ્ત થવાનું ફળ તત્ત્વજ્ઞાન છે. ધર્મથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ કોઈક સમયે સત્સઙ્ગ વગેરેથી અથવા વૈરાગ્ય વગેરે સાધનો થતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તેથી તેવી રીતે પણ તે પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે સાધનો પણ તેમનાથી થઈ ન શકે તેવો જુદો શાપ આપ્યો(શ્લો.૨૩-૨૬). આ બીજો શાપ આપવાનો હેતુ એ જ હતો કે સત્સઙ્ગ, વૈરાગ્ય વગેરે સાધનો કરીને પણ તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે. જો એવો હેતુ ન હોય તો સાધનો પોતે પુરુષાર્થરૂપ ન હોવાથી ફળ (તત્ત્વજ્ઞાન) પ્રાપ્ત ન થવાનો પહેલો શાપ આપ્યો તેથી જ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી સાધનો થઈ ન શકે એવો શાપ આપવો નિરર્થક ગણાય૩૯-૩૯।।

નન્દીએ આવો શાપ આપી બ્રાહ્મણોનાં સર્વ કર્મનો નાશ કર્યો એમ ન માનવું, કારણ કે ધર્મને દક્ષના શાપથી તેના અધિદેવ શિવનો સમ્બન્ધ ન રહેતાં, તે પોતે જ નમાલા થઈ જવાથી, તેનું ફળ કોઈને પ્રાપ્ત ન જ થાય. આ કહેલ ન હોવા છતાં એની મેળે જણાય છે, તેથી નન્દીએ કાંઈ અધિક કહ્યું નથી પરન્તુ દક્ષના શાપનું પરિણામ જ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે૪૦

ધર્મનો નાશ થાય તેવો નન્દીનો શાપ ભૃગુ સહન કરી શક્યા નહિ, કારણ કે ભૃગુ ધર્મરૂપ બ્રહ્માના દેહની ત્વચારૂપ હતા અને આરમ્ભમાં બહારનું દુઃખ તો ત્વચાને જ થાય, તેથી યજ્ઞમાં શિવનાં દર્શન ન થાય તે માટે ધર્મમાં તેમનો સમ્બન્ધ અટકાવનાર થઈ તેણે શાપ આપ્યો, કારણ કે શિવને યજ્ઞમાં ભાગ આપવો એવો ધર્મ રહે તો, યજ્ઞમાં તેમના દર્શન થવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનું સમ્ભવે૩૯ાા-૪૦

ભૃગુએ એવો શાપ આપ્યો કે

૧.વૈદિક મુખ્ય ધર્મમાં શિવે કહેલ પાષણ્ડ ધર્મનો પ્રવેશ ન થાય, તેવો પાષણ્ડ ધર્મ કરનારાઓનો પણ પ્રવેશ ન થાય.

૨.તે શિવે કહેલ ધર્મ અધર્મ જ રહે, ધર્મ ન જ થાય અને તે આચરનારાઓ પણ અધર્મી જ હોય અને નરક પણ પ્રાપ્ત કરે.

૩.તેમના અધર્મની હદ ''જેમાં મદિરા અને દારૂ દેવ છે''(શ્લો.૨૯) એ શબ્દો પ્રમાણે કાપાલિક (શિવના સેવકોનો એક સમૂહ. તેઓ માણસના માથાંની ખોપરીઓની માળા પહેરે છે અને ખોપરીમાં ખોરાક વગેરે રાખી તેમાંથી ઉપયોગમાં લે છે.) સુધીની છે, કારણ કે શિવના વ્રતને અનુસારનારા તેવા છે.

૪.તેઓની ઉપાધિ એટલે પાષણ્ડપણાની ઉપાધિ અથવા પાષણ્ડપણું કરાવનાર વેદની નિન્દા તે તેઓના પોતાના આ ધર્મમાં અધિદેવ જ ગણાય. અથવા તે પાષણ્ડીઓ વેદમાર્ગમાં નિન્દવાયોગ્ય હોવાથી, તેમની ઉપાધિ એટલે અધર્મતાનો નાશ કરનાર વેદ, તે પોતાના (વેદ)માર્ગમાં અધિદેવ રહેશે. અથવા તદ્ એટલે બ્રહ્મ(વેદ) અને ઉપાધિ એટલે પાષણ્ડપણાનો નાશ કરનારા ધર્મની નિન્દા, તે બેનો સમૂહ એટલે વેદ અને વૈદિક ધર્મની નિન્દા એ બે અનુક્રમે વૈદિક ધર્મના અને પાષણ્ડધર્મના અધિદેવ રહેશે. ભૃગુના પોતાના વૈદિક ધર્મમાં વેદ અધિદેવ રહેશે અને આ શિવે કહેલા પાષણ્ડધર્મમાં વેદની નિન્દા મુખ્ય રહેશે. અથવા શિવ પોતે; પોતે કહેલ ધર્મ આચરતા ન હોવાથી અને તેવા ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તેવા દેહવાળા રહેતા હોવાથી શિવ જ પાષણ્ડધર્મની ઉપાધિ છે અને ''જેમાં ભૂતોના રાજા તમારા દેવ છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે પોતાના આ પાષણ્ડ ધર્મમાં અધિદેવ છે. શિવ સિવાય બીજો કોઈ તે ધર્મમાં અધિદેવ નથી અને શિવ તે ધર્મના વક્તા પણ છે.

૨૮-૩૨ સુધીના પાંચ શ્લોકથી ભૃગુએ એવા ભાવાર્થનો શાપ આપ્યો૪૦ાા-૪૨

નન્દીએ આપેલા શાપ કરતાં આ શાપ ઉલ્લઙ્ગન થઈ ન શકે તેવા બ્રહ્મદણ્ડરૂપ(શ્લો.૨૭) હોઈ ઘણો ભારે હતો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે વેદ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન કરવાનું પડતું મૂકી, બીજા માર્ગે ભજન કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો. નન્દીએ પણ શાપ આપી બ્રાહ્મણોનો ધર્મ સાથેનો સમ્બન્ધ બન્ધ કરેલો, છતાં તેણે ''શિવનો દ્વેષ કરનારાઓને મોહ થાઓ''(શ્લો.૨૫) એમ કહેલું હોવાથી, તેનો શાપ શિવનો દ્વેષ કરનારાઓને જ લાગે તેવો હોવાથી જ્યારે શિવનો દ્વેષ કરવો બન્ધ કરે ત્યારે ધર્મ થઈ શકે તેવો હતો, પરન્તુ આ ભૃગુનો શાપ તો કોઈ સમયે અટકે તેવો નથી. નન્દીના શાપ પ્રમાણે શિવનો દ્વેષ કરવો બન્ધ ન કરે તો ધર્મ થવાનું સમ્ભવતું પણ નથી, પરન્તુ શિવનો દ્વેષ ન કરે અને કોઈ પ્રસઙ્ગે જો કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવે, તો તેનાથી ધર્મ થાય પણ ખરો૪૩

શિવ તો પહેલેથી બધું જાણતા હતા, છતાં આમ પરસ્પર શાપ થતાં તે ખેદ પામ્યા. પાષણ્ડધર્મની ઉત્પત્તિ થવાથી તેમને મનદુઃખ થયું, છતાં તેમને પોતાને કાંઈ હાનિ થઈ નહિ, કારણ કે સહેજ જ મનદુઃખ થયેલું. શિવનો દ્વેષ ન કરે તેમનાથી ધર્મ તો થવાનો જ હતો. છતાં જેમ પહેલાં ધર્મનો પ્રચાર થતો હતો તેવા પાષણ્ડો ઘણા વધવાથી ભવિષ્યમાં થશે નહિ એવા વિચારથી તેમને મનદુઃખ થયું. જો કાલની મર્યાદાને લીધે (કાલ ખરાબ આવવાથી) ધર્મનો પહેલાંના જેવો પ્રચાર થતો અટકયો હોત તો શિવને મનદુઃખ ન થાત. પરન્તુ પોતાના જ કારણથી તેમ થયું તેથી તેમને મનદુઃખ થાય એ યોગ્ય છે. મનદુઃખ થવાથી શિવ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા(શ્લો.૩૩).

યજ્ઞની મધ્યમાં જ યજ્ઞનો નાશ કરે તેવું વિઘ્ન ઉત્પન્ન થવાથી ઋષિઓ પણ ભય પામ્યા, પરન્તુ ઋષિઓ હોવાથી તેમણે જાણ્યું કે ભગવાન્ જ દોષ ન રહે તે પ્રકારે યજ્ઞ પૂર્ણ કરાવશે. તેથી તેમણે તે કર્મ ભગવાન્‌ને અધીન કરી તેમને સમર્પણ કરી તેમનું એકલાનું જ તેમાં પૂજન કર્યું(શ્લો.૩૪). એમ કરી યજ્ઞ સમ્પૂર્ણ થાય તેવું સાધન કર્યું, અને પછી ત્યાં ભગવાન્‌ના તીર્થ પ્રયાગમાં સર્વ દોષને દૂર કરનાર ભગવાન્‌ની ચરણની રજવાળી ગઙ્ગાથી અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત થશે અને પહેલાના દોષોનો નાશ થશે, અને કાલિન્દી પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી મર્યાદામાર્ગથી એ પ્રમાણે અલૌકિક શરીરની પ્રાપ્તિ અને દોષો દૂર કરવાનું નહિ થાય તો પણ ભગવાન્ પુષ્ટિમાર્ગથી તે સર્વ કરશે એમ વિચારીને, તે બે નદીઓના સઙ્ગમમાં સ્નાન કરી નિર્મલ થયા(શ્લો.૩૫ અને અ.૭।૫૬). એ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં ધર્મ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ કહ્યું૪૪-૪૪।।

અધ્યાય ૩; અનર્થની ઉત્પત્તિ અને શિવે કરેલ નિવારણનો પ્રયાસઃ

કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અભિમાનરૂપ સતીના સમ્બન્ધને લીધે શિવને દ્વેષ થયેલ અને તેમને થયેલ શાપથી તેમને કર્મ(યજ્ઞ) સાથે સમ્બન્ધ રહ્યો નહિ તેથી કર્મના સમ્બન્ધને લીધે થયેલ દ્વેષ રહેવાનું પણ સમ્ભવતું નથી. તે જ કારણે દક્ષને પણ દ્વેષ રહેવાનું સમ્ભવતું નથી. છતાં અહીં દ્વેષ થયાનું જણાવેલ છે કારણ કે શાપથી ધર્મ સાથેનો સમ્બન્ધ અટકાવ્યો, છતાં દ્વેષના કારણરૂપ સતી સાથે દેહથી સમ્બન્ધ રહ્યો. તેથી દ્વેષના કારણરૂપ ધર્મ સાથે સમ્બન્ધ ન રહેવા છતાં, પહેલાનાં તેના ધર્મના કાર્ય અભિમાનરૂપ સતીનો દેહ દક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અને તે દેહ રહેલ હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સમ્બન્ધ પણ રહ્યો તેથી દ્વેષ પણ તેનું કારણ બનેલ સતીનો દેહ હતો ત્યાં સુધી વધારે વધતો હતો. સતીના દેહનો સમ્બન્ધ (દક્ષ સાથે પુત્રી તરીકેનો અને શિવ સાથે પત્ની તરીકેનો) એવા બે પ્રકારનો હોવાથી બન્નેના દ્વેષની કથા કહેલી છે
૪૪।।-૪૬

દક્ષ શિવનો ઘણો દ્વેષ કરતો હોવા છતાં, બ્રહ્માએ તેનો પ્રજાપતિઓના અધિપતિના પદે અભિષેક કર્યો. આ પદ અભિમાન ઘણું વધારે તેવું હતું અને બ્રહ્માએ આ પદે તેનો એવા વિચારથી અભિષેક કર્યો કે શિવનો દ્વેષ કરતો હોવાથી તે પડવાનો તો છેજ. તો જો તેનું અભિમાન ઘણુંજ વધી જાય તો તે વહેલો પડે અને પડતાં, શિવના દ્વેષને લીધે પતન થાય છે એમ તે જાણશે ત્યારે તેમનો દ્વેષ કરવાનું મૂકી દેશે. આ પ્રજાપતિઓના અધિપતિના અધિકારનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ હોવાથી તે અધિકાર ધર્મનો નાશ કરનારો હતો. તે પદમાં દક્ષનો તિરસ્કાર થવાનો સમ્ભવ હતો અને તેથી શિવનું અપમાન કરવામાટે તે અધિકાર યોગ્ય જ હતો, તેથી બ્રહ્મા તો એ અધિકાર તેને આપી શિવના દ્વેષને લીધે તેનું જે પતન થવાનું હતું, તેમાં સાહાય્ય કરનાર જ થયા. દક્ષ માનતો હતો કે બ્રહ્મા મને માન આપે છે, પરન્તુ બ્રહ્માનો અભિપ્રાય તો ઉપર જણાવ્યું તેવો જ હતો, તેથી ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ જેમાં રાખેલ તેવું આ કાર્ય ચાર મુખવાળા બ્રહ્માએ કર્યું. આ અધિકાર મળવાથી દક્ષને અભિમાન થયું૪૭

વળી દક્ષે વાજપેય યજ્ઞ કર્યો તેથી અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કર્યું(શ્લો.૩) તેથી પણ તેને અભિમાન થયું. વાજપેય યજ્ઞ સર્વ યજ્ઞોથી અધિક છે તેથી તે કરવાથી અભિમાન થયું. બ્રાહ્મણોમાટે બૃહસ્પતિસવ મુખ્ય યજ્ઞ છે, તેથી તે યજ્ઞ કરવામાટે જ દક્ષે વાજપેય યજ્ઞ કર્યો, કારણ કે ''વાજપેય યજ્ઞ કરીને બૃહસ્પતિસવ કરવો'' એવી વેદની આજ્ઞા છે. આ વેદની આજ્ઞામાં માત્ર ક્રમ કહેલો છે. એવો ક્રમ રાખવાનું કારણ એ છે કે બૃહસ્પતિસવ કરવો એ પ્રતિષ્ઠાની અવધિ છે. તે યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠાની અવધિરૂપ હોવાથી, તે કરીને પછી વાજપેય વગેરે બીજા યજ્ઞો કરવાનું સમ્ભવતું નથી. અને વાજપેય સર્વથી અધિક હોવાથી તે પડ્યો ન મુકાય, તે માટે તે બૃહસ્પતિસવ પહેલાં કરવાની વેદની આજ્ઞા છે. વાજપેય યજ્ઞમાં અગ્નિ સાચવવાનું છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેલું છે, છતાં દક્ષે તેમ કરેલ નહિ, કારણ કે વારંવાર યજ્ઞ કરતા હોય તેમણે તેમ કરવાની જરૂર નથી૪૮-૪૮।।

દક્ષે ઉત્તમ વૈદિક યજ્ઞ કર્યો, તે પણ પ્રતિષ્ઠાની અવધિરૂપ યજ્ઞ કર્યો. તે પોતે બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. વળી ''વેદ પાપનો નાશ કરનાર છે'' એવી શ્રુતિ પણ છે. છતાં આવા વૈદિક યજ્ઞનો પણ નાશ થયો(અધ્યાય પાંચમો), કારણ કે આ યજ્ઞ કાલગ્રસ્ત ભૂમિમાં થયેલો. ''આના યજ્ઞને કાલથી ગ્રહણ કરાવું એવી જેના વિષે ઈચ્છા કરે તેની પાસે કાલગ્રસ્ત યજ્ઞભૂમિમાં યજ્ઞ કરાવે. દેવનું પૂજન કરવાની કાલગ્રસ્ત ભૂમિ છે. તેના જેવી થાય તે માટે સતી આવો પ્રથમ યજ્ઞ કાલથી જ ગ્રહણ કરાવે છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેવનું પૂજન કરવાની તેવી કાલગ્રસ્ત ભૂમિમાં દક્ષનો યજ્ઞ થયેલ હોવાથી તેનો નાશ અવશ્ય થવાનો જ હતો. તેનો નાશ થયો એ વૈદિક માર્ગમાં દોષરૂપ નથી, પરન્તુ શ્રુતિમાં તેમ કહેલ હોવાથી તે ઉલટો વૈદિક માર્ગમાં ભૂષણરૂપ છે.

ભૃગુ વગેરે યજ્ઞ કરાવનાર ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હતા, છતાં દૈવને લીધે એટલે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને લીધે અથવા દક્ષ વગેરેના દુર્ભાગ્યને લીધે તેમણે તેવી કાલગ્રસ્ત ભૂમિમાં યજ્ઞ કરાવ્યો, તેથી દક્ષના ત્રણ દોષ થયાઃ૧.પ્રજાપતિના અધિપતિનો અધિકાર. ૨.જેમાં બ્રહ્મનિષ્ઠોનું અપમાન કર્યું તેવો વાજપેય યજ્ઞ કર્યો તે. આ બે દોષોથી તેનું અભિમાન ઘણું વધ્યું. ૩.કાલગ્રસ્ત યજ્ઞભૂમિમાં યજ્ઞ કર્યો તે૪૮।।-૪૯।।

જ્યારે આવા ત્રણ દોષ હતા, તો ચોથા શ્લોકથી આરમ્ભી દક્ષના આ યજ્ઞના ઉત્સવનું વર્ણન કરવાનું શું પ્રયોજન? અને પતિભક્ત સતી ત્યાં ગયાં ન હતાં ત્યારે તેમને ત્યાં જવાની ઈચ્છા કેમ થઈ? એ પ્રશ્નો થાય, તો જાણવું કે જે શિવનો દ્વેષ કરતો હોય તેવા કોઈની પણ આવી ઉન્નતિ થાય નહિ. ''ઉત્તમ પુરુષનો તિરસ્કાર પુરુષનાં સર્વ કલ્યાણોનો નાશ કરે છે'' (૧૦।૪।૪૬) એ વાક્ય પ્રમાણે શિવનો દ્વેષ કરનાર દક્ષની આવી ઉન્નતિ સમ્ભવતી નથી એમ જાણનારી સતીએ તે ઉન્નતિ જોઈને યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવામાટે જ પ્રવૃત્તિ કરી, એમ જણાવવા તે યજ્ઞના ઉત્સવનું વર્ણન કરેલું છે. જો સતીએ એ ઉત્સવમાં વર્ણન કરેલી દક્ષની ઉન્નતિ જોઈ ન હોત તો વિઘ્ન કરત જ નહિ, તે પતિભક્ત હોવાથી પતિનો દ્વેષ કરનારની આવી ઉન્નતિ જુએ ત્યારે તે વિઘ્ન કરે તે યોગ્ય જ છે. દક્ષની આ ઉન્નતિ તેના પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે થયેલી, ભગવાને આપેલી(કરેલી) ન હતી. જો ભગવાને કરેલી હોય તો તેમાં વિઘ્ન કરવાનું અશક્ય જ થાય. સતી વિઘ્ન કરનારી થઈ તેથી ઉન્નતિ દક્ષના પ્રારબ્ધે જ કરેલી, ભગવાને કરેલી નહિ.

શઙ્કાઃપ્રારબ્ધ (જે કર્મનાં ફળ ભોગવવાનો આરમ્ભ થયેલો છે તે પ્રારબ્ધ કર્મ અને જેનાં ફળ ભોગવવાનો આરમ્ભ હજી થયેલ નથી તે અપ્રારબ્ધ કર્મ.) તો માત્ર ભોગ કરવાથી જ નાશ થઈ શકે તેવું હોવાથી દક્ષના પ્રારબ્ધે કરેલ ઉન્નતિનો સતીથી નાશ કેમ થાય? એમ પણ ન કહી શકાય કે તેનું પ્રારબ્ધ એટલું જ હતું, કારણ કે તે (પ્રારબ્ધ) કરનારું કારણ ન રહે ત્યારે જ ઉન્નતિ ન રહે, એટલે સતી ઉન્નતિનો નાશ થવામાં કારણ ન થઈ શકે. સતીએ ઉન્નતિ કરનાર કારણનો જ નાશ કર્યો એમ પણ ન કહેવાય. કારણ કે એમ માનીએ તો ''જેમના કર્મના ભોગનો આરમ્ભ થયેલ નથી તેવાં જ પુણ્ય-પાપ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે, જેના કર્મના ભોગનો આરમ્ભ થયેલ છે તેવા પુણ્ય-પાપનો જ્ઞાનથી નાશ થતો નથી. કારણ કે સર્વ કારણોની પહેલાંની હદરૂપ ભગવાન્‌ની ઈચ્છા તેવી છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૫) તથા ''પ્રારબ્ધનો ભોગ કરીને બીજા બે સ્થૂલ અને લિઙ્ગ શરીરનો ક્ષય કરાવીને પછી અલૌકિક ભોગ પ્રાપ્ત કરે છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૯) એ તત્ત્વસૂત્રોનો વિરોધ થાય. સતી દક્ષની ઉન્નતિનો નાશ કરવામાં સાધન થઈ એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે તેણે તે ઉન્નતિનો સ્વતન્ત્ર રીતે નાશ કર્યાનું કહેલ છે તેનો વિરોધ થાય, અને વળી ભવિષ્યમાં દક્ષને ભોગ પ્રાપ્ત થવાનું કહેલું છે(અધ્યાય ૭।૫૭)–એવી શઙ્કા કરવામાં આવે તો,

સમાધાનઃએ બરાબર છે કે અહીં પ્રારબ્ધનો નાશ થયાનું કહેલું નથી, પરન્તુ સર્વ કર્મોને બાળી નાખનાર તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ જે બંધ થઈ શક્તો નથી તેવા પ્રારબ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગનો આરમ્ભ (ભોગવવાનું શરૂ થયેલ ભોગ) પણ મોટા પુરુષના દ્વેષથી બન્ધ થઈ ગયો. એમ મોટા પુરુષનો દ્વેષ તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ અધિક બલવાળો હોવાનું

કહેલું છે, એમ સમ્પ્રદાય જાણનારાઓ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો મોટા પુરુષ શિવના દ્વેષને લીધે દક્ષના શુભ પ્રારબ્ધનો પણ નાશ થયો. સતી તે શુભ પ્રારબ્ધનો નાશ કરાવનારી ન હતી એમ પણ ન માનવું, કારણ કે દ્વેષ તેના લીધે ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે તેનું ફળ પ્રાપ્ત કરાવનારી થઈ. બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૫ તથા ૪।૧।૧૯ નો વિરોધ પણ થતો નથી, કારણ કે તેમનો વિષય આથી જુદા પ્રકારનો છે. જેમાં મોટા પુરુષનો દ્વેષ ન હોય તેવા પ્રસઙ્ગે તે સૂત્ર લાગુ પડે છે. તેથી જ શિવનો દક્ષ દ્વેષ કરતો હોવાથી જ જેમાં ફળના ભોગનો આરમ્ભ થયેલ તેવા શુભ પ્રારબ્ધવાળા દક્ષના શરીરનો પણ નાશ થયો. ભવિષ્યમાં તેને પ્રાપ્ત થયેલી સમ્પત્તિ તો ભગવાને જ તેને આપેલી. તેમજ તેનું જીવન પણ ભગવાને આપેલું, તેથી જ ભગવાન્ વ્યાસ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં પુણ્ય અને પાપ બન્ને પ્રકારનાં કર્મનો નાશ થવાનું સિદ્ધ કરીને ''અતોઽન્યાપિ હ્યેકેષામુભયોઃ''(બ્રહ્મસૂ.૪।૧।૧૭) કહે છે. ઉપર કહેલી શ્રુતિથી જુદા પ્રકારની બીજી પણ શ્રુતિ છે 'અતઃ' તે કારણથી કેટલાક પુરુષોનાં પ્રારબ્ધ અને અપ્રારબ્ધ બન્ને પ્રકારનાં કર્મોનો નાશ થાય છે, એવો તેનો અર્થ છે. ''તેના પુત્રો વારસો લે છે, મિત્રો સુકૃત લે છે અને શત્રુઓ પાપ લે છે'' એ તે બીજી શ્રુતિ સ્પષ્ટ અર્થવાળી છે. આ શ્રુતિ કામ્ય કર્મના સમ્બન્ધમાં કહેલી છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે ''તે (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પછીનાં પાપ લાગતાં નથી અને પહેલાંના પાપનો નાશ થાય છે, કારણ કે તે કહેલ છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૩) સૂત્રથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે પહેલાંના અને પછીનાં પાપોનો સમ્બન્ધ હોતો નથી એમ કહીને ''પતન થાય તો પણ બીજાનો પણ એ રીતે સમ્બન્ધ હોતો નથી'' (બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૨૪) સૂત્રથી પુણ્યનો પણ એ જ પ્રકારે સમ્બન્ધ ન હોવાનું કહેલ હોવાથી, કામ્ય કર્મો કહેવાઈ ગયેલાં હોવાથી, ફરીથી કામ્ય કર્મ સમ્બન્ધી કાંઈ કહે તે અયોગ્ય જ ગણાય. વળી ''શત્રુઓ પાપ લે છે'' એ શબ્દો અર્થરહિત થાય, કારણ કે પાપ કામ્ય હોવાનું સમ્ભવતું નથી. બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૧।૧૭ માં 'ઉભયોઃ' શબ્દ છે, તેથી જૈમિનિ અને વ્યાસ એ બે જણાવેલ હોવાનું સમ્ભવતું નથી, કારણ કે જૈમિનિનું એ સૂત્રની નજીકમાં ક્યાંય નામ આવેલ નથી અને સામાન્ય ('બન્ને' એ સામાન્ય શબ્દ છે. ક્યા બે લેવા એ પ્રશ્ન થાય. નજીકમાં કહેલા બે લેવા જોઈએ, પાપ અને પુણ્ય નજીકમાં કહેલ હોવાથી એ શબ્દથી તે બે જણાવેલ છે.) શબ્દનો અર્થ નજીકમાં કહેલ વિષય હોવો જોઈએ.

પાપ અને પુણ્ય કોઈ સ્થૂલ પદાર્થ નથી અને તેથી તે કોઈથી લેવાય તેવા પદાર્થ નહિ હોવાથી શ્રુતિમાં અર્થ કહેલ છે તે પ્રમાણે થવાનું સમ્ભવતું ન હોવાથી, શ્રુતિનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ જાણનાર ઉપર સ્નેહ રાખવો અને તેનો દ્વેષ ન કરવો એવું જ છે–એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એકાદશીનો ઉપવાસ કરવાને જે અશક્ત હોય તેને તેની પત્ની પોતે કરેલો ઉપવાસ આપે તો તે ઉપવાસનું પુણ્ય તેને મળે છે. વળી પુરુએ પણ યયાતિનું ઘડપણ લીધાનું જણાવેલ હોવાથી અહીં પણ પાપ અને પુણ્ય શત્રુઓ અને મિત્રો લે તે સમ્ભવે છે.

એકાદશીના ઉપવાસના સમ્બન્ધમાં તો પત્ની પતિને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપવાસ કરે, તેથી તેનું પુણ્ય પતિને જ મળે છે એમ ન મનાય, કારણ કે એમ હોય તો પુણ્યનું દાન કર્યાનું અર્થહીન(ખોટું) થાય. અને વળી યયાતિના ઘડપણના સમ્બન્ધમાં તો એમ કહેવાય તેવું પણ નથી. વળી પ્રેતને લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના જ કરેલ એકાદશી, રાત્રિનું જાગરણ વગેરેનું થોડું પણ પુણ્ય આપવાથી પ્રેતની મુક્તિ થયાનું ઉપાખ્યાનોમાં જણાવેલું છે. ઉપાખ્યાનો ખોટાં છે એમ પણ મનાય નહિ, કારણ કે તેઓને ખોટાં ઠરાવનારું કાંઈ નથી. સ્થૂલ પદાર્થ ન હોય તે લઈ કે આપી શકાય નહિ, એ કારણથી પુણ્યનું દાન જણાવનારાં ઉપાખ્યાનો ખોટાં છે એમ કહેતા હો તો તમે વિચારો કે અલૌકિક પદાર્થ જણાવવામાં આવતો હોય તે લૌકિક યુક્તિથી ખોટો ઠરાવી શકાય? ન ઠરાવી શકાય. કારણ કે તે બન્નેના વિષયો જુદા છે. જો લૌકિક તર્કથી અલૌકિક પદાર્થ ખોટા ઠરાવી શકાતા હોય તો એક માણસ કર્મ કરે તેનું ફળ બીજાને મળે તે તર્કથી વિરુદ્ધ હોવાથી, તમે પણ બીજાને લક્ષ્યમાં રાખીને કર્મ કરવાની, મરેલ પિતા માટે ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાની વગેરે, પ્રવૃત્તિઓ ન કરો. શાસ્ત્રનાં વચન જ પિતામાટે પુત્રે કરેલ શ્રાદ્ધનું ફળ પિતાને અપાવે છે એમ કહો, તો અહીં પણ એમ જ છે. ''મિત્રો પુણ્ય લે છે અને શત્રુઓ પાપ લે છે'' એમ શ્રુતિ જ કહે છે.

''મિત્રો પુણ્ય લે છે'' વગેરે વાક્યમાં, જો આરમ્ભમાં વાક્યનો અર્થ સમજાતો હોય તો એ શ્રુતિના વચનને

લીધે પુણ્ય અને પાપ લેવા-દેવાનું બની શકે છે એમ મનાત. પરન્તુ એ વાક્યનો અર્થ જ સમજાતો નથી, કારણ કે પુણ્ય અને પાપ સ્થૂલ પદાર્થ ન હોવાથી, તે લઈ દઈ શકાતાં નથી એવું જ્ઞાન તેનો અર્થ કરવામાં નડે છે. જો એનો અર્થ થતો હોય તો ''અગ્નિ શીતળ છે'' એવા વાક્યનો પણ અર્થ સમજાય. અર્થ સમજાતો ન હોવાથી અને તે 'શ્રુતિ' હોઈ પ્રમાણ વચન હોવાથી તેનો બીજો અર્થ કલ્પવામાં આવે છે, (કે બ્રહ્મ જાણનાર ઉપર સ્નેહ રાખવો અને તેનો દ્વેષ ન કરવો, એવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે)'' એમ કહો, તો તે પણ બરાબર નથી. અજ્ઞાનને લીધે તમે એમ કહો છો. કારણ કે જેની જીભ પિત્તને લીધે બગડેલી હોય તે પહેલી વાર સાકર ખાય ત્યારે ''સાકર ગળી છે'' એ વાક્ય ખોટા અર્થવાળું (ખોટું) છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે, તે કારણથી તે વાક્ય ખોટું થતું નથી, કારણ કે અવિદ્યાથી ખરડાયેલી બુદ્ધિવાળાઓના અનુભવ વગેરે, વેદનો વિષય જેનો બ્રહ્મ જાણનારાઓને અનુભવ થાય છે, તેને ખોટો ઠરાવી શકતાં નથી. તેથી ''પુત્રો વારસો લે છે'' એમ આ પણ તેની (વારસો લેવાની) સમાન છે એમ સૂચવવા કહેલું છે, તેથી મોટા પુરુષની કૃપાથી પુણ્ય વિના પણ, બીજાથી રોકાઈ ન શકે તેવું શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમનો દ્વેષ કરવાથી પાપ વિના પણ બીજાથી રોકાઈ ન શકે તેવું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દક્ષના સમ્બન્ધમાં પણ એમ જ થયું. ભગવાન્ જ ધર્મની સિદ્ધિ કરાવી શકે છે, એવો પ્રકરણનો અર્થ પણ તેથી જ ઘટે છે. તેથી મોટા પુરુષનો દ્વેષ અથવા કૃપા ન હોય ત્યારે જ શુભ અથવા અશુભ પ્રારબ્ધ માત્ર ભોગ કરવાથી નાશ થઈ શકે તેવાં હોય છે.

અથવા દક્ષે ભવિષ્યમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે તેવું જ પ્રારબ્ધ તેણે સતીને ઉત્પન્ન કરેલી, એમ સતીએ વિઘ્ન કરવાનું જરૂરી હોવાનું કારણ કહેલું છે.

સતીએ પતિમાટે જ એવી પ્રવૃત્તિ કરી ત્યારે શિવે તેને તેમ કરતાં અટકાવી શા માટે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે શિવ સતીના તેમજ યજ્ઞના પણ અધિદેવ હતા. તેથી સતી જો દક્ષના યજ્ઞમાં જશે તો સતીનો અને યજ્ઞનો બન્નેનો નાશ થશે, એવા વિચારથી તે બન્નેનું રક્ષણ થાય તે માટે શિવે સતીને ત્યાં જતાં અટકાવનારાં વચન કહેલાં, પરન્તુ તેમણે તેમને ત્યાં જતાં અટકાવેલાં ન હતાં, કારણ કે શિવને ઘેર જ રહે અને યજ્ઞમાં ન જાય તો પણ ત્યાં ન જવા દીધાના ઘણા દુઃખને લીધે સતી મરવાનાં તો હતાં જ. વળી યજ્ઞમાં જઈને મૃત્યુ પામે તો કદાચ દ્વેષ કરતાં દક્ષ અટકે, પરન્તુ જો પોતાના ઘેર મૃત્યુ પામે તો ''મારી પુત્રી મારા ઘેર આવવા ઈચ્છતી હતી, તેથી શિવે મારા દ્વેષને લીધે તેને મારી નાખી'' એવું સમજી દક્ષ વધારે જ દ્વેષ કરે. તેથી શિવે સતીને યજ્ઞમાં જતાં અટકાવવાનાં વચન જ કહ્યાં, પણ અટકાવ્યાં નહિ. ત્યાં યજ્ઞમાં જાય તો પણ સતીનું મૃત્યુ તો થવાનું જ હતું, તેથી ત્યાં જવાની રજા પણ ન આપી, પરન્તુ જવા દીધાં૪૯।।-૫૧।।

અધ્યાય ૪; દ્વેષનું મધ્યનું કાર્ય-સતીદેહનો નાશઃ

એ પ્રમાણે સતીને યજ્ઞમાં જતાં અટકાવવાનાં વચનો કહી શિવ શાન્ત રહ્યા, પરન્તુ સતીને શાન્તિ થઈ નહિ, તેમણે તો પોતાનું જ અસાધારણ કાર્ય સમ્પૂર્ણ રીતે કર્યું. પિતાને ત્યાં સમ્માન ન થવાથી તેમણે પોતાના દેહને બાળી તેનો નાશ કર્યો કારણ કે તેમના દેહનો નાશ બીજા કોઈથી, શિવથી દક્ષથી અથવા બીજા કોઈથી પણ, થઈ શકે તેમ ન હતું. અને તેનો નાશ થયા વિના તેઓના દ્વેષનો પણ કોઈ પ્રકારે નાશ થાય તેમ ન હતું. પોતાના પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ થાય, પતિની ભક્તિ થાય, નન્દીએ બ્રાહ્મણોને આપેલો શાપ સત્ય થાય, બીજા જન્મમાં પણ શિવનું જ ભજન થાય, તેમનો દ્વેષ કરનાર દક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ દેહ પણ ન રહે અને દક્ષ બોકડાના મુખવાળો બને તે માટે તેનું શિર છેદવામાં આ પોતાનું કાર્ય ઉપયોગી થાય. એમ સમ્પૂર્ણ રીતે પોતાનું અસાધારણ કાર્ય થાય તે માટે તેમણે પોતાના દેહનો નાશ કર્યો૫૧।।-૫૨

અધ્યાય ૫; દક્ષના યજ્ઞનો નાશઃ

સતી અભિમાનરૂપ હોવાથી તેમણે પોતાના દેહને બાળી નાખ્યો અને પછી તેમણે શિવના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.

નારદે સતી મૃત્યુ પામ્યાના સમાચાર શિવને આપવાથી દક્ષના યજ્ઞનો નાશ થવાનો સમ્ભવ હતો, છતાં પણ અભિમાનરૂપ સતીએ શિવના દેહમાં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી, સતી શિવમાં પણ અભિમાન ઉત્પન્ન કરે તો દેહને ઘણી જ હાનિ થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે, યજ્ઞનો નાશ કરાવે તેવા સમાચાર શિવને આપી, દેખીતી રીતે દેવોનું અહિત કરનાર પરન્તુ છૂપી રીતે (શિવને અભિમાનરહિત રાખી) તેઓનું હિત કરનાર નારદે તે સમાચાર શિવને આપ્યા. કારણ કે શિવના સેવકો સતી સાથે ગયેલા તેઓએ, પોતાનો પરાભવ થવા છતાં, જીવતા પાછા આવ્યા તેથી અને ભયને લીધે શિવને તે સમાચાર આપેલ નહિ. શિવને સમાચાર મળતાં, પોતાની અન્દર પ્રવેશેલા અભિમાનને કાઢી નાખવા તેમણે પોતાની જટા કાઢી નાખી. અભિમાન કોઈની પણ નીચે રહેતું નથી, તે શિવના મસ્તક ઉપર તેમની જટામાં ઘૂસી ગયેલું. તેથી શિવે જટાને તેના કાર્ય અભિમાન સાથે કાઢી, જમીન ઉપર નાખી, તેમાંથી દ્વેષ સાથેના અભિમાનરૂપ વીરભદ્રને ઉત્પન્ન કર્યો. અધિકાર, વાજસ્પેય યજ્ઞરૂપ કર્મ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલું દક્ષનું અભિમાન પણ આ અભિમાનરૂપ વીરભદ્રનો પરાભવ કરી શકે તેમ ન હતું, કારણ કે આ ઘણો જ દુર્જય હતો. આ વીરભદ્રદ્વારા શિવે દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરાવ્યો. દક્ષના યજ્ઞનો નાશ થયો તેમાં શિવનો દોષ ન હતો, કારણ કે તે યજ્ઞ તેના અધિદેવ વિનાનો હતો. જેમ માથા વિનાનો દેહ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓથી ખવાઈ જઈ નાશ પામે છે, તેમ મુખ્ય અઙ્ગરૂપ અધિદેવ વિનાના યજ્ઞનો, તે અધિદેવે (શિવે) ઉત્પન્ન કરેલા અભિમાનરૂપ વીરભદ્રે નાશ કર્યો(શ્લો.૧૪-૨૯). તેથી દક્ષના દોષને લીધે જ તેના યજ્ઞનો નાશ થયો, પણ શિવે તેનો નાશ કરેલ નહિ. તેવો-અધિદેવ વિનાનો યજ્ઞ પ્રકટ કરનારાં યજ્ઞશાલા, યજ્ઞપાત્રો વગેરેનો પણ વીરભદ્રે નાશ કર્યો(શ્લો.૧૪-૧૫) કે જેથી તેવો યજ્ઞ ત્યાર પછી પ્રકટ ન થાય૫૩-૫૫

''યજ્ઞ ખરેખર યજમાન છે'' એ શ્રુતિ અને ''જેની જેમાં શ્રદ્ધા હોય છે તે તેજ છે''(ભગવદ્ગીતા ૧૭।૩) એ વાક્ય પ્રમાણે દક્ષને યજ્ઞ ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હોવાથી યજ્ઞ દક્ષરૂપ થયેલો, તેથી દક્ષને હણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યજ્ઞનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થાય તેમ ન હતું, તેથી દક્ષને વીરભદ્રે હણ્યો. તેને હણવાથી યજ્ઞનો પણ નાશ થયો, કારણ કે યજ્ઞ દક્ષરૂપ થયેલા. સર્વ અવયવોમાં મુખ્ય અવયવ માથું છે. વળી માથામાં જ આંખ, નાક, કાન વગેરે બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયો જુદા-જુદા ભાગમાં રહે છે અને દક્ષની જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ દોષવાળી હતી તેથી દક્ષનું માથું જ કાયા ઉપરથી હરી લીધું(શ્લો.૧૯). યજ્ઞ ભગવાન્નું સ્વરૂપ છે તેથી સાક્ષાત્ યજ્ઞના શિરનો છેદ કરાય નહિ, તેથી યજ્ઞરૂપ દક્ષના શિરને હરી લીધું અને પછી તેનો દક્ષિણ અગ્નિમાં હોમ કરી તેને બાળી નાખ્યું. તેના માથામાં દોષવાળી ઇન્દ્રિયો હોવાથી, તે તામસ હોઈ રાક્ષસોનો ભાગ હતું અને ''શત્રુનું જ વરુણના પાશથી બન્ધન કરાવે છે, તેથી તેનો દક્ષિણ અગ્નિમાં હોમ કરે છે'' ''રુદ્રવાળા અગ્નિને બાર કપાલવાળું બલિ આપવું'' વગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે ક્રૂર હોમ દક્ષિણ અગ્નિમાં જ કરવાનો હોવાથી, અને દક્ષ ક્રૂર હોવાથી તેના માથાનો દક્ષિણ અગ્નિમાં જ હોમ કર્યો. તેના માથાને બાળવામાં ન આવે અને તે જ માથું પાછળથી તેના ધડ સાથે જોડવામાં આવે તો તે ફરી પાછો શિવનો દ્વેષ કરે, કારણ કે દુષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવાળું હોઈ તે તેવા સંસ્કારવાળું હતું; તેથી ફરીથી શિવનો દ્વેષ ન કરે તે માટે તેને બાળી નાખ્યું૫૬,૫૮-૫૯।।

પછી બ્રહ્માએ જ્યારે દક્ષને જીવતો કરવા શઙ્કરને પ્રાર્થના કરી અને તેને જીવતો કરવો હતો ત્યારે તેના ધડને બોકડાનું માથું જોડી દઈ જીવતો કર્યો. બોકડાનું માથું જોડવાનું કારણ એ હતું કે જેમ યજ્ઞમાં હોમવાના પશુનું માથું સંજ્ઞપનવિધિથી(શ્વાસ અન્દર રાખીને) ઉતારવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દક્ષનું માથું ઉતારવામાં આવેલું. તે પ્રમાણે તેનું માથું ઉતારવાનું કારણ એ હતું કે જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેના પ્રાણો બ્રહ્મમાં જ લીન થાય છે. અને તે ભગવાન્ના ભોગમાટે યોગ્ય છે, તેમ અહીં કર્મમાર્ગમાં સંજ્ઞપનવિધિથી માથું ઉતારેલ હોય તો તેના પ્રાણનો યજ્ઞમાં જ લય થાય છે એવી કર્મમાર્ગવાળાઓની માન્યતા છે. ''આના પ્રાણો બહાર જતા રહેતા નથી, પ્રાણોનો આમાં જ લય થાય છે'', ''બ્રહ્મ જ હોઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે'' એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે બ્રહ્મ જાણનારના પ્રાણો તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જો બ્રહ્મમાં જ લીન થાય તો તે 'ઓદન' ખોરાકરૂપ થાય છે, એટલે ભગવાન્ના ભોગ માટે યોગ્ય થાય છે. ''જેનું બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર (બન્ને ખોરાક થાય છે)'' એ શ્રુતિ પણ આ સમ્બન્ધમાં ધ્યાનમાં લેવી. તેવી રીતે યજ્ઞની ભાવનાથી યજ્ઞરૂપ બનેલ દક્ષના પ્રાણો પણ તેના આત્મામાં જ જો લય પામે તો ''યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે યજ્ઞ

જ થઈ, પોતાના અધિદેવ સ્વરૂપ વિષ્ણુમાં જ લીન થઈ, ફરી તેમાંથી બહાર નીકળવાની શઙ્કા ન રહે તેવો થાય. આવા પ્રયોજનથી તેનું માથું સંજ્ઞપનવિધિથી ઉતારેલું.

''આના પ્રાણો બહાર જતા રહેતા નથી'' વગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે બ્રહ્મ જાણનારનો તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાં લય થાય. કર્મમાર્ગના સમ્બન્ધમાં એવી શ્રુતિ ન હોવાથી તેમ કેવી રીતે બને? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે કર્મમાર્ગના સમ્બન્ધમાં તેવી શ્રુતિ ન હોવા છતાં પણ પશુનો વધ કરવાના બીજા પ્રકારો સમ્ભવતા હોવા છતાં જે સંજ્ઞપનવિધિથી જ તેનો વધ કરવાનું કહ્યું, તેથી તે વિધિ જણાવવાનો કાંઈ ખાસ ગુણ હોવો જોઈએ એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તેથી અન્દર શ્વાસ રાખીને મરણ પામનાર જ્ઞાનમાર્ગવાળાનો જેમ પોતાના જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં લય થાય છે એ પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત લાગુ પાડી, વિશ્વમાં બધા એક સરખા ધારા હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે સંજ્ઞપનવિધિથી(શ્વાસ અન્દર રાખીને) મરણ પામનાર કર્મમાર્ગવાળા હોવાથી તેમનો યજ્ઞરૂપ પોતાના આત્મામાં જ લય થાય છે એવો કર્મમાર્ગવાળાઓનો મત છે; તેથી દક્ષનો તેના યજ્ઞરૂપ આત્મામાં લય થાય તે માટે તેનું માથું સંજ્ઞપનવિધિથી ઉતારેલું૫૭।।

''મરણ પામ્યા પછી કર્મનું જે ફળ રહે છે તે તેના કર્તાને, તેની આજ્ઞા કરનારને અને તેમાં સમ્મતિ આપનારને સમાન છે'' એવું શાસ્ત્રનું વાક્ય હોવાથી, સભામાં દક્ષ શિવને શાપ આપતો હતો ત્યારે દાઢી-મૂછ દેખાડીને હસનાર ભૃગુની દાઢી-મૂછ ખેંચી કાઢ્યાં, આંખથી સૂચના કરનાર ભગની આંખો ખેંચી કાઢી અને દાંત દેખાડી હસનાર પૂષાના દાંત પાડી નાખ્યા. આ તેણે પોતાના સામર્થ્યથી અને તેની સાથેના સોબતીઓનાં શસ્ત્રો વગેરેથી કરેલ. પરન્તુ દક્ષને હણવામાં તેનું સામર્થ્ય તથા તેના સોબતીઓના શસ્ત્રો નિષ્ફળ થયેલાં. તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર પણ તેને કાંઈ ઈજા કરી શકી નહિ. તેથી ઘણું આશ્ચર્ય પામી લાંબા સમય સુધી વિચાર કરી તેણે સંજ્ઞપનવિધિથી તેનું માથું ધડથી છૂટું પાડેલું, તેથી જેમ સંજ્ઞપનવિધિથી હણાયેલા પશુઓને બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દક્ષને પણ જીવતો કરી શકાયો, પરન્તુ ભૃગુ, પૂષા તથા ભગ ને બીજાની ઈન્દ્રિયો આપવામાં ન આવી. જો તેને પણ શસ્ત્રોથી હણ્યો હોત તો તેને પણ બોકડાનું માથું સાંધી જીવતો ન કરાત; પરન્તુ તેને પણ શસ્ત્રો વગેરે નિષ્ફળ જતાં વીરભદ્રને વિસ્મય થયો. તેણે કરેલ ધ્યાન વગેરેથી તેના ક્રોધનો ક્ષય થયો, છતાં સ્વામી શિવની આજ્ઞાથી દક્ષનો વધ કરવાનું જરૂરી હતું, તેથી તેનો વધ કરવાનું સાધન પશુઓના વધનાં સાધન જેવું જ હોય એમ જાણી, તેણે સંજ્ઞપનવિધિથી તેને હણ્યો. એટલે નન્દીએ આપેલ શાપ સત્ય થાય તે માટે ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ શસ્ત્રો વગેરે નિષ્ફળ થયેલાં. જેવું દક્ષનું પાપ તેવું જ પાપ સૂચના કરીને તથા હસીને પૂષા, ભગ તથા ભૃગુએ કરેલ હોવાથી તેમનાં પણ દાંત, નેત્ર તથા દાઢી વગેરેનો નાશ કરેલો.

સંજ્ઞપનવિધિથી વધ કરવામાં આવે તે તો ધર્મ છે. તેથી તેવા પ્રકારના આ દક્ષના વધનું કારણ પાપ કેમ હોય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તે કરતો હતો તે યજ્ઞમાં અધિદેવ નહિ હોવાથી તે યજ્ઞ વૈદિક ન હતો. તેથી લૌકિક પશુની હિંસાના કારણરૂપ જે પાપ હોય તેની સમાન દક્ષનું પાપ હતું, તેથી તેને પાપ કહેલ છે. યજ્ઞ તો લૌકિક હોવા છતાં યજ્ઞના જેવો હોવાથી તેને યજ્ઞ કહેલો છે૫૯।।-૬૦।।

એ પ્રમાણે યજ્ઞનો નાશ કરી વીરભદ્રે કોઈ યજ્ઞના મણ્ડપમાં રહે નહિ તે માટે તેને બાળી નાખ્યો. તે મણ્ડપમાં કોઈ છાયામાટે બેસે તો પણ તેના ઉપર મણ્ડપથી થયેલ ઉપકારથી ધર્મ થાય, તેથી તેવો ધર્મ પણ ન થાય તે માટે મણ્ડપને બાળી મૂક્યો. હવે વીરભદ્રે કરવાનું બધું પુરું થયું, કાંઈ બાકી રહ્યું નહિ, તેથી તે ત્યાંથી તેના સોબતીઓ સાથે ચાલ્યો ગયો૬૦।।-૬૧।।

અધ્યાય ૬; યજ્ઞસિદ્ધિનો પહેલો વિભાગઃ

ઉપર જણાવ્યું તેમ પૂષા, ભગ વગેરે દેવોએ શિવના અપરાધ તો કરેલા, તેથી પોતાને દુઃખ થયું તે કહેવા બીજા કોઈ પાસે તેઓ જાય તો તે ઊલટું તેમના ઉપર જ કોપ કરે, પરન્તુ જો પોતાના પિતા પાસે જાય તો પિતા કોપ

ન કરે અને સ્વભાવને લીધે તેઓના ઉપર પ્રસન્ન જ થાય. તેથી ૧.તેઓ બધા પોતાના પિતા બ્રહ્મા પાસે ગયા. ૨.બ્રહ્માએ તેમને ઉપદેશ કર્યો. આ બે વૃત્તાન્ત આ અધ્યાયના પહેલા ત્રણ અને ચાર શ્લોકોથી કહેલા છે. ૩.ત્યાર પછી તેઓ કુબેર અને શિવ ના ધામ કૈલાસમાં બ્રહ્મા સાથે જાય છે અને તેત્રીસ શ્લોકોથી તે ધામનું વર્ણન કરેલું છે. પછી ૪.આઠ શ્લોકોથી બ્રહ્માએ શિવની સ્તુતિ કરી છે અને ૫.પછી ચાર શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરેલી છે.

૧.આ પૈકી દેવોએ બ્રહ્મા પાસે જવાનું કારણ ઉપર જણાવ્યું. તેઓ તો બ્રહ્મા પાસે એવા વિચારથી ગયેલા કે બ્રહ્મા આપણા પિતા હોવાથી આપણો પક્ષપાત કરી શિવને આપણા પક્ષપાતથી કાંઇક કરશે. આવી રીતે શિવમાં દોષની બુદ્ધિ રાખીને તેઓ બ્રહ્મા પાસે આવેલા હોવાથી અનર્થ દૂર થશે નહિ એમ વિચારી ૨.બ્રહ્માએ તેઓને બોધ આપ્યો. શિવ અને બ્રહ્મા બન્ને એક જ છે, તે બેમાં ભેદ નથી એવું દેવોને જ્ઞાન થાય તે માટે બ્રહ્માએ તેમને બોધ આપ્યો૬૧।।-૬૨।।

૩.ત્યાર પછી કૈલાસના વન વગેરેનું સુન્દર વર્ણન એટલામાટે કરેલું છે કે ત્યાં ગયા પછી દેવો જો શિવને દરિદ્ર જુએ તો ''અમે આમને હવિષનો ભાગ આપવો બન્ધ કર્યો તેથી આ આવા દરિદ્ર થયા છે'' એવા વિચારથી દેવોને ગર્વ થાય, તો તેનું પરિણામ સારું ન આવે. તેથી દેવોને શિવના ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે શિવનાં અને તેમના સખા કુબેરનાં વન, નગરી, નદી, વાવ વગેરેનું સુન્દર વર્ણન કરેલું છે. અને પુષ્પ, ફલ, સુગન્ધ, પક્ષી, મૃગ, અપ્સરા, તેઓના વિલાસ, મુનિઓ વગેરે ચારે પુરુષાર્થ માટે ઉપયોગી પદાર્થોનું નિરૂપણ કરેલું છે૬૨।।-૬૩।।

૪.પછી બ્રહ્મા શિવની સ્તુતિ એવા હેતુથી કરે છે કે તે (શિવ) બ્રહ્મ છે એમ સમજાવી દેવોને તેમનું માહાત્મ્ય જણાવવું. આ તો એક(શ્લો.૪૨) શ્લોકથી જ જણાવ્યું. ત્યાર પછીના શ્લોકમાં શિવ બ્રહ્મ છે અને તેમને ક્રોધ થતો નથી(શ્લો.૪૬) એમ જણાવનારી યુક્તિઓ કહેલી છે. ત્યાર પછી ૫.જેમ સર્વના કર્તા શિવ બ્રહ્મ હોવાનું કહ્યું, તેમ તે જ ગુણવડે આ દેવો વગેરેના જે-જે અવયવોનો નાશ થયેલો છે તે પણ રચો એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. દેવોના અવયવોનો ભગવાન્‌ની સૃષ્ટિમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તે અલૌકિક હોવાથી તેમ કરવું (તેમને ફરી રચવા) એ યોગ્ય જ છે એવો આ પ્રાર્થનાનો ભાવ છે૬૩।।-૬૪

અધ્યાય ૭; વિષ્ણુથી યજ્ઞથી સિદ્ધિઃ

બ્રહ્માએ જેવી પ્રાર્થના કરી તે પ્રમાણે શિવે તે-તે દેવો વગેરેના અવયવો રચ્યા નહિ, કારણ કે શિવ પૂર્ણ ભગવાન્ નથી, તે માત્ર ભગવાન્‌ની સંહારશક્તિ હોવાથી માત્ર તમોગુણના અધિદેવ છે અને તેથી બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી તેવા દેવોના અવયવો રચવાની તેમનામાં શક્તિ ન હતી. પ્રાર્થનાને લીધે ભગવાન્‌ને વિનંતિ કરી તેમના દ્વારા પણ તે દેવોના અવયવોની સૃષ્ટિ શિવે રચાવી નહિ, કારણ કે જો પ્રાર્થના પ્રમાણે અવયવો રચવામાં આવે તો શિવે પોતે (વીરભદ્રદ્વારા) તેઓને જે શિક્ષા કરેલી તે ન કરેલી થઈ જાય. જો બીજા કોઈએ શિક્ષા કરેલી હોત તો શિવ એ પ્રમાણે અવયવો રચાવી પહેલાંના જેવા તેમને બનાવે તે યોગ્ય ગણાય, પરન્તુ પોતે જ શિક્ષા કરેલ હોવાથી તે તેમ કરાવે તે યોગ્ય ન હતું. વળી દક્ષનું માથું કાપવું વગેરે જે શિક્ષાઓ શિવે કરેલી તેનું કારણ એ હતું કે બીજા દેવો સાથે શિવને જે હવિષનો ભાગ મળતો તે તેણે બંધ કરાવેલ. તેથી દક્ષ વગેરેએ જે ભાગ આપવાનું બંધ કરાવેલ, તે પહેલું તેમણે જ ફેરવી નાખી, પહેલાં શિવને ભાગ મળતો તેવો આપવો જોઈએ. તેણે પહેલાંની પેઠે શિવને ભાગ મળે તેમ કર્યું ન હતું, તેથી શિવે પણ તેઓના અવયવોને પહેલાંના જેવા કરાવ્યા નહિ. જેમ શિવને પહેલાં યજ્ઞનો ભાગ મળતો તેવો ન આપતાં યજ્ઞમાં જે ઉચ્છિષ્ટ રહે તે ભાગ આપવા માંડયો(અ.૬।૫૩) તેમ શિવે પણ બીજાઓની ઉચ્છિષ્ટ ઇન્દ્રિયોથી જ ભગ, પૂષા વગેરે કાર્ય કરે તેવું જ કર્યું(અ.૭।૨-૫).

શિવના વચનથી જ તેઓનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ હતું, છતાં શિવ વગેરે બધા યજ્ઞમાં હાજર હોય તો યજ્ઞ પૂરો થતાં ફળપ્રાપ્તિરૂપ સુન્દર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, તે માટે શિવ, બ્રહ્મા વગેરે સાથે ઋત્વિજો દેવો વગેરે તે યજ્ઞભૂમિએ

ગયા(શ્લો.૭)૬૫-૬૫।।

શિવે દક્ષના ધડ સાથે બોકડાનું માથું જોડાવી તેને બોકડાના મુખવાળો કર્યો તે પણ યોગ્ય જ હતું, કારણ કે ''યજમાન પશુ છે'', ''જેમ પશુ બીજાનું (દેવોનું) પોષણ કરનાર છે, તેમ યજમાન પણ પશુ વગેરે દ્વારા દેવોનું પોષણ કરનારો છે'' એવા ઉપનિષદ્‌નાં વચનો હોવાથી, યજમાન અને પશુ બન્ને પશુરૂપ છે, કારણ કે દેવોનું પોષણ કરવાનું બન્નેનું પ્રયોજન એક જ છે. પણ યજમાન લૌકિક પશુ નથી. હોમ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞનું પશુ છે. દક્ષનું માથું તો બાળી નાખેલું. તેથી બીજાનું માથું તેના ધડ સાથે જોડવાનું રહ્યું, ત્યારે ક્યા પશુનું માથું જોડવું? યજ્ઞ થાય અને તેમાં દેવોનું પોષણ થાય તેવું માથું જોડવાનું પ્રયોજન હોવાથી હોમવાના પશુનું જ માથું તે કાર્યમાં મુખ્ય હોવાથી યજમાનના માથાને યોગ્ય ગણાય. તે પશુના બીજા અવયવો તો યજ્ઞનો નાશ કર્યો તે પહેલાં જ હોમાઈ ગયેલા અને માત્ર માથું બાકી રહેલ અને અહીં તે માથાની જ જરૂર હતી તેથી તેને જ જોડી દીધું(શ્લો.૮)૬૫।।-૬૭

પછી દક્ષે વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર્યો, પહેલાં તેણે યજ્ઞ કરવા માંડેલ તેનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક તથા અધિદૈવિક ત્રણે સ્વરૂપનો નાશ થયેલ. અગ્નિઓને ઓલવી નાખવા વગેરેરૂપ વિઘ્નોને લીધે તેના આધિભૌતિક સ્વરૂપનો, રુદ્રના ગણોના સમૂહના સ્પર્શરૂપ દોષને લીધે તેના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો અને યજમાન દક્ષના મૃત્યુથી તેના આધિદૈવિક સ્વરૂપનો નાશ થયેલ, તેથી તે યજ્ઞનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થયેલો. ફરીથી તે જ યજ્ઞ કરવાનું અશક્ય હતું. ફરી તેવી જ ક્રિયા કરવાથી પણ તે યજ્ઞ પ્રકટ થાય તેમ ન હતું, કારણ કે પ્રાતઃસવન કરવાનો સમય વહી ગયો હતો અને પૂર્વમુખી યજ્ઞશાલા વગેરે સ્થાનમાં પવિત્ર કરેલાં યજ્ઞ કરવાનાં દ્રવ્યોનો નાશ થયો હતો. યજ્ઞનાં સાધનોનો નાશ થયેલ હોવાથી તે પૂરો કરવાનું અશક્ય હતું. પાલન કરનાર વિષ્ણુ જ હોવાથી તે યજ્ઞનું પાલન કરે તે માટે વિષ્ણુનું ભજન અવશ્ય કરવું પડે તેમ હોતું. સ્તુતિ વગેરેથી તેમનું ભજન કરે તો તે વૈદિક ન હોવાથી તે યજ્ઞ મધ્યેનું ગણાય નહિ, તેથી પોતાનું કરેલું કાર્ય વૈદિક થાય તે માટે તેઓએ વિષ્ણુનો યજ્ઞ કર્યો(શ્લો.૧૭).

આ યજ્ઞ તેઓએ મુખ્ય યજ્ઞ તરીકે જ કર્યો. પહેલાં કરવા માંડેલ યજ્ઞ જરાયે રહેલ ન હતો તેથી આ યજ્ઞ તેના અઙ્ગ તરીકે કેમ ગણાય (આ યજ્ઞથી પહેલાં કરવા માંડેલ યજ્ઞ પૂરો થયાનું કેમ ગણાય)? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પહેલાંનાં યજ્ઞનાં આધિભૌતિક વગેરે ત્રણે રૂપ રહ્યા ન હતાં, છતાં પણ જે યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ આ ત્રણે રૂપ હતાં તે યજ્ઞસ્વરૂપ ધર્મી એકલા તો હતા જ. તેથી ધર્મી યજ્ઞસ્વરૂપ હતા તે કારણથી જ આ યજ્ઞ કર્યો, તેથી આ યજ્ઞ વ્યર્થ ન હતો૬૮-૬૯

દેશ કાલ વગેરે સાથેનું તે યજ્ઞનું સ્વરૂપ તિરોહિત થયેલું. તેવા જ યજ્ઞસ્વરૂપથી કાર્ય થઈ શકે, તેથી તે જ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય તે માટે આ વિષ્ણુનો યજ્ઞ કર્યો અને સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે દક્ષે વિષ્ણુનું ધ્યાન ધર્યું. ભગવાન્ પ્રકટ થયા(શ્લો.૧૮). યજ્ઞનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત(પ્રકટ) થાય, દોષો ન રહે અને પાલન થાય વગેરે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે વિષ્ણુનું દક્ષે ધ્યાન ધર્યું. વિષ્ણુ સતનું એટલે યજ્ઞ વગેરેનું પાલન કરનારા છે. આ પ્રસઙ્ગે યજ્ઞસ્વરૂપ પ્રકટ કરવું અને તે યજ્ઞનું પાલન કરવું એવા બે કાર્ય કરવાનાં હોવાથી બમણી ક્રિયાશક્તિ(આઠ હસ્તો)વાળા ભગવાન્ પ્રકટ થયા(શ્લો.૨૦). તેથી કર્મથી જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠરે છે, કારણ કે ભગવાન્ પોતે પણ ફળ આપે છે. શુદ્ધ સત્ત્વને પડદારૂપ કરી તેનો આશ્રય કરી ભગવાન્ ત્યાં યજ્ઞમાં પ્રકટ થયા૭૦

આ સ્વરૂપને શાસ્ત્રમાં 'પ્રભુ' અવતાર કહેલ છે. પાછલા પહેલા સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયનાં નિબન્ધ તથા સુબોધિનીમાં અવતારોનું નિરૂપણ કરતાં કલ્કિ, ધન્વન્તરિ અને પ્રભુ આમ અવતાર ગણાવેલા છે. વૈષ્ણવ તન્ત્રોમાં આ અવતાર ગણાવેલા છે. ઉપર જણાવ્યું તે સર્વ કાર્ય આ અવતારથી સિદ્ધ થયું.

માત્ર યજ્ઞ જ પૂર્ણ કરવો હતો, અને પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રકટ થવાથી જ તે પૂર્ણ થયો, તો તે પછી તે સ્વરૂપનું અધિક વર્ણન તથા સ્તુતિ કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આ સ્વરૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે એવું જ્ઞાન કરાવવા એ વર્ણન તથા સ્તુતિ કરેલાં છે. સ્તુતિ પ્રણામ વગેરે કરવાની તે માટે જરૂર છે, તે બધાં યજ્ઞ પૂર્ણ કરવા કરેલાં નથી૭૧

મુખ્ય અને ઉત્તમ હોય તે જ સર્વની વતી એક જ સ્તુતિ કરે, એમ અહીં બનેલ નથી, પરન્તુ દરેકે જુદી-જુદી સ્તુતિ કરેલી છે. કારણ કે પોત-પોતાના અપરાધ દૂર થાય તે માટે સ્તુતિ કરવાની જરૂર છે. અપરાધ દરેકનો જુદો-જુદો હતો. તેથી દરેકે તે દૂર કરાવવા સ્તુતિ કરી. દક્ષથી બ્રાહ્મણો સુધીના ઓગણીસ તરફથી ઓગણીસ જુદી-જુદી સ્તુતિઓ થયેલી છે(શ્લો.૨૯-૪૭).

શઙ્કાઃજેમ યજ્ઞના દોષો દૂર કરવા વૈદિક કર્મ જ કર્યું તેમ પોત-પોતાના દોષો દૂર કરવા પણ આ બધાએ વૈદિક કર્મ જ કરવું જોઈતું હતું, કારણ કે બધા યજ્ઞના સમ્બન્ધવાળા જ હતા! છતાં તેમણે તેમ ન કરતાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ જ કેમ કરી?

સમાધાનઃએવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી જ બીજાં સાધનો કરાય, પણ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા પછી તો ન કરાય, કારણ કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સદાનન્દ છે. કોઈ પણ પ્રકારે તેમનો સમ્બન્ધ થતાં જ, 'સત્'થી તે દોષો દૂર કરે છે અને 'આનન્દ'થી ધર્મ વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત કરાવે છે. આવા (સત્+આન્નદ)થી સદાનન્દનો અવતાર થાય ત્યારે બધાએ સેવક તરીકે પોત-પોતાનું દૈન્ય દર્શાવીને જ દોષ દૂર કરાવવા તે વૈદિક કર્મ કરવા કરતાં ઉત્તમ છે. તેથી સર્વેએ તેમની સ્તુતિ કરી તે યોગ્ય જ છે. વૈદિક કર્મ કર્યા હોત તો તે વિઘ્નકારક થાત. જેમ મુખ્ય યજ્ઞનો નાશ થયો ત્યારે ''ત્રણ કલ્પવાળો વૈષ્ણવ હોમ કરવો'' એમ તેને સ્થાને વિષ્ણુયાગ કહેલ છે, તેવી રીતે આમના દોષ દૂર કરનારું કાંઈ કર્મ કરવાનું કહેલ નહિ હોવાથી, તેઓ દોષ દૂર કરવા કર્મ કરે તો તે ધર્મમાર્ગથી વિરુદ્ધ થાય. વળી ભગવાન્ પ્રકટ થયા પછી તેમ કર્મ કરે તો તે ભગવન્માર્ગથી પણ વિરુદ્ધ થાય૭૨-૭૨।।

પ્રકરણનો ઉપસંહારઃ

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રભુસ્વરૂપ અવતાર લઈ દક્ષનો યજ્ઞ પૂરો કરાવ્યો તેથી દક્ષને ધર્મ ઘણા ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયો. ભગવાને સિદ્ધ કરાવ્યો એ તેનું ઉત્તમપણું હતું. કાલ વીતી ગયેલ હોવા છતાં તે જ કાલ સાથે યજ્ઞ સિદ્ધ થયો અને દક્ષના પ્રયાસ વિના સિદ્ધ થયો, તેથી તે ઘણા ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયાનું કહેલ છે. વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ ને એક જ જાણવા એવો બોધ બ્રહ્માએ પહેલાં દેવોને કરેલ, તે ઉપદેશ ભગવાને દઢ કર્યો(શ્લો.૫૦-૫૨), તેથી એ ઉપદેશ ખોટો ન હતો એમ સિદ્ધ થયું. ''જેમ વિષ્ણુ શિવમય છે તેમ શિવ વિષ્ણુમય છે'' વગેરે ભાવાર્થના વાક્યોથી તે ઉપદેશ ધર્મના અઙ્ગ તરીકે દઢ કરેલો હોવાથી તેનાથી ધર્મ જ દઢ થયો અને ધર્મનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયું. ભગવાને જ આ સર્વ કર્યું, છતાં દેવોએ દક્ષને વરદાન આપ્યું કે તારી સદા ધર્મમાં જ બુદ્ધિ રહો(શ્લો.૫૭). આ વરદાન એટલા માટે કરેલ કે નન્દીના શાપને લીધે ભવિષ્યમાં કુદરતી ધર્મ થાય તેમ ન હોવાથી, દેવોના વરદાનથી શાપ દૂર થાય અને તેથી અઙ્ગો સહિત ધર્મની વૃદ્ધિ થાય.

એ પ્રમાણે દક્ષના યજ્ઞની કથા પૂરી થતાં પ્રસૂતિ કન્યાનો વંશ કહેતાં, સતીને પુત્રની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ ન હતી તે કથા ચાલતી હતી. તેમાં આ દક્ષના યજ્ઞની કથા વચ્ચે કહેવાયેલી(જુઓ ૪।૧।૪૭-૬૬) તેથી પહેલાંની કથા ચાલુ થાય તે માટે ફરી સતીની કથા કહેવા માંડી(શ્લો.૫૮-૫૯). સતી ફરીથી શિવમાટે જ જન્મેલા હોવાથી, ફરી તે શિવને પરણ્યાં. ''જે-જે ભક્ત જે-જે સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી ભજવા ઇચ્છે છે...''(ભ.ગી.૭।૨૧) એ વાક્ય પ્રમાણે શિવમાટે જ ફરી હિમાલયની પત્ની મેનાથી તેમણે જન્મ લીધો. વળી પોતે પણ તામસ હોવાથી તે શિવને જ પરણ્યાં. તે તામસ હોવાથી જ જડ પર્વત હિમાલયને ત્યાં જન્મેલાં એમ જાણવું. આ પ્રકરણ પૂરું થયું એમ જણાવવા અન્તે આ શ્રવણ કરવાનું ફલ

કહેલું છે(શ્લો.૬૧)૭૨।।-૭૪।।

પ્રકરણ ૨; અર્થ (અધ્યાય ૮-૧૨):

આઠથી બાર સુધીના પાંચ અધ્યાયોથી અર્થ પ્રકરણનું નિરૂપણ કરેલું છે. કેટલાક એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આઠમાથી અગિયારમા સુધીના ચાર અધ્યાયોથી બાલપ્રકરણ કહેલું છે; પરન્તુ તે અભિપ્રાય બરાબર નથી એમ પહેલાં ધર્મપ્રકરણના આરમ્ભમાં અહીં જણાવેલું છે.(જુઓ કા.૭ બાલકની કથા)

ભગવાને જેઓને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવેલ છે તેવા મોટા પુરુષો હોવા છતાં અહીં બાલક ધ્રુવની કથા કેમ કહી છે? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે મોટા પુરુષો કદાચ અર્થ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે, પરન્તુ પાંચ વર્ષના બાલકથી, ધ્રુવે પ્રાપ્ત કર્યા તેવા પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા અસમ્ભવિત છે; તેથી જ્યારે હરિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે બાલક પણ ઉત્તમ પ્રકારના અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ જણાવવા ધ્રુવની કથા કહેલી છે. ધ્રુવ ઉપર હરિ પ્રસન્ન થવાથી જ તેને અર્થ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી, અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં તપ વગેરે સાધનો તેનાથી થઈ શક્યાં તેનું કારણ પણ હરિની તેના ઉપર કૃપા જ હતી એમ સૂચવેલું છે૭૪।।-૭૫।।

અર્થ બે પ્રકારનો છે:૧.આ લોકનો અને ૨.પરલોકનો. ધ્રુવની માતા સુનીતિએ તેને બન્ને પ્રકારના અર્થ સમ્બન્ધી ભાન કરાવેલું. ‘‘જો તું ઉત્તમની પેઠે રાજ્યાસન ઇચ્છતો હો તો ભગવાન્‌નાં ચરણકમલનું આરાધન કર’’(અ.૮।૧૯) થી આ લોકના અર્થનું અને ‘‘તારા દાદા મનુએ યજ્ઞો કરી આ લોકનું તથા દિવ્ય(પરલોકનું) સુખ પ્રાપ્ત કરેલ’’ એમ બન્ને પ્રકારના અર્થનું ભાન કરાવેલું. તેથી ધ્રુવને તે બન્ને પ્રકારના અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની કામના થઈ. પરન્તુ તેનાથી આ એકે અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી તેની સ્થિતિ ન હતી. તે ઉત્તાનપાદનો પાટવી કુંવર હોવાથી લૌકિક અર્થ (રાજ્ય)ઉપર તેનો જ હક હતો એ ખરું, પરન્તુ તેના પિતા અને પિતાની માનીતી રાણી સુરુચિ બન્ને તેનાથી વિરુદ્ધ હતાં. તેથી રાજ્ય તેને આપે તેવો સમ્ભવ ન હતો. પરલોકનો અર્થ જેવું કે ઇન્દ્રનું સ્થાન વગેરે અશ્વમેધ-ચિત્રાયજ્ઞ વગેરેથી પ્રાપ્ત થાય, તેની પેઠે તપથી પણ પ્રાપ્ત થાય; પરન્તુ તેને ઉપનયન સંસ્કાર પણ થયેલ ન હોવાથી તપ કરવાનો તેનો અધિકાર પણ નહોતો. વળી તેનું અપમાન કરનાર સાવકી માતા સુરુચિ અને અપમાન કરાવનાર તેના ભાઈ ઉત્તમનાં મૃત્યુ થાય, એવી પણ કામના, માતાને તજી તે શહેર બહાર નીકળ્યો ત્યારે, તેની હોવી જોઈએ. કારણ કે તેની એવી કામના ન હોત તો ભગવાન્ તેમનાં મરણ થવાનું કહેત નહિ(જુઓ અ.૯।૨૩). વળી આ લોકના અને પરલોક ના અર્થ એક સાથે એક માણસને પ્રાપ્ત થવા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી તપથી પણ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. છતાં ધ્રુવની આ બધી કામનાઓ ફળી. માતા-પિતા પાસેથી રાજ્ય મળ્યું અને પરલોકના અર્થરૂપ નિશ્ચલ સ્થાન (ધ્રુવપદ) મળ્યું. તેથી ભગવાને જ આ તેને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં. ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ તેને બન્ને પ્રકારના અર્થ પ્રાપ્ત થયા એવો નિશ્ચય થાય છે.

ધ્રુવે નારદને માર્ગ દર્શાવવા પ્રાર્થના કરી તેમાં ‘‘વડવાઓએ ન પ્રાપ્ત કરેલ, ત્રિભુવનમાં ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની’’ પોતાની કામના જ કહેલ (અ.૮।૩૭), રાજ્યની કામના જણાવેલ નથી, તેથી એમ ન માનવું કે આ લોકના અર્થ (રાજ્ય)ની તેને કામના ન હતી અને માત્ર એક પરલોકનો પુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત કરવાની તેની કામના હતી. રાજ્યની કામના તેણે જણાવેલ નહિ તેનું કારણ એવું હતું કે પોતે પાટવી કુંવર હોવાથી રાજ્ય તો તેને ન્યાયથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી, ભગવાને તેને માટે ખાસ સાધન કરાવ્યા વિના જ, માત્ર તે પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન હતાં તે દૂર કરીને જ તેને તે આપવાનું હતું, પરન્તુ બીજો, ધ્રુવના સ્થાનરૂપ, પરલોકનો પુરુષાર્થ બીજા કોઈ નિયમ પ્રમાણે તેને મળે તેમ નહિ હોવાથી તે મેળવવાનો માર્ગ દર્શાવવા જ નારદને તેણે પ્રાર્થના કરેલી. પ્રચેતાના યજ્ઞમાં નારદે ધ્રુવની પ્રશંસા કરી(અ.૧૨।૪૦-૪૪) તેમાં પરલોકની કામના જ તેની સિદ્ધ થવાનું કહેલ છે. તેનું કારણ એ છે કે રાજ્ય તો તેને ન્યાયથી જ પ્રાપ્ત થયું હતું; તેથી ધ્રુવને રાજ્યની કામના ન હતી એમ ન માનવું૭૫।।-૭૭

અધ્યાયોના અર્થઃ

આઠમા અધ્યાયમાં અર્થપ્રાપ્તિનું સાધન નારદે ધ્રુવને કહેલું છે. ભક્તિસહિત ભગવાન્‌ની સેવા કરવાથી ભગવાન્ ધર્મ વગેરે જે પુરુષાર્થ ઈષ્ટ હોય તે આપે છે(શ્લો.૬૦). વળી આ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થવાનું સાધન સુરુચિએ કરેલો તિરસ્કાર તથા સુનીતિએ આપેલ બોધ પણ આ અધ્યાયમાં કહેલ છે.

નવમા અધ્યાયમાં જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે, ભગવાન્‌નાં દર્શન, રાજ્યની પ્રાપ્તિ વગેરે કહેલાં છે.

દશમા અધ્યાયમાં રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં ક્રોધ વગેરે દોષ તેને થયા એ કહેલું છે. આગળ ઉપર તેને મનુના ઉપદેશરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે જણાવવા આ કહેલ છે.

અગિયારમા અધ્યાયમાં મનુ આવી ધ્રુવને ઉપદેશ કરે છે અને તેથી તેનો ક્રોધ દૂર થાય છે. તેથી દોષ દૂર થવો એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે.

બારમા અધ્યાયમાં ધ્રુવને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે અને નારદ વગેરેએ કરેલી સ્તુતિરૂપ ધ્રુવની કીર્તિનું નિરૂપણ છે.

—એ પ્રમાણે આ બીજા અર્થ પ્રકરણનાં પાંચ અધ્યાયો છે૭૮

અધ્યાય ૮; સાધન અને સાધનનું સાધનઃ

આ અધ્યાયમાં પહેલા શ્લોકમાં સનક વગેરે બ્રહ્માના પુત્રોએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો ન હતો એમ કહેલ છે. આ સનક વગેરેનું નિરૂપણ મુક્તજીવોની સૃષ્ટિ કહી તેમાં કરેલું છે(જુઓ ૩।૧૨।૪). આમ છતાં ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ ધર્મ આચરવો એ બહુ યોગ્ય ન હોવાથી વિવેકવાળો પુરુષ તેનો નક્કી ત્યાગ કરે છે એમ જણાવવા અહીં તે ફરી કહેલ છે. મર્યાદામાર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમ આચરવાની આજ્ઞા હોવાથી તે આચરવો યોગ્ય છે, છતાં પણ પુષ્ટિરૂપ પુરુષાર્થલીલામાં તે ઉપયોગી ન હોવાથી, તે આચરવાનું બહુ યોગ્ય નથી. તેથી આ ભેદ જાણનાર પુરુષે અવશ્ય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એમ જણાવવા અહીં સનક વગેરેની કથા ફરી કહેલી હોવાથી તે નકામી નથી૭૯

અધર્મની કથાનું પ્રયોજનઃ

ગૃહસ્થાશ્રમ આચરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવા છતાં, તે ન આચરવો એ અધર્મ નથી. અધર્મ તો ધર્મનો વિરોધી છે. ધર્મનો વિરોધી અધર્મ કેવો હોય તે જણાવવા અહીં અધર્મની કથા કહેલી છે(શ્લો.૨-૪). આ અધર્મની કથા ધર્મના પ્રકરણમાં કહી શકાય પરન્તુ અધર્મની પેઠે અનર્થનું મૂલ અર્થ હોવાથી, અનર્થ ઉત્પન્ન કરાવનાર તરીકે અર્થનો અધર્મ સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી, તે આ અર્થના પ્રકરણમાં કહેલી છે. અર્થ (ધન રાજ્ય વગેરે અર્થ) પુરુષાર્થ રૂપ થાય છે. ભગવાન્‌ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થ અર્થ(પુરુષાર્થ) છે, બીજો અનર્થરૂપ છે એવો ભેદ છે. ભગવાન્‌ની કૃપા હોય તો અધર્મ થવા છતાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન્‌ની કૃપા વિના બીજા કોઈથી અનર્થના કારણરૂપ અધર્મ હોય તો ફળ પ્રાપ્ત કરાવાતું નથી. મોટા હોવા છતાં નાનો રાજ્ય કરે તે અધર્મ છે. ઉત્તાનપાદની હયાતીમાં ધ્રુવે રાજ્ય કર્યું અ.૯।૬૬-૬૭ છતાં તેને ભગવાન્‌ની કૃપાથી ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયું. અર્થ પોતે જ અનર્થરૂપ નથી, પરન્તુ અનર્થરૂપ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો હોવાથી તે અનર્થરૂપ છે. ભગવાન્‌ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરાવતો નથી. પરન્તુ તેથી ઉલટું સંસારમાં વૈરાગ્ય કરાવે છે, તેથી તે અર્થરૂપ છે, અનર્થ કરાવતો નથી.।૮૦-૮૧

અધિકાર પ્રમાણે અનુક્રમ ન હોવાનું કારણઃ

મનુને બે પુત્રો હતાઃપ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ. બેમાં પ્રિયવ્રત મોટો હતો, છતાં પ્રિયવ્રતની કથા ન કહેતાં, અહીં

ઉત્તાનપાદના વંશજો ધ્રુવ વગેરેની કથા પહેલી કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ એવું છે કે અહીં મનુ વગેરે કોઈનું પણ તેમના ઊંચા-નીચા અધિકાર પ્રમાણે મુખ્ય રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. પરન્તુ ભગવાન્‌ની લીલાઓનું નિરૂપણ મુખ્ય રીતે કરવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન્‌ની લીલાઓનું નિરૂપણ કરતાં જેનાં નિરૂપણની જે લીલામાં જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. મનુના વંશમાં આગળ સ્થાન-લીલામાં પ્રિયવ્રતનું પ્રયોજન હોવાથી તેનું ત્યાં જ નિરૂપણ થશે(જુઓ સ્કન્ધ૫ અધ્યાય૧).

મનુ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઈન્દ્ર, ઋષિઓ અને ભગવાન્‌નો અંશાવતાર એવા છ પ્રકારનો મન્વન્તર હોવાથી, મનુના પુત્રો વગેરે મન્વન્તરરૂપ હોવાથી, મનુ વગેરેની ઉત્પત્તિ આઠમા સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે, પરન્તુ બીજા સ્કન્ધમાં પ્રયોજન પ્રમાણે તેમની કથા કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી. અહીં ઉત્તાનપાદના વંશની કથા કહેલી છે, કારણ કે ચાર પુરુષાર્થની સૃષ્ટિરૂપ ભગવાન્‌ની લીલા(વિસર્ગ)માં જેને જે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો તેનું પણ નિરૂપણ કરવું જરૂરી છે. અને અર્થ, કામ અને મોક્ષ અનુક્રમે ધ્રુવ, પૃથુ અને પ્રચેતસોને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી અને તે બધા ઉત્તાનપાદના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, અહીં તેના વંશનું નિરૂપણ કરેલું છે૮૨।।

ભગવાન્‌થી પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્ય વગેરેનું ઉત્તમપણું:

રાજ્ય તો ઘણાને પ્રાપ્ત થયેલ. ધ્રુવે પણ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. પણ તેને ભગવાને તે પ્રાપ્ત કરાવેલ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ બીજાની રાજ્યોની પ્રાપ્તિ કરતાં ઘણાં ઉત્તમ પ્રકારની હતી. ધ્રુવે અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો તેની પહેલાંની તેની સ્થિતિ, એટલે તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન કરતી વખતની તેની સ્થિતિ પણ ઘણી સુખ આપનારી હતી, કારણ કે તેવી સ્થિતિમાં ભગવાને પ્રકટ થઈ તેને દર્શન આપેલાં. વળી આ રાજ્ય વગેરે અર્થ તેને પ્રાપ્ત થયો, તે પણ અનર્થરૂપ સાધનથી પ્રાપ્ત થયો. કારણ કે તેની સાવકી મા સુરુચિનો તિરસ્કાર તે અભિમાનને લીધે સહન કરી શક્યો નહિં અને તે અભિમાનને લીધે તેને અર્થ પ્રાપ્ત થયો. ભગવાન્‌ની કૃતિ વિના આવી રીતે અભિમાનથી અર્થ પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવતું નથી, તેથી ધ્રુવને અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ તે ઉત્તમ પ્રકારે થયેલી૮૨।।-૮૩

અર્થ અને કામ માં ભેદ:

પૃથુએ પોતે ઈચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પણ એવી જ રીતે કરેલી, છતાં પૃથુને કામ (ઈચ્છેલા પદાર્થ)ની પ્રાપ્તિ થયેલી અને ધ્રુવને અર્થની પ્રાપ્તિ થયેલી. ‘‘ન વિદ્યમાનઃ પૂર્વઃ સ્વસજાતીયો યસ્ય સો અર્થઃ’’ નથી પોતાની જાતનો પદાર્થ પહેલા કોઈનો જેનો તેવા પદાર્થ ‘અર્થ’ કહેવાય છે. ધ્રુવનું સ્થાન પહેલાં કોઈને પણ પ્રાપ્ત થયેલું નહિ, ધ્રુવને પણ તેનું જ્ઞાન ન હતું, તેથી તેની જાતનો પદાર્થ પહેલાં ન હોવાથી, તે ‘અર્થ’ છે.

જે પદાર્થ હોય તેવા પદાર્થની પ્રાપ્તિ ‘કામ’ છે. પૃથુએ કામ પ્રાપ્ત કર્યા. કારણ કે ભૂમિ ઉપર જે પદાર્થો પહેલાં હતા તે જ વસુધાને દોહી પ્રાપ્ત કર્યા. અર્થ અને કામ એ બે પદાર્થોમાં આ જ ભેદ છે. પૃથુએ કામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યા તે આગળના કામ પ્રકરણમાં જ કહેવામાં આવશે. અર્થનું આ પ્રકરણમાં જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે૮૪

ધ્રુવની કથા:

ધ્રુવના પિતા ઉત્તાનપાદ મનુના પુત્ર હતા અને ‘‘મનુ, મનુના પુત્રો’’ વગેરે મન્વન્તરરૂપ હોઈ ‘‘મન્વન્તરો ઉત્તમ ધર્મ છે’’ ૨।૧૦।૪ એ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું રક્ષણ કરવા જ અવતરેલા. છતાં તેમણે ધ્રુવનો અનાદર કર્યો(શ્લો.૯-૧૪). આ તેનો અધર્મ હતો, કારણ કે ‘‘અનાદર કરેલા બાલકો અને કુલ ના વૃદ્ધ પુરુષો બાળે છે’’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે ધર્મ કરવા અવતરેલ હોય તે પણ સ્ત્રીમાં આસક્તિ થવાથી જડ બને છે, તેથી તેની સ્ત્રી સુરુચિમાં ઘણી આસક્તિ હોવાથી તે જડ બનેલો, અને તેથી પોતાનો પુત્ર તેના ખોળામાં ચડવા ઈચ્છતો હતો ત્યારે તેનો અનાદર કર્યો. આ પ્રકરણના આરમ્ભમાં જ આ વૃત્તાન્ત કહેલ હોવાથી, ભગવાન્‌ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થ સંસારમાં

વૈરાગ્ય કરાવે છે એમ ઉપર જે કહેલું છે તે આથી દઢ થાય છે૮૫

પિતાએ ધ્રુવનો અનાદર કર્યો અને તેની સાવકી માતા સુરુચિએ તેને કહ્યું કેઃ''જો તારે નૃપાસનની ઈચ્છા હોય તો તપથી ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરી તેમની જ કૃપાથી તું મારા ગર્ભમાં તારો દેહ ઉત્પન્ન કર''(શ્લો.૧૩). આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે ભગવાન્ પણ જો ધ્રુવને નૃપાસન આપવા ઈચ્છતા હોય તો તેમણે ધ્રુવની સુરુચિના ગર્ભમાંથી ઉત્પત્તિ કરવી પડે. જો કે તેણે ભગવાન્‌નું ભજન કરવાનો ધ્રુવને ઉપદેશ કર્યો, છતાં ભગવાન્‌ને પણ તે કાર્યમાટે પોતાના ગર્ભથી ધ્રુવને જન્મ લેવરાવવાની જરૂર પડે એમ કહેલ હોવાથી ભવિષ્યમાં તેનું મૃત્યુ થાય છે (અ.૧૦૧૩). બીજું તેનામાં દૂષણ ન હતું. વળી તેની મૃત્યુથી ધ્રુવને ઈચ્છેલો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાનો ન હતો. ઊલટું તેનું (તેના પુત્રનું) મૃત્યુ સાંભળી તે રડ્યો અને તેને અપાર દુઃખ થયું(અ.૧૦।૪)૮૬-૮૬।।

સુરુચિનું એ (અ.૮।૧૩) વચન જ ધ્રુવને સાધન થયું. મરણની તો તેને દરકાર જ ન હતી, કારણ કે બ્રહ્મા વગેરેને પણ તેમનાથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવું ભગવાને તેને પ્રાપ્ત કરાવેલું છે. છતાં નારદે ધ્રુવને તપ કરવા જતાં અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો(શ્લો.૨૭-૩૪). આ નારદનું કાર્ય અયોગ્ય ન હતું, કારણ કે ધ્રુવ સકામ ભજન કરવાનો હતો. નિષ્કામ ભજન કરવું હોય તો તે માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા વગેરેની જરૂર નથી, પણ સકામ ભજન કરવું હોય તો જે ફલ જોઈતું હોય તેવા ફલની કામનાવાળાએ કરવાની વિધિ જાણી તે પ્રમાણે ભજન કરવું જોઈએ. ધ્રુવે તો આવી વિધિ સાંભળી પણ ન હતી અને તે; તે જાણતો ન હોવાથી ખોટી રીતે કરે અને વળી બાલક હતો તેથી તેનું મૃત્યુ જ થાય. આમ જાણી નારદે આવી તેને કામના કરતો અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો.

કેટલાક સમય સુધી ભજન કરી, ફલ પ્રાપ્ત ન થતાં દુઃખી થઈ ધ્રુવ પોતે જ તે કરવું પડતું મુકત, તેથી નારદે નકામો જ પ્રયાસ કર્યો એમ ન માનવું, કારણ કે ભજન કરવાથી અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત થશે એમ તેની માતાએ એને કહેલ, તેમાં તેને વિશ્વાસ હોવાથી તે; તે કરવું પડતું ન મુકત, તેથી નારદે તેને બીજા કોઈ સાધનનો ઉપદેશ ન કર્યો. કારણ કે ''બધીએ સિદ્ધિઓનું મૂળ ભગવાન્‌ના ચરણનું પૂજન છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે સાધન તો ભગવાન્‌નું ભજન જ છે, બીજું સાધન નથી. તેમણે તેને ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું(શ્લો.૫૨) તે માત્ર તેને કામના કરતો અટકાવવા જ. કારણ કે ત્યાં જણાવેલ ધ્યાન અને શ્લો.૬૧માં જણાવેલ વૈરાગ્ય વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ ભજન કરવામાં જ છે એમ ૬૧મા શ્લોકમાં કહેલ છે૮૬।।-૮૯

ધ્રુવને કામના હતી તેથી જ ભજનની સામગ્રી હોવા છતાં પણ વિઘ્ન થયું. નારદે તેની કામનાઓ બંધ કરાવવા આગ્રહ રાખેલ. ધ્રુવ કામના રાખતો હોવાથી જ તરત ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થવાનાં સાધન છતાં, ભગવાન્ પ્રાપ્ત થવામાં નારદના આગમનરૂપ વિઘ્ન નારદે કર્યુ. જો નારદ ન આવ્યા હોત તો જેવી દીનતાની સ્થિતિમાં તે ભજન કરવા નીકળેલ, તેવી સ્થિતિને લીધે તે બાલક હોવાથી અને તેનો ભાવ શુદ્ધ હોવાથી તે કેટલાક દૂર જતા ભગવાન્, પ્રસન્ન થઈ, પોતે જ તેની પાસે પ્રકટ થાત, અને ભગવાન્ મળતાં તેને ભજન કરવાનો પ્રકાર જણાવામાં આવતાં ભજનનાં સાધન દઢ થતાં, તેની તેવી દીનતા જતી રહેત. તેથી નારદે આવી વિઘ્ન કર્યું. નારદે ધ્રુવનો દઢ નિશ્ચય જોયો(શ્લો.૩૬-૩૭) તેથી ધ્રુવ કામનાવાળો હોવાથી હમણાં તેને વિઘ્ન થયું, પણ ભવિષ્યમાં વિઘ્ન ન થાય એવા હેતુથી તેને ભજન કેવી રીતે કરવું તે ઉપદેશ દીધો.તેનો દઢ નિશ્ચય જોઈને જેમાં દૈત્યો હોતા નથી અને જેમાં ભગવાન્ સદા રહે છે તેવા મધુવનમાં જઈ ભજન કરવાનો નારદે તેને બોધ કર્યો(શ્લો.૪૨).

નારદના ઉપદેશથી ધ્રુવે કામનાનો ત્યાગ ન કર્યો, ત્યારે નારદ તેને સમજાવવા કેમ ગયેલ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે, તો જાણવું કે નારદ ભગવાન્‌ની પ્રેરણાથી જ તેને સમજાવવા ગયેલ. ભગવાને નારદને એવી પ્રેરણા કરેલી. કારણ કે જો નારદ ધ્રુવ પાસે ન જાય તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ભગવાન્ પ્રાપ્ત કરવામાટે તપ કરતા ધ્રુવનું મૃત્યુ થાત અને તેનો

ભગવાન્‌માં લય થાત. એમ થાય તો અર્થ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ન થવાથી, ત્રણ જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાત. તેથી અર્થ પુરુષાર્થ પણ સિદ્ધ થાય, અને ચાર પુરુષાર્થ થાય તે માટે ભગવાને નારદને એવી પ્રેરણા કરેલી. કારણ કે વિસર્ગલીલામાં અર્થ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા ભગવાને ધ્રુવનો જ અઙ્ગીકાર કરેલો. ધ્રુવે ભગવાન્‌નું ધ્યાન વગેરે સાધનો કર્યાં, છતાં તેની કામના દૂર ન થઈ, કારણ કે તેનો ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી નારદનો ઉપદેશ તેને ફળ્યો નહિ૯૦-૯૦।।

ધ્રુવ તપ કરવા વનમાં ગયો એ તેના પિતા ઉત્તાનપાદે જાણ્યું ત્યારે તેને ચિન્તા થવા લાગી. તેણે વિચાર્યું કે ધ્રુવ પુરુષાર્થ સાધવા તપ કરવા ગયો છે, પણ વનમાં વરુ વગેરેથી કદાચ તેનું વૃથા મરણ થશે. અથવા જે દુર્લભ અર્થ છે તેવા માટે પ્રયાસ કરતાં તે કદાચ મરણ પામશે. આવી ચિન્તા થવા છતાં તેણે પોતાથી પ્રિય પત્ની સુરુચિના ભયથી કેટલાક સમય સુધી તેને ખોળી વનમાંથી પાછો લઈ આવવા માણસ મોકલ્યા નહિ, કારણ કે જ્યાં સુધી સુરુચિ પાસે હતી ત્યાં સુધી તે તેને વશ જ હતો. છતાં કદાચ તે ધ્રુવને ખોળી લાવવા માણસ મોકલે તો તેથી ધ્રુવને ભજનમાં વિઘ્ન થાય. ધ્રુવ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ ભજન કરવા ગયો છે, તેમ જાણી તે નિર્વિઘ્ને ભજન કરી શકે તે માટે, રાજા તેને શોધી લાવવા માણસો મોકલી વિઘ્ન કરે નહિ તેવા વિચારથી નારદ રાજા પાસે ગયા અને ધ્રુવ સમ્બન્ધી તારે ચિન્તા કરવા જેવું નથી, એમ સમજાવી તેનું સાંત્વન કર્યું(શ્લો.૬૮-૬૯). નારદ મુનિ હોઈ મનન કરવાના અભ્યાસવાળા હતા, તેથી ધ્રુવ ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરી પાછો આવશે એ વિષયમાં તેમને જરાયે સંશય ન હતો.

ધ્રુવ તેના પહેલાંના જન્મમાં ઋષિ હતો. તેથી પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે પણ તે ઉગ્ર તપ કરી શક્યો. તે પહેલાનાં જન્મમાં ઋષિ હોઈ તપ કરતો હતો ત્યારે તેણે કોઈ રાજાના કુંવરને જોયો અને તેવા થવાની તેને ઈચ્છા થઈ. પછી એવી વાસના સાથે જ એનું મૃત્યુ થયું, તેથી બીજા જન્મમાં ધ્રુવ થયો એમ બીજા પુરાણમાં કહેલું છે. રાજકુંવર થવાની વાસના સાથે મરણ પામેલ હોવાથી તે પછીના જન્મમાં ધ્રુવ થયો, ત્યારે પણ કામનાવાળો જ રહ્યો૯૦।।-૯૨।।

ધ્રુવે મધુવનમાં જઈ નારદે માર્ગ દેખાડેલ તે પ્રમાણે ભગવાન્‌નું ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે વિશ્વના આધારરૂપ ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ તેના હૃદયમાં પ્રકટ થયું(શ્લો.૭૫-૭૭). ત્યારે લોકોના શ્વાસ બન્ધ થવાથી સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખ થવા લાગ્યું, તેથી દેવોએ ભગવાન્ પાસે જઈ પોતાને એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની પ્રાર્થના કરી.

જે સ્વરૂપ ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલું અને જે સ્વરૂપની દેવોએ પ્રાર્થના કરી તે બે એક જ હતાં કે જુદાં-જુદાં? એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે, તો જાણવું કે ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થયું તે ભગવાન્‌નું અક્ષર સ્વરૂપ હતું. અક્ષરમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષ બન્ને થાય છે. અને તે જગત્‌નું કારણ છે. ધ્રુવના હૃદયમાં ભગવાન્‌નો આવિર્ભાવ થયો તે પહેલાં, સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણરૂપ મુખ્ય પ્રાણ સાથે અક્ષર સ્વરૂપ તેમાં પ્રકટ થયું. ભગવાન્ ધ્રુવના ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થઈ, તેના ઉપર કૃપા કરી, આ ધ્રુવને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનાં સર્વરૂપથી તેના હૃદયમાં પ્રકટ થાય તે માટે પ્રથમ અક્ષરે મુખ્ય પ્રાણ સાથે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી ધ્રુવને સર્વની ઉપરના ભાગના લોકોની પ્રાપ્તિ થયેલી(અ.૯।૨૦). મુખ્ય પ્રાણ ત્યાં રોકાઈ જતાં સર્વ લોકોના પ્રાણનું બન્ધન થયું અને ધ્રુવ શ્વાસ લેતો ન હોવાથી પ્રાણિમાત્રને પીડા થવા લાગી (શ્લો.૮૦). મુખ્ય પ્રાણ સાથે અક્ષર ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થવા છતાં, ભગવાન્ સર્વરૂપથી તેમાં પ્રકટ ન થયા. અને પ્રાણ રોકાવાથી પ્રાણી માત્રને પીડા થવા લાગી તેથી દેવોએ તે દુઃખથી મુક્ત કરવા ભગવાન્‌ને પ્રાર્થના કરી (શ્લો.૮૧). ભગવાન્ સર્વરૂપથી ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થાય, તો સર્વની હરવા ફરવાની અને બીજી બધી શક્તિઓનો પણ નાશ થાય, તેથી ભગવાને પહેલાં દેવોને પોત-પોતાનાં સ્થાને જતા રહેવા કહ્યું (શ્લો.૮૨) ૯૨।।-૯૬

અધ્યાય ૯; અર્થની પ્રાપ્તિઃ

હવે ભગવાન્‌ને સર્વરૂપથી પ્રકટ થવાનું રહ્યું. જો તે ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થાય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વની

બધી શક્તિઓનો નાશ થાય તો પહેલાંની પેઠે મુખ્ય પ્રાણ સાથે જગતના કારણરૂપ અક્ષર તેમાં (રોકાઈ) રહેલ હોવાથી વિશ્વનો નાશ થાય. જો બહાર પ્રકટ થાય તો ધ્રુવ શ્વાસ લે એમ સમ્ભવતું હોવાથી પ્રાણીમાત્રના પ્રાણને થતી પીડા જતી રહે.

પણ ભગવાન્ બહાર પ્રકટ થાય તો ધ્રુવના હૃદયમાં મુખ્ય પ્રાણ સાથે અક્ષરનું પ્રકટ થવું નિરર્થક થાય! એવી શઙ્કા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે આવે તે પ્રથમ પોતાનું ચરણ મૂકીને આવે છે, તેથી ભગવાન્ના ચરણરૂપ અક્ષરે પ્રથમ પ્રકટ થવું જોઈએ. વળી માત્ર અક્ષર પ્રકટ થવાનું હોય તો તે હૃદયની અંદર જ પ્રકટ થાય એવો નિયમ હોવાથી તેનું હૃદયની અંદર પ્રકટ થવું નિરર્થક ન હતું. તેથી બહાર રહેલા ભગવાન્ના ચરણ તરીકે જ અક્ષર અને બહાર રહેલ જગતના પ્રાણ તરીકે મુખ્ય પ્રાણ ધ્રુવના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલા.

ભગવાન્ બહાર (ધ્રુવ પાસે) પ્રકટ થઈને જ અક્ષરની પોતાના ચરણ સાથે અને મુખ્ય પ્રાણની જગત્ના પ્રાણ સાથે એકતા સિદ્ધ કરશે; પરન્તુ ધ્રુવના હૃદયમાં જે સ્વરૂપ તેને દેખાતું હતું, તે દેખાતું બંધ ન થાય, ત્યાં સુધી તેને બહારનું ભાન ન થાય. અને તે માટે જો અંદર દેખાતા સ્વરૂપનો તિરોભાવ થાય અને મુખ્ય પ્રાણનો તેના કારણમાં લય થાય, તો વિશ્વને જેમ શ્વાસ રૂંધાવાથી પીડા થયેલ તેમ તેનો નાશ જ થાય. તેથી જે સ્વરૂપ માત્ર દૃષ્ટિથી જ પાલન કરે છે તે સ્વરૂપ ધારણ કરી ભગવાને સત્તા પ્રાપ્ત કરાવી કે જેથી નાશ ન થાય. પછી માત્ર રક્ષણ જ કરવાનું હોવાથી અને તે માત્ર ભગવાન્ પ્રકટ થવાથી જ થતું હોવાથી, લાંબા સમય સુધી ત્યાં (ધ્રુવના હૃદયમાં) રહેવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી, આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાન્ તેના હૃદયમાં વીજળીની પેઠે ઝબક્યા. ભગવાન્નું પાલન કરનારું સ્વરૂપ સાથે હોવાથી, ધ્રુવનો અથવા વિશ્વનો નાશ થયો નહિ. ભગવાન્ એવી રીતે વીજળીની પેઠે ધ્રુવના હૃદયમાં ઝબક્યા તેમાં ધ્રુવના કાંઈ પ્રયાસ વિના ભગવાને પોતે જ તેમ કરેલું. તેના હૃદયમાં ઝબક્યા પછી તરત ત્યાં તિરોહિત થઈ ભગવાન્ બહાર ધ્રુવ પાસે તે જ અવસ્થામાં પ્રકટ થયા(અ.૯।૨). ભગવાન્ આ સમયે ગરુડ ઉપર વિરાજીને પધારેલા, કારણ કે ગરુડ કાલરૂપ છે અને જો તે ભગવાન્ની ધ્રુવ ઉપર આવી કૃપા હોવાનું પોતે જુએ તો તે ધ્રુવનો ગ્રાસ ન કરે. તેથી ધ્રુવ ઉપર કૃપા કરવા ભગવાન્ પધાર્યા ત્યારે ગરુડને પોતાની સાથે રાખેલા૯૭-૯૮

પછી ધ્રુવની બધી કામનાઓ પૂર્ણ થાય તે માટે ભગવાને પોતાના શઙ્ખથી ધ્રુવના ગાલનો સ્પર્શ કર્યો(શ્લો.૪). ભગવાને એ રીતે તેને શઙ્ખથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ધ્રુવને વાણી થઈ અને તેણે ભગવાન્ની સ્તુતિ કરવા માંડી(શ્લો.૫) એમ જે કહેલું છે, તે તો માત્ર ચિહ્ન તરીકે જ કહેલું છે. વસ્તુતઃ તેનાથી ધ્રુવને બધા પ્રકારની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. આને લીધે જ તેનામાં શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો નો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ આવી અને તેણે શત્રુઓ ઉપર વિજય વગેરે પ્રાપ્ત કર્યાં, કારણ કે જેનો અવાજ દાનવોના મદને હરનારો છે તેવા ભગવાન્ના શઙ્ખથી ભગવાને તેનો સ્પર્શ કર્યો.

“ઉત્તમ શઙ્ખ જલનું તત્ત્વ છે” એ વાક્ય પ્રમાણે શઙ્ખ જલનું તત્ત્વ હોવાથી તેનો સ્પર્શ થવાથી ધ્રુવને શબ્દબ્રહ્મનું ભાન (ભગવાન્ની સ્તુતિ કરવાની શક્તિ) થયું, કારણ કે આવા શઙ્ખમાં તે ફુંકવામાટે ભગવાન્ પોતાનો પ્રાણવાયુ પૂરે છે, અને તે ભગવાન્નો પ્રાણવાયુ વેદની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ શબ્દબ્રહ્મમય છે. પોતાને તૃપ્તિ થાય તે માટે ભગવાન્નો પ્રાણવાયુ સદા શઙ્ખમાં રહે છે, કારણ કે જલથી પ્રાણને તૃપ્તિ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાન્ના શઙ્ખમાં તેમનો પ્રાણવાયુ સદા રહેતો હોવાથી, તે શઙ્ખ બ્રહ્મમય છે. શ્રીભાગવતમાં પણ તે શઙ્ખને ‘બ્રહ્મમય’ કહેલો છે(શ્લો.૪)૯૯-૯૯।।

બીજું ચક્ષુઓથી દર્શન કરવાનું, ભુજાઓથી ભેટવાનું વગેરે(શ્લો.૩) કહેલ છે, તે ધ્રુવનો ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ જણાવે છે. શઙ્ખથી સ્પર્શ થયો તેથી તો તેને માત્ર વેદના શબ્દનું જ નહિ પણ અર્થનું પણ જ્ઞાન થયું, કારણ કે સર્વ વેદોનું મૂલ ભગવાન્ના પ્રાણ છે અને શઙ્ખ તેથી પુરાયેલો હોય છે.

ક્ષત્રિય અને તે પણ સંસ્કાર થયા વિનાનો (ઉપવીત નહિ આપેલો), તેવાને વેદના અર્થોનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય? તેથી જેમ મન્ત્રો વગેરેથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે તેમ શંખના સ્પર્શથી તેને માત્ર શબ્દજ્ઞાન થયું હશે! એમ ન માનવું, કારણ કે આ પૂર્વજન્મમાં ઋષિ હોવાથી વેદના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતો; પરન્તુ આનું સર્વ કાર્ય પુષ્ટિથી જ સિદ્ધ થયેલું. તેથી મર્યાદામાર્ગની ખામીઓથી આમાં દોષ થતો નથી. ઋષિ હતો એમ તો તે અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતો એમ જણાવવા જ કહેલું છે. તે જ્ઞાન તો તેને શઙ્ખના સ્પર્શથી જ થયેલું. તેથી વેદના અર્થના જ્ઞાનવાળાની જેવી બુદ્ધિ હોય તેવી જ તેની બુદ્ધિ થઈ૯૯-૧૦૦।।

છતાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ ધ્રુવે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ કરી. તેણે સર્વના ઈશ્વર તરીકે જ ભગવાન્‌ને ભજ્યા, પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પોતાનામાટે જ પ્રકટ થયેલા તરીકે ભજ્યા નહિ, કારણ કે સર્વના ઈશ્વર તરીકે ભજન કરવાથી જ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. તેને માટે આવું ભજન જ ઉત્તમ હતું, કારણ કે સર્વના ઈશ્વર, સર્વ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી ધ્રુવના માટે એ પ્રકારનું ભજન જ ઉપયોગી હતું. આ વિસર્ગની લીલા હોવાથી ભજન કરવાનું કહેલ છે. કારણ કે આ લીલામાં રહેલ હોય તેઓ અન્તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને આ તે પહેલાના પુરુષાર્થ-અર્થનું પ્રકરણ છે અને સર્વના ઈશ્વર જ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે.

ધ્રુવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી તેમાં ભગવાન્‌ના ભક્તોનો પોતાને સઙ્ગ થાય અને ભગવાન્‌ના ગુણોની કથારૂપ અમૃતનું પોતાને પાન થાય તેવી પ્રાર્થના કરેલી(શ્લો.૧૧) તેનું ભગવાને અભિનન્દન ન કર્યું, અને સ્તુતિના અન્તે પોતે ઇચ્છેલા અર્થ પૂરા પાડવા સમ્બન્ધી પ્રાર્થના કરી(શ્લો.૧૭) તેનું જ ભગવાને અભિનન્દન કર્યું, તે ભગવાને પોતાનું ઇચ્છેલું કાર્ય થાય તે માટે કરેલ. ભગવાને તેને ઉત્તમ ધ્રુવસ્થાન આપવા ઇચ્છેલું તેથી તે છેલ્લી પ્રાર્થનાનું જ અભિનન્દન કર્યું, કારણ કે આ વિસર્ગલીલાનું અર્થ પ્રકરણ છે. જો અગિયારમા શ્લોકમાં તેણે ભક્તિની પ્રાર્થના કરી તે તેને આપવામાં આવે તો તેને તરત મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય અને તેથી ભગવાને કરવા ઇચ્છેલી લીલા જ થાય નહિ. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જ સર્વથી બલવાન છે. તેથી અમુક પદાર્થની પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો પણ ભગવાન્ પોતે વિચારેલા પદાર્થની પ્રાર્થનાનું જ અભિનન્દન કરે છે અને બીજી પ્રાર્થનાનું અભિનન્દન કરતાં નથી. પ્રકરણના ભેદને લીધે એ પ્રમાણે થયું અને બીજા પ્રસઙ્ગોમાં પણ એ પ્રમાણે થાય૧૦૦।।-૧૦૨

આથી કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી, કારણ કે જોઈ શકાય તેવા પદાર્થોથી ધ્રુવ સિવાય બીજા કોઈની સરસાઈ થતી નથી. ન જાણી શકાય તેવા પદાર્થોથી તેની સરસાઈ થઈ નથી, કારણ કે આ અર્થનું પ્રકરણ છે, અને અર્થ જાણી શકાય તેવો પદાર્થ છે. આથી ''બીજાએ હજુ સુધી ન મેળવેલું સ્થાન'' (શ્લો.૨૦) એમ ભગવાને કહેલું તેનું પ્રયોજન જણાવેલું છે.
નો સ્પર્શ કર્યો(શ્લો.૪).

ધ્રુવનો ભાઈ ઉત્તમ અને તેની માતા સુરુચિ ધ્રુવને અનુકૂલ થઈ રહી શકત, છતાં ધ્રુવે પોતાના હૃદયમાં તેઓનું મરણ ઘણા દુઃખ સાથે વિચારેલું, તેથી તેઓ મરણ પામશે એમ ભગવાને કહેલું(શ્લો.૨૩). તેથી ધ્રુવે વિચારેલું તેવું ઇચ્છેલું ઉત્તમ સ્થાન રાજ્ય વગેરે ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવ્યું અને તેણે ન ઇચ્છવા યોગ્ય વિચારેલાં ભાઈ તથા સાવકી માતાનો નાશ કર્યો. અર્થનો ભોગ ભગવાન્‌નું વિસ્મરણ કરાવનારો છે, તેથી ધ્રુવને ભગવાન્‌નું વિસ્મરણ ન થાય તે માટે ભગવાન્‌નું સ્મરણ કરાવનાર તેના ધર્મ પ્રજાનું પાલન તથા યજ્ઞ કરવાનું ભગવાને તેને કહ્યું(શ્લો.૨૨-૨૪). આ પણ જાણી શકાય તેવા ફલવાળાં હોવાથી આ જન્મમાં જ તેમ કરવાનું કહેલ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત ૧।૨।૯ થી જણાય છે કે ધર્મ જ જેનું પ્રયોજન છે તેવો અર્થ હોય છે અને મોક્ષ જ જેનાથી

થાય તેવો ધર્મ પણ હોય છે. તેથી ધ્રુવના અર્થથી તેને ધર્મ પ્રાપ્ત થવાનો અને તે ધર્મથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો. તેથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો હોવાથી ભગવાન્નું સ્મરણ રહેવાનું જ. આ સ્મરણ ઘણું સારું રહેવાનું એટલે બીજાનું સ્મરણ ન થતાં માત્ર ભગવાન્નું જ સ્મરણ થવાનું૧૦૩

પછી ભગવાન્ પાસે માત્ર અર્થ જ માગ્યો તેથી ધ્રુવને પશ્ચાત્તાપ થયો(શ્લો.૩૦-૩૫). પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય થાય છતાં તે પોતાને ઘેર જ ગયો, કારણ કે ગુરુના ઉપદેશથી અને ભગવાન્નાં દર્શનથી તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થવાથી પોતાને ઘેર જવું એવી ભગવાન્ની ઈચ્છા હોવાનું તેને જ્ઞાન થયું. તેના ગુરુ, તેની માતા સુનીતિએ તેને ભગવાન્ની આરાધના કરવાનો ઉપદેશ કરેલો(અ.૮।૧૯). વળી તેના ગુરુ નારદે ભગવાન્ વાસુદેવનું ભજન કરવાનો અને તેની માતાએ કહેલ તે જ માર્ગ તેને માટે ઉત્તમ હોવાનું કહેલ(અ.૮।૪૦). આ ગુરુઓના ઉપદેશથી અને તેને થયેલ ભગવાન્નાં દર્શનથી તેનો અર્થ સિદ્ધ થયો અને તે કારણોથી તેનું અન્તઃકરણ પણ શુદ્ધ થયું. અથવા અર્થ સિદ્ધ થયો એ પહેલાં તેને ભગવાન્નાં દર્શનથી થયેલી શુદ્ધિને લીધે, તેના અન્તઃકરણમાં નારદે ‘‘ભગવાન્ને પ્રસન્ન કરવા દુર્લભ છે એમ હું માનું છું’’અ.૮।૩૦) એમ જે કહેલ તે ઉપદેશ સ્ફુર્યો અને ભગવાન્નાં દર્શન થતાં તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું, અને તેથી તેને વૈરાગ્ય થયો. વૈરાગ્ય થવાથી પશ્ચાત્તાપ થયેલો. તેથી જ તેને ભગવાન્ની ઈચ્છાનું જ્ઞાન થયું, અને ભગવાન્ની એવી ઈચ્છા હોવાનું જાણી તે પોતાને ઘેર ગયો૧૦૪

અથવા ભગવાન્ના ભયને લીધે તે પોતાને ઘેર ગયો. પિતા રાજ્ય સોંપી જાય ત્યારે ભૂમિનું રક્ષણ કરવાની(શ્લો.૨૨) અને યજ્ઞોથી પોતાનું પૂજન કરવાની(શ્લો.૨૪) ભગવાને તેને આજ્ઞા કરેલી. આ ભગવાન્ની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો કોણ જાણે ભગવાન્ શું કરે એવા ભયથી ધ્રુવ વૈરાગ્ય થવા છતાં પોતાને ઘેર ગયો. વળી ભગવાને પોતાને પ્રાપ્ત કરવાનો જે ઉપાય કહેલો, તે પડતો મૂકી તે સમયે તેને થયેલ વૈરાગ્યને લીધે તે રાજ્ય-ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરે, તો તેથી તેને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી પણ તે પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં તેના પ્રત્યે પહેલાં દ્વેષ કરનાર તેની સાવકીમા સુરુચિએ પણ તેનો આદર કર્યો(શ્લો.૪૬). પિતાએ પણ આદર કરાવ્યો(શ્લો.૫૩-૫૯). પોતાનો પહેલાં દ્વેષ કરનારા પણ આવી રીતે પોતાનો આદર કરે છે એ જાણી ધ્રુવના મનમાં ભગવાને કહેલ અર્થ જરૂર પ્રાપ્ત થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ થાય તે માટે આ આદરનું વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે પોતાને ઘેર જતાં પણ આવો આદર થાય છે તો પછી ભગવાને કહેલ ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈ સન્દેહ રહેતો નથી, ધ્રુવને મળનારું ફલ ઉત્તમ હોવાનું આ આદરથી સૂચવેલું છે૧૦૫

અધ્યાય ૧૦; રાજ્યપ્રાપ્તિથી થયેલ દોષઃ

ધ્રુવને તેના ભાઈ ઉત્તમનું મરણ થશે એમ ભગવાને જ કહેલું(અ.૯।૨૩). વળી ધ્રુવ વૈષ્ણવ હતો તેથી મૃગયા કરતાં ઉત્તમનું મૃત્યુ યક્ષથી થયું તે જાણી તેણે ક્રોધ કરવો યોગ્ય ન હતો છતાં તેને ઘણો ક્રોધ થયો(અ.૧૦।૩-૪), કારણ કે રાજ્ય અનર્થરૂપ છે. અનર્થમાં મુખ્ય વિચાર અથવા લાગણી હોય છે. પંદર અનર્થોમાં રાજ્યનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. છતાં વૈષ્ણવ હોવાથી ધ્રુવે ક્રોધ કરવો ન જોઈએ છતાં #B૧#Aલૌકિકમાં આવા પ્રસઙ્ગે ક્રોધ થાય છે. ભાઈના મૃત્યુની દરકાર ન કરવામાં આવે તો લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. ભાઈના મૃત્યુથી ધ્રુવને ક્રોધ થયો. ‘‘લૌકિક જન’’ એટલે બધા લૌકિક મનુષ્યો. તે બધા એક પ્રકારના જ હોય છે. #B૨#Aવળી તેને ભાઈ ઉપર પ્રેમ હતો એમ સિદ્ધ થાય તે માટે ક્રોધ થયેલો. છતાં યક્ષોને હણવા તે યોગ્ય ન હતું છતાં #B૩#Aરાજાને સાત વ્યસનો હોય છે અને શત્રુને મારવા એ તેમાંનું એક છે. તેથી તેણે યક્ષોને હણ્યા. એ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી ધ્રુવના ત્રણ દોષો થયા. તે ક્રોધથી થયેલ મહારોગરૂપ તેના આવેશને લીધે તેને ભગવાન્નું પણ વિસ્મરણ થયું. છતાં ધ્રુવ ભગવદીય હોવાથી તેને ભગવાન્નું સ્મરણ થતાં જ તેના બધા અનર્થ દૂર થશે એવા વિચારથી મુનિઓએ આવી તેને ભગવાન્નું સ્મરણ કરાવ્યું(શ્લો.૩૦)૧૦૬-૧૦૬।।

વળી તેના દાદા મનુએ આવી તેના દોષ અને અભિમાન દૂર કરાવ્યા. ક્રોધના આવેશરૂપ દોષ મનુએ દૂર કરાવ્યો. મુનિઓએ તો મૃત્યુને ફીટાડનાર તરીકે જ તેને ભગવાન્નું સ્મરણ કરાવેલું, પરન્તુ ભગવાન્ સર્વના આત્મા છે, આપણા પોતાના પ્રભુ છે અને સર્વ કરનારા છે એમ જણાવેલું નહિ. તેથી તેમણે જે પ્રકારે ભગવાન્નું સ્મરણ કરાવ્યું તેવાં સ્મરણથી ''જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે...''(ભગ.ગીતા૮।૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે ધ્રુવનું તે સમયનું દુઃખ જ દૂર થાય, પરન્તુ બીજો કાંઈ લાભ ન થાય. ઉલટું દુઃખ દૂર થવાથી દોષ રહ્યો અને તેથી ધ્રુવને પોતાનું સામર્થ્ય જણાવાથી ગર્વ થયો. તે દોષ અને ગર્વ મનુના ઉપદેશથી દૂર થયા(અ.૧૧।૭-૩૪). મનુએ ધ્રુવને કુબેરને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપદેશ કરેલો(શ્લો.૩૪) છતાં ધ્રુવ સંસારી હોવાથી અને તેનામાં મનુષ્યનો ભાવ હોવાથી તે કુબેર પાસે ગયો નહિ. છતાં ધ્રુવ બાલક હતો તેથી ''બાલકોમાં ગુણ તથા દોષ ને સ્થાન નથી'' એ વાક્ય પ્રમાણે કુબેરે તેના અપરાધને ગણ્યો નહિ૧૦૬।।-૧૦૭।।

અધ્યાય ૧૨ ; ધ્રુવને પ્રાપ્ત થયેલ ફળઃ

કુબેરે ધ્રુવના અપરાધને ગણ્યો નથી એમ જણાવવા કુબેર ધ્રુવ તથા મનુ પાસે આવ્યો અને પોતે ધ્રુવ ઉપર પ્રસન્ન થયો છે એમ જણાવવા તેણે ધ્રુવને વર આપ્યો. ધ્રુવે ભગવાન્માં પોતાની અચલ ભક્તિ રહે તેવો વર માગ્યો(શ્લો.૮). તે કુબેરે તેને આપ્યો(શ્લો. ૯).

શઙ્કાઃભક્તિ તો ધ્રુવમાં પહેલાં પણ હતી, પણ રાજ્ય મળતાં દોષ થયેલા અને તેથી ભગવાન્નું વિસ્મરણ થયેલું, મુનિઓએ ભગવાન્નું સ્મરણ કરાવ્યું અને મનુએ આવી દોષ દૂર કરાવ્યા. તેથી ભક્તિ પાછી તેને પ્રાપ્ત થાય જ, તે પછી કુબેરે તેને ભગવાન્માં અવિચલ ભક્તિ રહે તેવો વર આપ્યો તેથી શું લાભ થયો? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે યક્ષોનો વધ કરવાથી અને તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાથી ધ્રુવના અન્તઃકરણના સમ્બન્ધવાળા અને તેની ક્રિયાના સમ્બન્ધવાળા પદાર્થોને રાક્ષસોનો સમ્બન્ધ થયેલો. જેને શ્રીકૃષ્ણનો સમ્બન્ધ ન હતો તેવાં જે ઉત્તમને યક્ષોએ મારી નાખેલો તેઓનો ધ્રુવે વધ કર્યો. ભગવદીયે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કરવો યોગ્ય નથી અને તેમાં પણ ભગવાન્નાં પ્રયોજન વિના તો ન જ કરવો જોઈએ. ભગવાન્નાં પ્રયોજનમાટે પણ પ્રાણીઓ વધ કરવાનો હોય ત્યારે પણ ભગવાન્ની ભ્રમર તરફ દૃષ્ટિ કરવી (ભગવાન્ની ઈચ્છા જાણવી) જ યોગ્ય છે, પરન્તુ પોતાની મેળે જ યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. અને યક્ષો સાથે ધ્રુવ યુદ્ધ કરે તેવી ભગવાન્ની ઈચ્છા ન હોવાનું મનુના વાક્યો(અ.૧૧।૭-૧૦) થી જણાય છે. ધ્રુવે યક્ષોનો વધ કર્યો અને યુદ્ધ કર્યું તેથી તેના અન્તઃકરણના સમ્બન્ધવાળા અને તેની ક્રિયાના સમ્બન્ધવાળા પદાર્થોને રાક્ષસોનો સમ્બન્ધ થવાથી તે રાક્ષસો થયા. તેથી પહેલાંની ઉપર જણાવેલી ભક્તિ વગેરે ધ્રુવમાં બીજભાવથી રહેલ હોવા છતાં તેનાથી તેને ફળ પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી કુબેરે તેને ઉપર જણાવેલ દોષનો નાશ કરે તેવી ભક્તિ આપી. આ દોષ દૂર થાય તે માટે જ ધ્રુવે યજ્ઞ વગેરે કર્યાં(શ્લો.૧૦). યજ્ઞ કરવાથી તેની ક્રિયાના દોષ દૂર થયા, ભગવાન્નું સ્મરણ કરવાથી તેણે કરેલ વધના દોષ દૂર થયા અને ભગવાન્નાં ધ્યાનથી ભગવાન્નો સમ્બન્ધ ન રહેવાથી (રાક્ષસોનો સમ્બન્ધ થવાથી) થયેલ દોષ દૂર થયા. એવી રીતે મનુના ઉપદેશથી, યજ્ઞોથી, ભગવાન્નું સ્મરણ તથા ભગવાન્નાં ધ્યાનથી તેના આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક દોષો દૂર થવાથી તે શુદ્ધ થયો, અને પછી તેને ફળની પ્રાપ્તિ થઈ૧૦૭।।-૧૦૯

જો કે ધ્રુવ દોષરહિત થયો અને ભક્તિને લીધે તેને પ્રપઞ્ચનું પણ વિસ્મરણ થયેલું, તેથી તેને પરમ મુક્તિ જ ફળ મળ્યાનું કહેવું જોઈએ, છતાં પણ અર્થના પ્રકરણમાં તેમ કહેવું ઉપયોગી ન હોવાથી ધ્રુવનાં સાધનોથી તેને ઉત્તમ ફળ મળ્યું એમ જ જણાવેલું છે. ભગવાને આપેલા લોકની તેને પ્રાપ્તિ થઈ, બીજાના પ્રસઙ્ગમાં જૂનો દેહ તજીને જ તે પ્રાપ્ત થવાનું પ્રસિદ્ધ છે, છતાં ધ્રુવે તે તજ્યા વિના જ, પોતાના દેહથી જ તે લોક પ્રાપ્ત કર્યા તે બીજાઓ કરતાં તેની સરસાઈ છે. તેને દેહનો ત્યાગ કર્યા વિના તે લોક પ્રાપ્ત થયા, કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેનો દેહ દોષરહિત હતો. તેથી

ભગવાને આપેલ લોક પ્રાપ્ત કરવામાટે તેને બીજા દેહની જરૂર ન હતી. કારણ કે તે માટે દેહ દોષરહિત હોવાનું જ જરૂરી છે, અને તેનો દેહ તેવો હતો તે જણાવેલું છે. બીજા લોક પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ ઉત્તમ પ્રકાર છે. ઉપનયન સંસ્કાર, વેદનો અભ્યાસ, તેના અર્થનો વિચાર અને તે વિચાર કર્યા પછી કરવાના યજ્ઞ-તપ એ બધું કરવાં કરતાં, વિષયોમાં આસક્તિ ન હોય તેવી દશામાં જ, ગુરુના ઉપદેશથી કોઈક ભગવાન્‌ની સન્નિધિવાળા પ્રદેશમાં ભગવાન્‌નું ભજન કરવું એ ઉત્તમ છે એમ આ પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. એમ કરવાથી ભગવાન્‌ની કૃપા તરત થાય છે. તેથી જ વેદવાદીઓનાં બધાં સાધનો ધ્રુવે પ્રાપ્ત કર્યું તેવું ફળ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ નથી(શ્લો.૪૧) એમ કહી, નારદે પ્રચેતસોના સત્રમાં ધ્રુવની પ્રશંસા કરેલી(શ્લો.૪૦). બીજા સર્વ સાધનો આવું ફળ પ્રાપ્ત કરાવી શકતાં નથી આવી પ્રશંસા નારદે એમ જણાવવા કરેલી કે ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થવા છતાં પણ ભગવાન્‌ની સેવા દુર્લભ છે જે નારદે ''ભગવાન્ પ્રસન્ન કરવા દુર્લભ હોવાનું હું માનું છું''(અ.૮।૩૦) એમ ધ્રુવને કહેલું તે જ નારદે પ્રચેતસોના સત્રમાં ધ્રુવની એવી રીતે સ્તુતિ કરી૧૧૦।-૧૧૧

પ્રકરણ ૩; કામ (અધ્યાય૧૩-૨૩):

તેરમાથી ત્રેવીસમા સુધીના અગિયાર અધ્યાયોનું આ ત્રીજું કામ પ્રકરણ છે. કામ પૃથુએ પ્રાપ્ત કર્યો. આ પ્રકરણના અન્તે પૃથુને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે(અ.૨૩।૧૮). છતાં આ મોક્ષ પ્રકરણ નથી, કામ પ્રકરણ જ છે. કારણ કે–

તેરમાથી સોળમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં સર્વની કામનાથી પૃથુની ઉત્પત્તિ થયાનું કહેલું છે.
સત્તરમા અને અઢારમા એ બે અધ્યાયોમાં પૃથુ સર્વની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે તે જણાવ્યું છે. અને
ઓગણીસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોમાં પૃથુને પોતાની કામનાઓ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે.

તેથી આ પ્રકરણના આરમ્ભમાં, મધ્યમાં અને અન્તે કામનું જ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આ કામપ્રકરણ જ છે. વળી આ પ્રકરણના અગિયાર અધ્યાયો છે, તેથી પણ કામનું પ્રકરણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અગિયાર ઇન્દ્રિયોથી કામ પૂર્ણ થાય છે૧૧૨-૧૧૨।।

અધ્યાયના વિભાગ તથા અર્થ:

ઉપર જણાવ્યું તેમ તેરમાથી સોળમા સુધીના અધ્યાયોથી પૃથુનું પ્રાકટ્ય તેનાં કારણ સહિત છે. આ ચાર અધ્યાયોના પણ બે વિભાગ છે: પહેલા બે એટલે તેરમા અને ચૌદમા અધ્યાયોમાં કામનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે અને પન્દરમા તથા સોળમા અધ્યાયોમાં ગુણો કહેલા છે. આ દરેક વિભાગના પાછા બે-બે વિભાગ છે:

તેરમા અધ્યાયમાં કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હતું એવું (રક્ષણ કરનારની ઉત્પત્તિરૂપ) કામ થવાનું કારણ કહેલું છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં વેને અધર્મનું સ્થાપન કર્યું એ તેનું કાર્ય જણાવેલું છે. (આથી પૃથુની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેવાયું).

બીજા વિભાગના પહેલા એટલે પન્દરમા અધ્યાયમાં પૃથુની ઉત્પત્તિ અને તેને થયેલ રાજ્યની પ્રાપ્તિ કહેલાં છે. અને

સોળમા અધ્યાયમાં પૃથુમાં ભગવાન્‌ના આવેશના ગુણો હોવાનું કહેલું છે.(પૃથુની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેનામાં આવા ગુણો હતા).

તેથી સર્વની કામના (રક્ષણ કરનારની પ્રાપ્તિ) સિદ્ધ થઈ. એ રીતે આ ચાર અધ્યાયોનું પહેલું પેટા-પ્રકરણ

થયું૧૧૨।।-૧૧૪

બીજા પેટા-પ્રકરણમાં પૃથુ સર્વની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ સત્તરમા અને અઢારમા એ બે અધ્યાયોનું છે. તેના બે વિભાગ છેઃ

સત્તરમા અધ્યાયમાં પૃથ્વીનો નિગ્રહ કરવારૂપ પૃથુની ક્રિયા કહેલી છે,અને અઢારમા અધ્યાયમાં તેથી સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ ફળ (સર્વની કામનાની પ્રાપ્તિ) કહેલ છે૧૧૪।।

ત્રીજા પેટા-પ્રકરણમાં પાંચ અધ્યાયો છેઃ

૧.પૃથુની શુદ્ધિ
૨.તેના ઉપર થયેલી ભગવાન્‌ની કૃપા
૩.તેણે આચરેલ પોતાનો ધર્મ
૪.તેણે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન અને
૫.તેનો મોક્ષ.

એ પાંચ વિષયો અનુક્રમે આ પાંચ એટલે ઓગણીસથી ત્રેવીસ સુધીના અધ્યાયોમાં કહેલા છે. આ પેટાપ્રકરણમાં પૃથુને પોતાની કામનાઓ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવેલું છે૧૧૪।।-૧૧૫।।

શઙ્કાઃકામ તો સ્ત્રીસમ્ભોગ વગેરેથી થતા સુખરૂપ ત્રીજો પુરુષાર્થ છે અને મોક્ષમાં સ્ત્રી વગેરે બીજા કોઈની જરૂર નથી હોતી. તેથી તે સ્વતન્ત્ર છે. તેણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, તેણે કામ પૂર્ણ કર્યો એમ જણાવી, મોક્ષને કામ કેમ કહેલ છે? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે મોક્ષની કામનાવાળો તેમ જ પદાર્થમાત્રની કામનાવાળો ભગવાન્‌નું સકામ ભજન કરી શકે છે, પરન્તુ સ્ત્રીની કામનાવાળો તેવું ભજન કરી શકતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીની કામના તુચ્છ છે. શુકે ''સ્ત્રીની કામનાવાળાએ ઉર્વશી અપ્સરાનું પૂજન કરવું''(૨।૩।૬) એમ કહીને ''સર્વ (હર કોઈ પદાર્થ)ની કામનાવાળાએ પણ ઉત્તમ પુરુષનું પૂજન કરવું''(૨।૩।૧૦) એમ કહેલું છે ખરું, પરન્તુ ત્યાં તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે જો ભગવાન્‌નું ભજન કરવામાટે જ સ્ત્રીની કામના હોય તો તે માટે ભગવાન્‌નું ભજન કરવું. આ તે વાક્યો ઉપરની ટીકા (શ્રીસુબોધિની) માં જ કહેલું છે. આ પૃથુ સકામ (ભક્ત) હોવાથી, તે મોક્ષની કામના કરે તે પણ યોગ્ય જ છે. ''કામનારહિતે અથવા સર્વ (હરકોઈ પદાર્થ)ની કામનાવાળાએ ઉત્તમ પુરુષનું ભજન કરવું''(૨।૩।૧૦) એ વાક્ય પ્રમાણે મોક્ષની કામનાવાળો પણ ભગવાન્‌નું ભજન કરે તે યોગ્ય છે. નારદે પ્રચેતસોના સત્રમાં ધ્રુવની સ્તુતિ કરેલી(અ.૧૨।૪૦) એમ મૈત્રેયે વિદુરને કહ્યું ત્યારે વિદુરે ''પ્રચેતસો કોણ હતા?'' વગેરે તેમના સમ્બન્ધી પ્રશ્નો પૂછ્યા(અ.૧૩।૨) ત્યારે મૈત્રેયે પ્રચેતસોનું નિરૂપણ કરવા આ કથાનો આરમ્ભ કર્યો. પ્રચેતસોએ ભક્તિમાર્ગીય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી એમ કહેવાનું હોવાથી મોક્ષ પ્રકરણ કહેવામાટે જ આ પૃથુની શુદ્ધિ વગેરે પ્રકરણની કથા કહેલી છે. છતાં આ પૃથુની કથા મોક્ષપ્રકરણ નથી, કારણ કે પૃથુની ભક્તિ, તેણે પ્રાપ્ત કરવાનાં જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ જ હતી અને તે જ્ઞાનથી પૃથુને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવેલ છે. વળી પૃથુની ભક્તિ સકામ હોવાથી, ભક્તિમાર્ગીય મુક્તિથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલ મુક્તિ જુદા પ્રકારની હતી. પૃથુ સર્વ પદાર્થની કામનાવાળો હતો, તેથી મોક્ષનું પ્રકરણ કહેવામાટે જ આ પ્રકરણનો પ્રારમ્ભ કરેલો છે, પણ આ મોક્ષનું પ્રકરણ નથી૧૧૫।।-૧૧૬।।

અધ્યાય ૧૩; રક્ષણ કરનારની કામનાનું કારણઃ

કોના વંશમાં પ્રચેતસો થયેલા?(અ.૧૩।૨) એવો પ્રશ્ન વિદુરે પૂછેલ. ''ધ્રુવના વંશમાં થયેલ'' એટલો જ તેનો

ઉત્તર આપવો યોગ્ય હતો. છતાં અહીં ધ્રુવના વંશનું નિરૂપણ શા માટે કર્યું? કામ પુરુષાર્થની લીલા કહેવાની હોવાથી કામનું નિરૂપણ કરેલું છે; એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ નિરર્થક છે, કારણ કે માત્ર પૃથુનું ચરિત્ર કહેવાથી કામનું નિરૂપણ થઈ જાત! એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરેલી હોય તો તે પુત્રને અથવા વંશને ફળ આપે છે, માત્ર ગૌણ(હલકું) ફલ આપીને અટકતી નથી એમ જણાવવા ધ્રુવના વંશનું વર્ણન કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એટલે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તિ. તેનું મુખ્ય ફલ પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જ, અથવા તેમની ભક્તિ ચાલુ રહેવી તે છે. તેથી બ્રહ્માનન્દ સુધીનું ફળ પણ તેનું ગૌણ જ ફળ છે. ગૌણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવીને પણ મુખ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરાવવાની તેની શક્તિ અટકતી નથી, એમ જણાવવા ધ્રુવના વંશનું વર્ણન કરેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ધ્રુવની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને પ્રચેતસોને મુખ્ય ફળ આપ્યું અને પૃથુ વગેરેને ગૌણ ફળ આપ્યું. પ્રચેતસોને મુખ્ય ફળ આપવાનું ન હોત તો અધ્યાય ૪૨।૩૩-૭૯ માં શિવે પ્રચેતસોને ઉપદેશ કરેલો છે તેવો ઉપદેશ તે અકસ્માત તેઓને શા માટે કરે?૧૧૬।।-૧૧૭।।

અઙ્ગનો વૃત્તાન્તઃ

ધ્રુવનો મોટો પુત્ર કલ્પ, ભગવાન્ પાસેથી ધ્રુવ વર પ્રાપ્ત કરી આવ્યા પછી જન્મેલો. તેના જન્મ પહેલાનાં પોતાનાં દુઃખને લીધે ધ્રુવ વિરક્ત હતો ત્યારે તે જન્મેલો હોવાથી તે પણ વિરક્ત હતો. તેને રાજ્યની ઈચ્છા ન હતી(શ્લો.૬). ધ્રુવે રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તેને વૈરાગ્ય થયો ત્યારે તેના નાના પુત્ર ઉત્કલનો જન્મ થયેલ હોવાથી તે પણ તેવો વૈરાગ્યવાળો હતો. તેથી તે બન્નેએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી. વચ્ચે જ્યારે ધ્રુવને સંસારમાં રાગ હતો ત્યારે વત્સરનો જન્મ થયેલો. તેથી તે રાજા થયો(શ્લો.૧૧). વત્સરનો પુષ્પાર્ણ, તેનો વ્યુષ્ઠ, તેનો સર્વતેજસ, તેનો મનુ, તેનો ઉલ્મુક અને તેનો અઙ્ગ થયેલ. વત્સરથી ઉલ્મુક સુધીના છમાં ભગવાન્ના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો(દરેકમાં એક-એક) અનુક્રમે હતા, તેથી તે ગુણ તેઓનું રક્ષણ કરતા હોવાથી, તેઓ દોષરહિત હતા. અઙ્ગ સાતમી પેઢીએ (સાતમો) થયો, તેથી તેનું રક્ષણ કરનાર ભગવાન્નો ગુણ ન હોવાથી તે દોષવાળો હતો. તેથી જ ભવિષ્યમાં દોષ દૂર કરી ભગવાન્ રક્ષણ કરશે. વત્સરના બીજા પુત્ર તિગ્મકેતુ(શ્લો.૧૨) વગેરેના વંશ અહીં કહેલા નથી, કારણ કે તેમના વંશમાં કેટલાક દેવ તરીકે અને કેટલાક મુક્તિમાર્ગમાં અવતરેલા અને આ કામનું પ્રકરણ હોવાથી તેઓનો આ પ્રકરણમાં કાંઈ ઉપયોગ ન હોવાથી તેઓના વંશ કહેલા નથી. છતાં અહીં વત્સરના પુત્રોના નામ આપેલાં છે(શ્લો.૧૨) તે નકામાં આપ્યાં હોવાનું ન માનવું, કારણ કે કાલચક્રના અધિષ્ઠાતા ધ્રુવનો પુત્ર વત્સર; વત્સર (વર્ષ)રૂપ જ હતો, અને દક્ષિણાયણ અને ઉત્તરાયણ એવા તેના બે અવયવો હોવાથી કોઈક કાલ મુક્તિમાટે ઉપયોગી અને કોઈક કાલ કર્મ કરવા માટે ઉપયોગી હોવાથી, તે(બે પ્રકારના કાલ)ના અવયવોરૂપ જે દેવો, તે દેવરૂપ જ આ બધા હતા એમ જણાવવા તેમનાં નામ કહેલાં છે, આથી વત્સર; વત્સરરૂપ (વર્ષરૂપ) હોવાનું દૃઢ થાય છે૧૧૭।।-૧૧૯

અઙ્ગ ઉપર જણાવ્યું તેમ દોષવાળો હતો. તેણે કરેલ અધર્મ કાલ પ્રમાણે ધર્મ ન આચરવારૂપ હતો. તેમ થવાનું કારણ તેનો પ્રમાદ(ગફલત) હતો. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે સ્વભાવથી તો તે ધર્મવાળો હતો. વડવાઓએ કરેલ અધર્મ તેનામાં આવ્યો ન હતો, પરન્તુ તેણે પોતે જ એવો અધર્મ કરેલો. તેથી જ તેના દોષરૂપ તેના પુત્ર વેને ''કોઈએ હોમ કરવો નહિ''(અ.૧૪।૬) એવો ઢંઢેરો પીટાવેલો.

આ અઙ્ગના અધર્મને લીધે તે મૃત્યુની પુત્રી સુનીથાને પરણેલો. અધર્મને લીધે જ મૃત્યુ સાથે તેને સમ્બન્ધ થયો. તે મૃત્યુનો જમાઈ થયો. મૃત્યુની અધર્મરૂપ પુત્રી સુનીથામાં તેને પ્રેમ થયો અને તેનો સમ્બન્ધ થયો. તેની સાથે સમ્બન્ધ કરવાનું જ તેને ગમ્યું અને વંશનું મૂલ ધર્મ હોવાથી તેને સ્વભાવિક રીતે પુત્ર ન થયો. અથવા અધર્મ(મૃત્યુ) સાથે તેને સમ્બન્ધ થયો તે દેવોને ગમ્યુ નહિ અને તેના વંશનું મૂલ ધર્મ હોવાથી, મૃત્યુની પુત્રી સુનીથા સાથે; તેનો દોષ તે

જાણતો હોવાથી, સમ્બન્ધ કરવાનું તેને ગમતું જ ન હતું અને તેથી તેને પુત્ર ન થયો, કારણ કે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા સ્ત્રી સાથે સમ્બન્ધ થવો આવશ્યક છે. તેને સ્વાભાવિક રીતે એટલે ઋતુકાલમાં ગર્ભાધાન કરવાથી પુત્ર થાય છે તેવી રીતે પુત્ર થયો નહિ, કારણ કે તેવી રીતે પુત્ર થવાનું કારણ ધર્મ છે અને તેનાં કારણરૂપ ધર્મ તેનામાં ન હતો જ, તેથી જ તેને સર્વને હણનાર (મૃત્યુ) સાથે સમ્બન્ધ થયો હતો૧૨૦-૧૨૦।।

શઙ્કાઃપોતાના દોષ દૂર થાય તે માટે અઙ્ગે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. ''અશ્વમેધ યજ્ઞથી દોષ દૂર થતા હોય તો તેના યજ્ઞમાં દેવો બોલાવવા છતાં કેમ ન આવ્યા અને તેણે વૈષ્ણવયાગ કેમ કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે, જો કે ''જે અશ્વમેધથી ભગવાન્નું પૂજન કરે છે તે સર્વ પાપ તરે છે, બ્રહ્મહત્યા તરે છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કેવલ અશ્વમેધ યજ્ઞ પાપ વગેરે દૂર કરે છે, તો પણ ''પુત્રરહિતને પર લોક પ્રાપ્ત થતો નથી'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુત્ર ન હોય તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી ભગવાન્ના કાર્યમાટે યજ્ઞ કરવાથી જ દોષ દૂર થઈને વંશ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી અને અઙ્ગને બન્નેનું પ્રયોજન હોવાથી તેણે શ્રીકૃષ્ણમાટે વૈષ્ણવયાગ કર્યો(શ્લો.૩૫). પહેલાં જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો તે માત્ર દોષ દૂર કરવા જ કરેલો ભગવાન્માટે કરેલો નહિ અને તેનો દોષ ઘણો બલવાન હતો, તેથી તે યજ્ઞમાં દેવો આવેલા ન હતા. શ્રુતિમાં જે કેવલ અશ્વમેધ યજ્ઞથી પાપ તરવાનું કહેલું છે, તે આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક પાપ દૂર થવાનું કહેલ છે. આધિદૈવિક પાપ તો ભગવાન્માટે કરેલા યજ્ઞથી જ તરાય. તેમ ન હોય (અને આધિદૈવિક પાપ પણ કેવલ યજ્ઞથી દૂર થતાં હોય) તો, અશ્વમેધથી દોષ દૂર થાય અને દોષ દૂર થવાથી (દેવો યજ્ઞમાં આવે એટલે) દેવો વગેરે અઙ્ગો સાથે યજ્ઞ થાય, એમ એકબીજાના આશ્રયરૂપ (અન્યોન્યાશ્રયરૂપ) દોષથી શ્રુતિના અર્થમાં વિરોધ થાય.

ત્યારે વૈષ્ણવયાગ કરવાથી વેન જેવો પાપી પુત્ર કેમ ઉત્પન્ન થયો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અઙ્ગ દોષરહિત થાય તે માટે અઙ્ગના દોષ લઈ વેન ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે દુષ્ટ હતો. અઙ્ગ દોષરહિત થાય અને વંશ ચાલુ રહે તે બન્ને પ્રયોજનથી વૈષ્ણવયાગ કરેલો. તે પૈકી વંશ ચાલુ રહે તે માટે વેન ઉત્પન્ન થયો. જો વૈષ્ણવયાગ આ બન્ને પ્રયોજનથી કરેલો ન હોત તો આ અઙ્ગના જ સાથલનું મથન કરવાથી તેવો કોઈક દુષ્ટ પુત્ર ઉત્પન્ન થાત, પરન્તુ તેમ થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તેવો વંશ ચાલત નહિ૧૨૦।।-૧૨૨

વૈષ્ણવ ચરુના ભક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર(શ્લો.૩૮) દુષ્ટ કેમ થયો? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે અઙ્ગનો દોષ પુત્રમાં ઉતર્યો અને ચરુ ભક્ષણ કરવાનું ફળ પૌત્રને પ્રાપ્ત થયું. દોષ અને ચરુ નાં ભક્ષણનું ફળ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એકમાં રહેવાનું સમ્ભવતું જ નથી અને તે સમયે અઙ્ગના દોષ દૂર થવાનું જરૂરી હતું, તેથી દોષ અઙ્ગના પુત્ર વેનમાં ઉતર્યો અને ચરુ ભક્ષણ કરવાનું ફળ તેના પૌત્ર પૃથુને મળ્યું. આમ થવાથી પુત્ર વેન દુષ્ટ હોવાથી અઙ્ગને સંસારમાં વૈરાગ્ય થયો(શ્લો.૪૭) અને તેથી તેની તરત મુક્તિ થઈ. વળી વંશ પણ ચાલ્યો અને અઙ્ગ દોષરહિત થયો૧૨૩

પુત્રનાં ક્રૂર કૃત્યોથી કંટાળી અઙ્ગ રાજ્ય વગેરે તજી જતો રહ્યો(શ્લો.૪૭) ત્યારે પ્રજા-પુરોહિત વગેરે તેને શોધવા ગયા(શ્લો.૪૮). તેનો દુષ્ટ પુત્ર વેન હતો, તેને રાજ્ય ન આપતાં અઙ્ગને શોધવા ગયા, કારણ કે સામાન્ય રીતે રાજા જ્યારે રાજ્યનો ત્યાગ કરે ત્યારે 'શાસ્ત્ર' એટલે શાસન અથવા પ્રજાને આજ્ઞા કરવારૂપ રાજાનો ધર્મ પોતાના પુત્રને સોંપીને જાય છે, અને તેથી તેનો તે પુત્ર રાજા થાય છે. અઙ્ગ તો તે ધર્મ; પુત્રને સોંપ્યા વિના પોતાની સાથે રાખીને જ જતો રહ્યો હતો, તેથી પુરોહિત વગેરે તેને શોધવા ગયા. યુદ્ધમાં રાજાનું મૃત્યુ થાય તો તેના પુત્રને રાજ્ય આપવાનું જરૂરી બને છે, તેવી રીતે અઙ્ગ જતો રહેતાં તેના પુત્ર વેનને રાજ્ય આપવું જરૂરી બનેલ, છતાં તેને રાજ્ય ન આપતાં અઙ્ગને શોધવા જ ગયા, કારણ કે વેન રક્ષણ કરવાનો નથી એમ તેઓ જાણતા હતા. તેઓને અઙ્ગનો પત્તો ન મળ્યો. ઋષિઓ

અલૌકિક જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેઓ અઙ્ગ ક્યાં છે તે જણાવી શકત; પરન્તુ તેઓ તે સમ્બન્ધમાં બેદરકાર રહ્યાં, કારણ કે તેઓ અઙ્ગ ક્યાં છે તે જણાવે અને પ્રજા અઙ્ગને પાછો લાવે, તો અઙ્ગ આવીને તેવા દુષ્ટ પુત્રને રાજ્ય આપે તો તે પ્રજાદ્રોહ વગેરે જે દોષ કરે તેથી અઙ્ગને દોષ લાગવાનો સમ્ભવ હોવાથી, અઙ્ગને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય. અને જો અઙ્ગ પોતે રાજ્ય કરે તો પણ તેમજ થાય. તેથી તેઓએ અઙ્ગ ક્યાં છે તે જણાવ્યું નહિ, આથી રક્ષણ કરનાર કોઈ પૃથુ જેઓ ઉત્પન્ન થાય તેવી સર્વને કામના થવાનું કારણ કહેવાયું૧૨૪-૧૨૪।।

અધ્યાય ૧૪; અધર્મનું સ્થાપન-વેનનો વૃત્તાન્તઃ

ભૃગુ વગેરે મુનિઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી, વેન ભવિષ્યમાં પ્રજાને દુઃખી કરવાનો છે તે જાણતા હતા, તેથી તેમણે તેને રાજ્ય ન આપતાં તેના સાથળનું તે જ સમયે મથન કરી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો જોઈતો હતો, પણ તેને રાજ્ય આપવું જોઈતું ન હતું, એમ જણાય. પરન્તુ વેનનો અભિષેક કરી તેને રાજા બનાવવામાં ન આવે તો તે પ્રજાનો નાશ કરત એમ પ્રજા જાણે નહિ અને તેરમા અધ્યાયમાં જણાવ્યું તેમ રક્ષણ કરનાર હોવો એ સર્વની કામનાનું કારણ હતું, તે ન હોવાથી સર્વનું રક્ષણ કરવામાટે વેનનાં સાથળ મથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો લોકોને શઙ્કા થાય કે સાથળ મથવાનું કાર્ય જરૂરી ન હતું, (કારણ કે વેનને રાજા કર્યો હોત તો તે રક્ષણ કરત. તેવી શઙ્કા લોકોને ન થાય તે માટે ભૃગુ વગેરેએ વેનનો રાજ્યાસને અભિષેક કર્યો-અ.૧૪।૧-૨) વળી તેનો અભિષેક કરવાનું બીજું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તે વીર હોવાથી ભાનમાં હોય ત્યાં સુધી તેનાં સાથળનું મથન કરવાનું સમ્ભવતું ન હતું. વળી જ્યાં સુધી તેણે પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેમ કરવું અયોગ્ય હોવાથી, તેમ કરવાથી લોકમાં અપકીર્તિ થવાનો સમ્ભવ હતો અને બધું અયોગ્ય થાત. તેથી કાંઈ અયોગ્યતા ન થાય અને ભવિષ્યમાં સર્વ કાર્ય બરાબર થાય તે માટે ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી ભગવાન્‌નો (પૃથુનો) અવતાર વેનના મૃત્યુ પછી તેનાં સાથળ મથવાથી જ થશે એમ જાણીને તેમણે વેનને રાજા બનાવ્યો. છતાં પણ તેમ કરવાથી તે સમયે થનારો ધર્મનો નાશ તેઓ સહન કરી ન શકવાથી વેનને રાજા બનાવવાનું તેમને ગમતું તો ન હતું જ. તેને રાજા બનાવવામાં માત્ર તેની મા સુનીથાની સમ્મતિ હતી અને તે પણ પૂરી નહિ, છતાં ઋષિઓએ એમ વિચાર્યું કે વેન પ્રજાને પીડવારૂપ તેનું કાર્ય કરશે તો તેનાં પાપ પૂરાં થઈ જશે, પણ તેમ નહિ થાય, તો તે પાપ વંશમાં ચાલુ રહેશે; તેમણે એમ વિચારી તેને રાજા કર્યો.

વેનમાં બે અંશો હતા ૧.રાજાનો અંશ અને ૨.દોષનો અંશ. દોષના અંશને બાદ કરી, તેના રાજાના અંશનો વિચાર કરી તેને રાજા બનાવવો એ યોગ્ય જ હતું. છતાં તેના દોષ ઉગ્ર હોવાથી અભિષેક કરેલ રાજાના અંશથી પણ ધર્મનો નાશ થયો. અહીં સર્વની કામનાનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં, લોકોને ઉપદ્રવ થયાનું કહેલું છે(શ્લો.૪-૬). તેથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે કામ અનર્થરૂપ છે. ''આ પંદર અનર્થો છે'' એમ અનર્થોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેમાં કામનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. વેને અધર્મનું જ સ્થાપન કર્યું. આ તેના દોષનું અસાધારણ કાર્ય હતું. ''કોઈએ યજ્ઞ દાન અથવા હોમ કરવા નહિ'' એવા તેણે ઢંઢેરા પીટાવ્યા. આમ તેણે ધર્મ કરવાની મના કરી અને ધર્મ ન કરવો તે જ અધર્મ; કારણ કે ધર્મ જ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. તે રક્ષણ કરનાર ધર્મ ન રહે એટલે અધર્મ જ થાય૧૨૪।।-૧૨૭

વેન પ્રજાને પીડવા લાગ્યો. ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો. એ રીતે લૌકિક અને અલૌકિક બન્નેનો નાશ થવા લાગ્યો. એવા અધર્મનાં સ્થાપનથી ઘણો ભય ઉત્પન્ન થયો. રાજા ન હતો ત્યારે ભય થતો તેથી પણ ઘણો વધારે ભય થવા લાગ્યો. હજી આ અધર્મ વધે તો લોકોના અન્તઃકરણમાં રહેલા ધર્મનો પણ નાશ થાય, તેથી અધર્મ અને દોષ ન વધે તે માટે ઋષિઓએ વેનને અધર્મ કરતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો.

તેઓ સર્વજ્ઞ હતા અને તેથી જાણતા હતા કે વેન અધર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખશે અને આપણું માનશે નહિ; છતાં વેનને પોતે જ રાજા બનાવેલો હોવાથી, ''દોષ કરનારને, તે કરવાની આજ્ઞા કરનારને અને તેમાં સમ્મતિ આપનારને પણ દોષો લાગે છે'' એ નિયમ પ્રમાણે તેના દોષ પોતાને પણ લાગે અને જો તેઓ તેને અધર્મ કરતાં અટકાવે, તો તે

દોષ પોતાને લાગે નહિ. એવા વિચારથી તેઓએ તેને અધર્મ ન કરવા બોધ આપ્યો(શ્લો.૧૪-૨૨)૧૨૮

વેને તેઓને એવા ભાવાર્થનો ઉત્તર આપ્યો કે રાજા જ ઈશ્વર છે અને સર્વ દેવો તેના દેહમાં રહેલા છે તેથી તમે મને જ બલિ આપો(શ્લો.૨૩-૨૮).

''મનુષ્યોમાં નરેન્દ્ર છું'' ''રાજા પોતાના તેજથી લોકપાલોનાં પુરુષાતનને ધારણ કરે છે'' એ શાસ્ત્રોનાં વચન પ્રમાણે વેને કહ્યો તે જ ધર્મ છે એવી શઙ્કા થાય, તો તે યોગ્ય નથી. ઋષિઓએ તો ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને વેનમાં દેવો રહે તે માટે તેઓનો તિરસ્કાર ન કરવાનો જ તેને ઉપદેશ કરેલો, જ્યારે વેને તો તેમનાં વાક્યોનો એવો અર્થ કર્યો કે બધા દેવો મારામાં(વેનમાં) જ રહેલા હોવાથી, મારું પૂજન કરવાથી જ તે બધાનું સન્માન થશે. અધર્મની શાખારૂપ છલથી અધર્મ કરવામાટે જ તેણે તેમનાં વાક્યોનો એવો અર્થ કર્યો. ઉપર જે શાસ્ત્રનાં વચન કહ્યાં, તે તો ભગવાન્‌ની વિભૂતિ ગણાવતાં કહેલાં છે અને પૂજા વગેરે ધર્મ કરવાથી ભગવાન્‌નો જે અંશ રાજામાં પ્રવેશે છે તે જણાવે છે. તેથી જ 'નરેન્દ્ર' એમ 'ઈન્દ્ર' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી એ વચનો વેનના ઉત્તર સાથે બંધ બેસતા નથી. અથવા રાજા તરીકે માત્ર અભિષેક થવાથી દેવો ભલે રાજાના દેહમાં આવતા હોય, છતાં વેને શ્લો.૨૩-૨૮ સુધીમાં જે કહ્યું તે તો અધર્મ જ છે, કારણ કે ''અયમેવ હિ પાષણ્ડો લેશેનાખિલબાધનમ્''(૧૨૯). ''અંશથી આખાનો નિરાસ કરવો'' આ જ પાષણ્ડ છે. જેમ ''કોઈ પણ પ્રાણીને હણવો નહિ'' એ શ્રુતિના અંશથી બૌદ્ધો વગેરે બધીએ શ્રુતિઓમાં કહેલા કર્મકાણ્ડનો નિરાસ કરી, જે યજ્ઞમાં ધર્મ કરવામાં આવે છે તેનો પણ નિરાસ કરે છે તે પાષણ્ડ જ છે, તેમ પોતાની અન્દર રહેલા દેવોના તેજના અંશથી વેને બધાએ દેવોનો નિરાસ કર્યો. તેથી તે પણ પાષણ્ડ હોવાથી અધર્મ જ છે૧૨૯

વેને એવો અધર્મવાળો ઉત્તર આપ્યો તેથી ઋષિઓએ ભગવાન્‌ની નિન્દાથી હણાયેલા તેને હુંકાર કરી મારી નાખ્યો(શ્લો.૩૪). તે રાજા હતો અને રાજાને હણવો એ મોટું પાપ છે છતાં તેને હણવાથી તેઓને દોષ ન લાગ્યો, કારણ કે ''જે ઘણી ક્રૂરતાથી વર્તન કરે તે જીવતો હોવા છતાં ખરેખર મરેલો છે''(૧૦।૨।૨૨) એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓએ તેને હણ્યો તે પહેલાં પણ તે જીવતો હોવા છતાં મરેલો હતો. તેથી ઋષિઓએ તેને હણવાથી તેઓને કાંઈ દોષ ન લાગ્યો.

શઙ્કાઃમડદું અમઙ્ગલ છે અને રાજાનો વંશ ચાલુ રહે તે માટે તેવા અમઙ્ગલ મડદાંનું મથન કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી બુદ્ધિ (બુદ્ધિવાળા) ની ઉત્પત્તિ થવાનું સમ્ભવતું નથી, કેમકે જલનું મથન કરવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો સમ્ભવ નથી! એવી શઙ્કા થાય

સમાધાનઃતો જાણવું કે ઋષિઓએ જ્ઞાનપૂર્વક મથન કરેલું. વેનના મડદામાં રાજાનો અંશ હતો એવો તેમનો નિશ્ચય થવાથી બહારથી ન જણાતું ચૈતન્ય તેના દેહમાં છે એમ તેઓ જાણતા હતા. અને ભવિષ્યમાં જે વૃત્તાન્ત બનવાનો હતો તે પણ તેઓ જાણતા હતા. તેથી તેઓએ મથન કર્યું તે યોગ્ય જ હતું. મથન કરવાનું કારણ શ્લો.૩૬-૪૩ સુધીમાં કહેલું છે, તેનો આ ભાવાર્થ જણાવ્યો.

ઋષિઓએ પહેલાં વેનના સાથળનું મથન કર્યું કે જેથી તેનો દોષ નીકળી જાય. દોષવાળાનું મથન કરવાથી તે જ દોષ થાય અને ભગવાન્‌ના અંશની ઉત્પત્તિ ન થાય એમ જાણી તેઓએ પહેલાં તેના અધમ દોષવાળા અઙ્ગ સાથળનું મથન કર્યું. ''પુરુષની નાભિની ઉપરનો ભાગ પવિત્ર છે, તેની નીચેનો ભાગ અપવિત્ર છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સાથળ દોષવાળો ભાગ હોવાથી પહેલાં તેનું મથન કરી દોષ કાઢી નાખ્યા. મથનથી ઉત્પન્ન થયેલ નૈષાદ (ભીલો)માં તે દોષ ગયા૧૩૦

અધ્યાય ૧૫; પૃથુને રાજ્ય પ્રાપ્તિઃ

પછી ઋષિઓએ વેનના બે બાહુઓનું મથન કર્યું(અ.૧૫।૧), કારણ કે જો તેઓ તેના હૃદયનું મથન કરે તો નારાયણની પેઠે ભગવાન્‌નો સ્વતન્ત્ર અવતાર થતાં તે અવતારથી ધર્મનું રક્ષણ થવાનું સમ્ભવે; છતાં તે ક્ષત્રિય ન હોવાથી તેના વંશનું રક્ષણ ન થાય. તેથી વંશ ચાલુ રહે તે માટે ક્ષત્રિયોના ધર્મના આધારરૂપ બાહુઓનું મથન કર્યુ. વળી આ કામ પ્રકરણ છે અને રાજાઓના બાહુઓથી જ પ્રજાના કામ પૂર્ણ થાય છે. તેથી કામ પૂર્ણ થાય તે માટે બાહુઓનું જ મથન કર્યુ. દોષ તો હવે રહ્યો ન હતો અને કામ મિથુન (સ્ત્રી-પુરુષનાં જોડકાં)થી જ સિદ્ધ થાય તેવો હોવાથી, તેમાંથી દોષરહિત મિથુન ઉત્પન્ન થયું.

જો કે લોકનું રક્ષણ કરવામાટે તો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થવાની જ જરૂર હતી, કારણ કે એક પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી જ લોકનું રક્ષણ થઈ શક્ત, છતાં આ ઉત્પન્ન થયેલ પુરુષ(પૃથુ) ભગવાન્‌નો અવતાર હતો, કારણ કે જો પ્રાકૃત પુરુષ ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત રાજાના ગુણવાળો હોવાથી ''આ ઋષિઓએ મારા પિતાને હણેલ'' એમ જાણી તે પ્રજાનો દ્વેષ જ કરે અને તેથી કામની સિદ્ધિ ન થાય. તેવું ન થાય અને સર્વના કામ સિદ્ધિ થાય તે માટે પૃથુના દેહમાં હરિનો આવિર્ભાવ થયો. તેમ થવાથી તેનામાં અપ્રાકૃત ગુણો આવતાં સર્વની કામનાઓ તેનાથી સિદ્ધ થઈ૧૩૧

મિથુન ઉત્પન્ન થયા પછી ઋષિઓએ તે 'પૃથુ' અને 'અર્ચિ' નામથી પ્રસિદ્ધ થનાર વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી ના અંશ છે એમ કહ્યું(શ્લો.૩-૬) અને વિપ્રોએ તેમની પ્રશંસા કરી પૃથુનો રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો(શ્લો.૧૧). પૃથુમાં જે રાજાના કુદરતી ગુણો હતા તેમની આ અભિષેક અને ઋષિઓના વચનથી વૃદ્ધિ થઈ. પછી સૂત, માગધ અને બન્દીજનોએ પૃથુની સ્તુતિ કરવા માંડી(શ્લો.૨૦) ત્યારે પૃથુએ તેઓને સ્તુતિ કરતાં અટકાવ્યા (શ્લો.૨૨-૨૬). આ પૃથુનો મોટો ગુણ દર્શાવે છે. કારણ કે હલકો પુરુષ પોતાની સમક્ષ પોતાની સ્તુતિ કરાવે છે. મોટા પુરુષને તો કોઈ તેની સમક્ષ સ્તુતિ કરે તો લજ્જા થાય છે. તેથી પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ હોવાથી તે પોતાની સમક્ષ પોતાની સ્તુતિ થતી અટકાવે તે યોગ્ય જ છે૧૩૧।।

અધ્યાય ૧૬; પૃથુમાં ભગવાન્‌ના આવેશના ગુણોઃ

પૃથુએ અટકાવવા છતાં મુનિઓની પ્રેરણાથી સૂત માગધ અને બન્દીજનોએ તેની સ્તુતિ કરી. આ સ્તુતિમાં મુનિઓએ અથવા સૂત વગેરેએ એમ નથી કહ્યું કે પૃથુ પોતાના ઉપર કૃપા કરી પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રકટ થયો હતો, પરન્તુ લોકોનું રક્ષણ કરવા પ્રકટ થયેલ હોવાનું કહેલ છે, કારણ કે લોકો સાથે જ પૃથુને તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરવાનો સમ્બન્ધ હતો અને તેથી, તેઓના ઉપર જ તેઓને આનન્દ આપવારૂપ તેની કૃપા થવાનું તેઓએ કહેલ છે. મુનિઓએ સૂત વગેરેને પૃથુની સ્તુતિ કરવાની પ્રેરણા કરી, પણ પોતે જ સ્તુતિ ન કરી, તેનું કારણ પણ આજ છે. પૃથુમાં ભગવાન્‌ના ગુણો આવે તે માટે આ સ્તુતિમાં ભવિષ્ય કહેલું છે. કારણ કે ભવિષ્યમાં પૃથુ પૃથ્વીનું દોહન વગેરે જે કરવાનો તે ભગવાન્‌ના આવેશનાં જ કાર્ય છે.

સૂત પુરાણોનાં જ્ઞાનવાળો હોવાથી તેને ભવિષ્યનું જ્ઞાન હોવાનું યોગ્ય છે, પરન્તુ માગધ અને બન્દીજનોને ભવિષ્યનું જ્ઞાન હોય નહિ છતાં તેઓએ ભવિષ્ય કેવી રીતે કહ્યું? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે સૂત પહેલાં ભવિષ્યનો વૃત્તાન્ત કહેતો, અને માગધ અને બન્દીજન તેના પછી તેના ઉપર આધાર રાખી તે વૃત્તાન્ત કહેતા. એ પ્રમાણે પૃથુમાં ભગવાન્‌ના આવેશના ગુણો હોવાનું તેમણે કહેલ છે૧૩૧।।-૧૩૨।।

અધ્યાય ૧૭; પૃથ્વીના નિગ્રહરૂપ પૃથુની ક્રિયાઃ

પૃથુનાં ચરિત્રનો પહેલાં તેરમા અધ્યાયથી જ પ્રારમ્ભ કરેલો અને તેનો વૃત્તાન્ત કહેતા મૈત્રેય અટક્યો ન હોતો, છતાં વચ્ચે વિદુરે પૃથુનાં ચરિત્ર સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યો(અ.૧૭।૩-૭), કારણ કે પૃથુનું ચરિત્ર કહેવાનો મૈત્રેયે પ્રારમ્ભ કરેલ

હોવા છતાં વિદુર વૈષ્ણવ હોવાથી; પૃથુમાં અલૌકિક આવેશવાળા ભગવાન્‌નાં જ ચરિત્રનું મુખ્ય રીતે તેને શ્રવણ કરવું હતું, અને મૈત્રેય માત્ર પૃથુનું સામાન્ય ચરિત્ર જ કદાચ કહે, એવી શઙ્કા વિદુરને થવાથી તેણે આ પૃથુમાં આવેશવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર વિષે ખાસ પ્રશ્ન કર્યો(શ્લો.૬-૭). તેથી ભગવાન્‌નાં અલૌકિક ચરિત્ર સમ્બન્ધી જ આ પ્રશ્ન હતા.

પૃથ્વી દેવી છે, સ્ત્રી છે અને સર્વનો તેના ઉપર આધાર રહે છે. તેથી ભૂમિને હણવાનો પૃથુએ ઉદ્યોગ કર્યો તે યોગ્ય ન હતો, એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે પૃથ્વીને હણવામાટે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવી તેની પાછળ પડવાથી, પૃથ્વી ભયથી ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને બધું કાર્ય પાર પાડશે. એમ ભવિષ્યમાં જે કાંઈ થવાનું હતું તે જાણીને, પ્રજાઓની કામનાઓ પૂરી કરવા પૃથુ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવી પૃથ્વી પાછળ પડેલો. પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ થયેલ હોવાથી આ કાર્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી૧૩૨।।-૧૩૩।

અધ્યાય ૧૮; પૃથ્વીનું દોહન અને ફળ પ્રાપ્તિઃ

ઋષિઓ, દેવો, દૈત્યો વગેરેએ પણ પૃથ્વીનું દોહન કરી, પોત-પોતાને ઈષ્ટ પદાર્થ તેની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યા(અ.૧૮।૧૪-૨૫). તેઓમાં ભગવાન્‌નો આવેશ ન હતો છતાં પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ હોવાથી તેઓ પણ પૃથ્વીનું દોહન કરી શક્યા. ઋષિઓ વગેરેમાં ભગવાન્‌નો આવેશ ન હોવાથી તેઓમાં પૃથ્વીનું આવી રીતે દોહન કરી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ન હતી છતાં પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ હોવાથી અને પૃથુથી પૃથ્વી, 'ભાવિતા'(શ્લો.૧૩), પાલન કરાયેલી હોવાથી તેઓ પણ તેનું દોહન કરી ફળ પ્રાપ્ત કરી શક્યા.૧૩૩।-૧૩૩।।

અધ્યાય ૧૯; પૃથુની શુદ્ધિઃ

એ પ્રમાણે સર્વની કામના પૂરી કરવાનું પ્રકરણ કહ્યું. હવે પૃથુની પોતાની કામનાઓ પૂરી કરવાનાં પ્રકરણનો વિચાર કરતાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પૃથુને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની અને તે પણ એકસો યજ્ઞો કરવાની શી જરૂર હતી કે જેથી તેણે એકસો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા લીધી?(અ.૧૯।૧). પૃથુને એકસો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની એટલામાટે જરૂર પડી કે જે પદાર્થોની તેને કામના હતી તે બધામાટે આરમ્ભમાં પોતે કામનાઓ સિદ્ધ કરી શકે તે માટે પોતાની શુદ્ધિની જરૂર હતી, કારણ કે શુદ્ધ પુરુષ જે કાર્ય કરે છે તે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે પોતે શુદ્ધ થાય. પોતાને શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં "આ સર્વને પવિત્ર કરનાર છે" "સર્વ પાપોનું ઔષધ છે" એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે કામનાના સાધનરૂપ શુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાટે અશ્વમેધ સિવાય બીજું કર્મ તે પ્રાપ્ત કરાવે તેવું હોવાનું સમ્ભવતું નથી, તેથી તેણે અશ્વમેધ કર્યા. શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા એકસોથી વધારે અશ્વમેધ કરવાની જરૂર નથી તેથી તેણે તેટલા અશ્વમેધ કરવાની દીક્ષા લીધી.

શઙ્કાઃ"પછી સાતમો, રુચિથી આકૂતિમાં યજ્ઞનો અવતાર થયો"(૧।૩।૧૨) એ વાક્ય (જુઓ-૪।૧।૨-૫. પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ જ હતો જુઓ-૧।૩।૧૪) પ્રમાણે આ યજ્ઞ મન્વન્તરમાં ઈન્દ્ર થયેલ, તે ભગવાન્‌ની કલાનો અવતાર હોવાથી, તેણે આના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવું યોગ્ય ન હતું" એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ઈન્દ્ર થવામાટે બે વસ્તુઓની જરૂર છે. ૧.એકસો અશ્વમેધ કરવા જોઈએ અને ૨.ઈન્દ્ર થવાની કામના હોવી જોઈએ. પૃથુને ઈન્દ્ર થવાની કામના થાય તો તેને ઈન્દ્રનું સ્થાન તરત પ્રાપ્ત થાય. તે પરન્તુ ભગવાન્‌ની આ કામ લીલાથી વિરુદ્ધ હતું. તેથી એકસો અશ્વમેધ પૂરા થતાં, કદાચ ઈન્દ્રપદની કામના થાય તો એ દોષ થાય. તેવો પાક્ષિક દોષ પણ દૂર કરવો જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે 'યજ્ઞ' નામના ઈન્દ્રે(જુઓ ૪।૧।૮) અશ્વનું હરણ કરી છેલ્લા યજ્ઞમાં વિઘ્ન કર્યું. પૃથુને ઈન્દ્રના સ્થાનની કામના હતી જ નહિ અને વળી તે ભગવાન્‌નો ભક્ત હતા. તેને કામના ન હોવાથી તેના યજ્ઞમાં ભગવાન્ પધારેલા અને તે ભક્ત હોવાથી ભગવાન્ પોતાના ભક્તો સાથે પધારેલા(શ્લો.૩-૬).

ભક્તો સાથે ભગવાન્ તેના યજ્ઞમાં પધારેલા. ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાન્‌ના બધા ગુણો અને બ્રહ્મા વગેરે સર્વ દેવોના અને રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક તથા મિશ્ર ગુણવાળા ભક્તોના સર્વ ગુણો ત્યાં પ્રકટ થયેલા. તેથી આ પૃથુના યજ્ઞ સર્વથી ઉત્તમ હતા.

ઈન્દ્રપણું કર્મનું ફળ છે. અને કર્મ (એકસો અશ્વમેધ ઈન્દ્રના અને પૃથુના) સરખાં હોવાથી અને ઈન્દ્રને તો તે કર્મનું ફળ(ઈન્દ્રપણું) પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોવાથી, ''પૃથુ મને હટાવી મારું ઈન્દ્રપદ હરી લેશે'' એવો ભય તેને કેમ થયો? એવી શઙ્કા દૂર થાય છે. કારણ કે પૃથુના યજ્ઞ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સર્વથી ઉત્તમ હતા અને ઈન્દ્રે કરેલા યજ્ઞ તેના યજ્ઞની સમાન ન હતા૧૩૩।।-૧૩૬

શઙ્કાઃ'યજ્ઞ' નામના ઈન્દ્રનો અવતાર ધર્મનું રક્ષણ કરવા થયેલો. તેથી તેને પૃથુ ઈન્દ્રપણું લઈ લેશે એવો ભય થયો હોય, તેમ છતાં પણ તેણે જુદા-જુદા વેષ ધારણ કરી ધર્મનો નાશ કરનાર પાષણ્ડોનો પ્રચાર કેમ કર્યો? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે તેણે પાષણ્ડોનો પ્રચાર એવા વિચારથી કર્યો કે બ્રહ્માનાં વાક્યોથી હરકોઈ પ્રકારે તે સમયે છેલ્લો અશ્વમેધ પૂરો ન થયો, છતાં પણ જ્યારે તે પૂરો કરે ત્યારે જો તે ઈન્દ્રનાં સ્થાનની કામના કરે તો પોતાનું સ્થાન જતું રહે. પૃથુને તો ઈન્દ્રના સ્થાનની કામના ન હતી અને તેનાં ઘણાં શુદ્ધ અન્તઃકરણમાં તે સ્થાનની ઈચ્છા થાય પણ નહિ, છતાં પણ રાજ્ય દોષરૂપ છે અને પૃથુ રાજા હોવાથી ભવિષ્યમાં તેનામાં દોષો ઉત્પન્ન થાય અને તે ઈન્દ્રનાં સ્થાનની ઈચ્છા કરે એવો ભય હતો. તેથી તેણે પાષણ્ડો એટલામાટે ઉત્પન્ન કર્યા કે તે પાષણ્ડોથી યજ્ઞનો નાશ થાય અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જ ન રહેવાથી રાજા(પૃથુ) સ્વર્ગમાં જાય નહિ. વળી તે પાષણ્ડોનો પાછળથી લોકમાં પ્રચાર થતાં લોકનાં પાપ વધે અને તે પાપો રાજામાં આવતાં તેને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત ન થાય. દ્વેષને લીધે તેણે વારંવાર પાષણ્ડોનો પ્રચાર કર્યો. બેવાર પાષણ્ડો કરવા છતાં પૃથુએ યજ્ઞ બન્ધ ન રાખ્યો, તેથી ''પૃથુ મારું સ્થાન જ લેવાની ઈચ્છા રાખે છે'' એવું જણાવાથી તેને દ્વેષ થયો અને તેથી તેણે પાષણ્ડની પ્રવૃત્તિ ઘણી વધારે કરી. તેથી જ તેને હણવા સુધીની તેના ઉપરના દ્વેષરૂપ પૃથુનાં ચિત્તની અશુદ્ધિ થઈ. તે અશુદ્ધિ એટલી બધી દઢ થઈ કે બ્રહ્માએ સન્ધિ કરવા માંડી, છતાં તે દૂર ન થઈ. ચિત્તની શુદ્ધિમાટે પૃથુ યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનાથી સમય જતાં ચિત્ત અશુદ્ધ જ થતું ગયું. તેથી બ્રહ્માએ તે યજ્ઞ બન્ધ કરાવ્યો૧૩૭-૧૩૮।।

બ્રાહ્મણો પણ સર્વજ્ઞ હતા. તેથી બ્રહ્માની પેઠે તેમણે પોતે જ યજ્ઞને બન્ધ કેમ ન કરાવ્યો? ઈન્દ્રનો વધ કરવા ઉદ્યોગ કરવા કેમ કહ્યું(શ્લો.૧૩,૧૫,૨૧)? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે યજ્ઞનો નાશ કરનારાં મૂલ વિનાનાં જે પાષણ્ડો, તેમની ઉત્પત્તિ ઈન્દ્રમાંથી થતી હોવાથી, જો ઈન્દ્રનો વધ કરવામાં આવે તો, પાષણ્ડોનો તેમનાં મૂલ(ઈન્દ્ર) સાથે નાશ થવાથી યજ્ઞનું રક્ષણ થશે, એવા વિચારથી યજ્ઞનું રક્ષણ થાય તે માટે જ બ્રાહ્મણોએ ઈન્દ્રનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ કરાવેલો; પણ પૃથુની પેઠે બ્રાહ્મણોનું ચિત્ત પણ દ્વેષથી અશુદ્ધ થયું ન હતું અને તેથી ઈન્દ્ર ઉપરના દ્વેષથી તેમણે તેના વધનો ઉદ્યોગ કરાવ્યો ન હતો.

ઈન્દ્રને હણ્યો નહિ તેથી પાષણ્ડોની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે પાષણ્ડોથી પહેલાં કરેલા યજ્ઞોનો પણ નાશ થયો હશે, એવી શઙ્કા બરાબર નથી, કારણ કે છેલ્લો યજ્ઞ બન્ધ રાખ્યા પછી(શ્લો.૩૯), અથવા બ્રહ્માનાં વાક્યનો પૃથુએ સ્વીકાર કર્યા પછી બ્રહ્માનાં વચનથી, પહેલાં કરેલા યજ્ઞોનો નાશ ન થતાં તે બધા રહ્યા. બ્રહ્માએ કહ્યું કે ''ત્યારે ઘણી કીર્તિવાળા પૃથુના ભલે નવાણું યજ્ઞો રહો''(શ્લો.૩૨). આ બ્રહ્માનાં વચનને લીધે એક યજ્ઞ ઓછો રહેવા છતાં, નવાણું યજ્ઞોથી જ પૃથુની શુદ્ધિ થઈ. એકસો યજ્ઞો શુદ્ધિમાટે કરવાના હતા, તે નવાણુ યજ્ઞોથી જ બ્રહ્માના એ વાક્યને લીધે થઈ.

નવાણુ યજ્ઞોથી શુદ્ધિ કરાવી ત્યારે એકસો યજ્ઞો બ્રહ્માએ પૂરા કેમ ન કરાવ્યા? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે બ્રહ્માને એવી શઙ્કા થઈ કે એકસો યજ્ઞો પૂરા થશે તો પૃથુને ઈન્દ્ર ઉપર દ્વેષ થયેલો હોવાથી, તે પોતે જ કદાચ ઈન્દ્ર થવાની કામના કરી ઈન્દ્ર થશે, તેથી તેમણે તેના એકસો યજ્ઞો પૂરા ન કરાવ્યા. છતાં નવાણુ યજ્ઞો કરી પૃથુ પવિત્ર થયો. તેની શુદ્ધિ થઈ.૧૩૮।।-૧૪૦

અધ્યાય ૨૦; પૃથુ ઉપર થયેલી ભગવાન્‌ની કૃપાઃ

બ્રહ્માએ પૃથુની ઈન્દ્ર સાથે સન્ધિ કરાવી, છતાં પણ પૃથુનો ઈન્દ્ર ઉપરનો દ્વેષ દૂર ન થયો. તેનું કારણ પૃથુની કર્મ(યજ્ઞ)માં આસક્તિ હતું. કર્મ પોતે અને પોતાના કાર્ય(કર્મનાં ફળ) દ્વારા ખળભળાટ કરાવનારું હોવાથી, કર્મમાં આસક્તિ હોવાને લીધે પૃથુને શાન્તિ પ્રાપ્ત ન થાય અને તેથી ભવિષ્યમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવાનું છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ન રહે તેથી તેની કર્મમાં રહેલી આસક્તિને દૂર કરવા શ્રીકૃષ્ણે પોતે યુક્તિપૂર્વક તેને બોધ કર્યો(અ.૨૦।૨-૧૬). ફલરૂપ (સદાનન્દ શ્રીકૃષ્ણ) જ સાધનોમાંથી આસક્તિને દૂર કરી શકે, તેથી તેમણે જ પૃથુને બોધ કર્યો. તેથી જ જેમ બ્રહ્માદ્વારા છેલ્લો યજ્ઞ પૂરો કરતાં પૃથુને રોકાવ્યો અને ભવિષ્યમાં સનત્કુમારદ્વારા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાવશે, તેમ આ બોધ પણ બીજા કોઈ દ્વારા ન કરાવ્યો. જો ભગવાન્ પૃથુને સમ્પૂર્ણ બોધ કરે તો ભવિષ્યમાં કરાવવાનો જ્ઞાનનો ઉપદેશ નકામો થાય અને આ બોધ કરવાના જ સમયે પૃથુની મુક્તિ થાય અને તેથી તેની પાસે કરાવવાનાં બીજાં કાર્યો સિદ્ધ ન થાય. તેથી ભગવાને તેને થોડો; જેટલો તેની કર્મમાંની આસક્તિ દૂર કરવામાટે ઉપયોગી હતો તેટલો જ, તેનું હિત કરનારો બોધ આપ્યો. યજ્ઞ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાથી તેમાંથી પૃથુની આસક્તિ દૂર કરવાથી તેનું અહિત થાય, એમ ન માનવું. કારણ કે ભગવાને તેનું હિત થાય તેવો જ બોધ આપેલો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પૃથુનો ભગવાને પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવેલો. તેથી જ તેના યજ્ઞમાં પણ ઈન્દ્રદ્વારા વિઘ્ન પણ કરાવેલું૧૪૧

ભગવાન્‌ના બોધનાં વાક્યોથી જ દ્વેષનું કારણ જતું રહ્યું હતું. છતાં ભગવાને સન્ધિ કરાવી(શ્લો.૧૮) તે નકામી ન હતી, કારણ કે દ્વેષ ન હોય છતાં મન મળેલાં ન હોવાથી એક-બીજા ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી, સમય જતાં દ્વેષ ફરીથી ઉત્પન્ન થાય. તેથી તેવું ન થાય તે માટે પૃથુ અને ઈન્દ્ર બન્નેની ભગવાને સન્ધિ કરાવી. ભગવાન્ તો પૃથુનું હૃદય જાણતા હતા, છતાં તેમણે પૃથુને કાંઈક વર માગવા કહ્યું(શ્લો.૧૬), કારણ કે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પૃથુની કેટલી થઈ હતી, ક્યાં સુધી તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું, તે સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ થયું છે કે નહિ, તે સર્વને જણાય તે માટે ભગવાને પોતે લહેરથી તેને વર માગવા કહેલું. તેથી જ શુદ્ધિ કેવી કેટલી થઈ તે જણાય તેવી ત્યાર પછી પૃથુએ ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૨૩-૪૧).

આ સ્તુતિ ઉપરથી જણાય છે કે પૃથુના અન્તઃકરણમાં જરાયે અશુદ્ધિ રહી ન હતી. તેના અન્તઃકરણમાં ભક્તિ કરવા યોગ્ય શુદ્ધિ થઈ તેથી જ ભગવાને તેને ‘‘તારી મારામાં ભક્તિ હો’’(શ્લો.૩૨) એમ ભક્તિનું વરદાન આપ્યું, અને બીજું પણ જે પૃથુએ અને પોતે ઈચ્છેલ તે પણ આપ્યું. ‘‘મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો’’(શ્લો.૩૨) એમ કહ્યું તેથી પ્રજાપાલન(શ્લો.૧૩) ભૂમિરક્ષણ(શ્લો.૧૫) વગેરે આપ્યાં. જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ હોય અને જેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તેને બીજું કાંઈ આપવું યોગ્ય નથી. છતાં પૃથુને જો ભક્તિ એકલી આપવામાં આવે તો તે રાજ્યનો ભોગ ન કરે, અને ભક્તિ સ્વતન્ત્ર હોવાથી મર્યાદાનું પણ પાલન ન કરે, અને તેમ થવાથી તેનો અવતાર જ વ્યર્થ થાય.૧૪૨-૧૪૩

શઙ્કાઃપૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ હોવાથી તે મર્યાદાનું પાલન કરી શક્ત અને આવેશવાળાથી ભક્તિ પણ થઈ શક્ત. તેથી તેનાથી બન્ને થવાનું સમ્ભવતું હોવાથી માત્ર ભક્તિ જ કેમ ન આપી, બીજું કાંઈ શા માટે આપ્યું? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભક્તિ થવી દુર્લભ છે. પહેલાં સત્સઙ્ગ થાય અને સત્પુરુષોના ઉપદેશથી સર્વ તત્ત્વોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય, પછી વેદમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે ફળનું અનુસન્ધાન રાખ્યા વિના જે કર્મો કરેલાં હોય તે બધાં બ્રહ્મને અર્પણ કરવાં, વિષયોના દોષ જાણીને તેઓમાં આસક્તિ ન રાખવી વગેરે ત્યાગનાં સાધનો નિરન્તર આચરવાથી સંસારમાં વૈરાગ્ય થવા છતાં પણ, ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનું પાલન કરવા તેમને અધીન રહીને સર્વ કરવાથી ઉત્તમ સ્થિતિ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય, તેનાથી જ ભક્તિ થઈ શકે છે. ‘‘હે રાજા! મારામાં તારી ભક્તિ હો!’’(શ્લો.૩૨) એ ભગવાન્‌નાં વાક્યનું તાત્પર્ય પણ આજ છે એમ જાણવું.

આમ હોવાથી ભગવાને ‘‘ભક્તિ થાઓ’’ એવું વરદાન આપ્યું તે નિરર્થક છે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે સાધનો કરવા છતાં પણ ભગવાન્‌ની કૃપા વિના ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાટે ભગવાન્‌ની કૃપા હોવાનું જરૂરી છે અને ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવામાં (બેના કરતાં એકથી જ પતતું હોવાથી નિરર્થક લંબાણ થતું ન હોઈ) લાઘવ છે, તેથી ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ ભક્તિ થાય છે અને સાધનોની જરૂર નથી, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે સાધનો ભક્તિમાટે સ્વરૂપની (આપણી) યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. પથ્થરના કકડાઓમાં સ્વરૂપની યોગ્યતા ન હોવાથી સહકારી(પથ્થર ઉપર ચિત્ર કરનારા વગેરે)ની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ કાર્ય(ચિત્ર) ઉત્પન્ન થતું નથી. અને ભંડારમાં રાખેલા ચોખામાં ખોરાક થવામાટેની સ્વરૂપયોગ્યતા હોવા છતાં સહકારી (રાંધનાર વગેરે) ન હોવાથી કાર્ય થતું નથી, એમ જોવામાં આવે છે.

ભગવાન્‌ની કૃપાને બીજા કોઈ સાધનની જરૂર નથી એ સાચું છે. જ્યારે ભક્તિનું દાન કરવું હોય ત્યારે ભગવાન્ જ ભક્તિ થઈ શકે તેવી સ્વરૂપની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવી તેવી કૃપા કરે છે. તેથી જ ‘‘જેને ઉપર ચઢાવવા ઈચ્છા કરે છે તેની પાસે સત્કર્મ કરાવે છે’’ એવી શ્રુતિ છે. (પરન્તુ ભગવાન્ એવી કૃપા ન કરતાં, ‘‘સાધન કરે તો જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય’’ એવી કૃપા કરે, ત્યારે સાધનો કરવાની પણ જરૂર રહે છે)૧૪૪

અધ્યાય ૨૧ ; પૃથુએ આચરેલ ધર્મઃ

વળી જો ભગવાન્‌ની ઈચ્છા એવી હોય કે મારા વરદાનથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય, તો તેમ પણ થાય છે. અહીં પૃથુરાજાને તેમ જ થયેલું. ભગવાન્‌ના વરદાનથી જ તેને ભોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. તેથી જ તે ભક્તિવાળો હોવા છતાં તેનાં સૌભાગ્યનું વર્ણન કરેલું છે (અ.૨૧।૧-૬). ભગવાને તેને ભોગ આપેલ હોવાથી ભોગ પણ તેને પ્રાપ્ત થયો (શ્લો.૧૧-૧૨). તેણે પોતાના ધર્મોનું પણ આચરણ કર્યું.

રાજાના ધર્મ પણ ત્રણ પ્રકારના છે, ૧.યજ્ઞ કરવા ૨.રક્ષણ કરવું અને ૩.ઉપદેશ કરવો. પ્રજાનું રક્ષણ તો તેણે કર્યાનું પ્રસિદ્ધ જ છે, એટલે આ અધ્યાયમાં તે ખાસ કહેલ નથી. યજ્ઞો તેણે કરેલા તે પણ પહેલા કહેલું જ છે. છતાં. પહેલાં જે યજ્ઞો કરેલા તે યજ્ઞો ન ગણાય, કારણ કે છેવટના યજ્ઞમાં પાષણ્ડોનો પ્રચાર થવાથી તે યજ્ઞો પણ રહ્યા નહિ, એવી શઙ્કા ન રહે અને તેના યજ્ઞો તેણે કરેલાં જ ગણાય અને તેના યજ્ઞો રહેલા છે એમ જણાય, તે માટે આ અધ્યાયમાં ફરીથી તેણે યજ્ઞ કર્યાનું કહેલું છે(શ્લો.૧૩). વળી તેણે પ્રજાને ઉપદેશ પણ આપ્યો(શ્લો.૨૧-૪૪) ‘‘હે પ્રજાજનો! ઈર્ષ્યારહિત થઈ ભગવાન્‌માં બુદ્ધિ રાખી તમે કર્મ કરો’’(શ્લો.૨૫) એ વાક્યથી જ પ્રજાને ઉપદેશ થઈ જાય છે, છતાં જેઓની પાષણ્ડ કરવાની બુદ્ધિ હતી, તેઓની તેવી બુદ્ધિ ન રહે તે માટે પૃથુએ લંબાણથી ઘણા પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો, કારણ કે તેમ કરવાથી તેના ઉપદેશમાં સર્વની સમ્મતિ થાય અને સર્વની સમ્મતિ થવાથી પાષણ્ડમાં બુદ્ધિવાળાઓનો પણ મોહ દૂર થાય. વળી સાધારણ લોકો ઋષિઓનાં વચનને જ પ્રમાણ માને અને તેથી તેઓની સમ્મતિ ન હોય તો પૃથુનાં વચનમાં પણ તેઓ વિશ્વાસ ન રાખે. તેથી સર્વ લોકોની પૃથુના વચનમાં સમ્મતિ થાય તે માટે ઋષિઓએ પોતાની સમ્મતિ દર્શાવનાર ઉત્તર પૃથુને આપ્યો(શ્લો.૪૬-૫૨). આ ઉત્તરથી પૃથુના ઉપદેશમાં સર્વ લોકોની સમ્મતિ થઈ. એ

પ્રમાણે પૃથુએ રાજાના ત્રણે ધર્મોનું આચરણ કર્યું૧૪૫-૧૪૬।।

અધ્યાય ૨૨; પૃથુને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિઃ

પ્રચેતસોની પેઠે મોક્ષનાં સાધન તરીકે ભક્તિનો ઉપદેશ કરનાર નારદ વગેરેનો સઙ્ગ પૃથુ રાજાને ન થયો, કારણ કે આ કામનું પ્રકરણ હોવાથી, 'માર્ગભક્તિ' એટલે માર્ગરૂપ ઇચ્છેલા પદાર્થો પ્રાપ્ત કરાવે તેવી અથવા સાધનરૂપ ભક્તિ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે પૃથુને જ્ઞાન આપનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા સનક વગેરે કુમારોનાં જ દર્શન થયાં. પૃથુને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે, સાધનરૂપ ભક્તિ એટલે કે જ્ઞાન જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવી ભક્તિ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે તેને સનક વગેરેનાં જ દર્શન થયાં. આ સનક વગેરેએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે તેવી સાધન ભક્તિનો જ પૃથુને ઉપદેશ કર્યો, કારણ કે તેઓ માત્ર જ્ઞાનથી જ પ્રસિદ્ધ થયેલા, પરન્તુ ભક્તિથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નહિ હોવાથી ઘણા ઉત્તમ ન હતા. જો ભક્તિમાં પણ તેઓ પ્રસિદ્ધ હોત તો જેમ ભરતના ઉપદેશથી રહૂગણને જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં તેમ તેઓના ઉપદેશથી પૃથુને જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્ને પ્રાપ્ત થાત૧૪૬।।-૧૪૭।।

આત્મામાં જ રમણ કરનારા સનક વગેરે કુમારોની પૃથુએ પૂજા કરી(અ.૨૨।૪), પરન્તુ તેઓના કુશલ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ન કર્યો(શ્લો.૧૪) કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં એવો પ્રશ્ન ન કરવાની જ રીત છે. વળી "હે બ્રહ્મન્! પ્રાણો, સ્ત્રી, પુત્રો, ઘરવખરી સાથેના ઘરો, રાજ્ય, સૈન્ય, ભૂમિ, ખજાનો એ સર્વ આપને નિવેદન કરું છું"(શ્લો.૪૪) એમ જે પૃથુએ પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તે નિવેદન પણ જ્ઞાનમાર્ગીય છે, ભક્તિમાર્ગનું નથી. જ્ઞાનમાર્ગીય નિવેદન હોવાથી જ એ નિવેદન કર્યા પછી પણ તેણે પહેલાંની પેઠે એ સર્વનો ઉપભોગ કર્યાનું કહેલું છે(શ્લો.૫૨-૫૩). જો ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે (એટલે શાસ્ત્રીય અથવા મર્યાદા ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે) નિવેદન કર્યું હોત તો ત્યાર પછી તેનો તે ઉપભોગ કરી ન શકત અને નિવેદન કરતી વખતે જ તે સર્વનો ત્યાગ પણ કરત. પૃથુએ તો તેને સનત્કુમારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો(શ્લો.૧૮-૪૦) ત્યાર પછી પણ વિષયોનો ભોગ કર્યો(શ્લો.૫૨-૫૩). અને તે ભોગથી તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈ પ્રતિબન્ધ ન જ થયો, આ બન્ને (ભોગ અને મોક્ષ) ભગવાન્‌ની કૃપા વિના પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવતું ન હોવાથી, તેમનું વર્ણન કરી પૃથુ ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા હોવાનું જ જણાવેલું છે. કારણ કે તેમ ન હોય, તો ઉપદેશ વગેરેથી જ તેવી જ્ઞાનની કામના પૂર્ણ થતાં, ભગવાને જ તેનાં કામ પૂર્ણ કર્યા ન ગણાય.

કર્મો બ્રહ્મને અર્પણ કરવા કરતાં ભગવાન્‌ની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા કર્મ કરવાં એ વધારે સારું છે, કારણ કે કર્મો બ્રહ્મને અર્પણ કરવાથી આત્મામાં સ્થિતિ રૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે કરતાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન્‌નાં કીર્તન વગેરે કરવાં તે વધારે સારુ છે, કારણ કે તેમાં અધિક રસ છે. તેજ પ્રમાણે આસક્તિ વિના કર્મો કરવા કરતાં ભગવાન્‌ને કર્મ નિવેદન કરવાં એ સારું છે; છતાં પૃથુએ ભક્તિમાટે કર્મ ન કરતાં બ્રહ્મને અર્પણ કર્યા અને ભગવાન્‌ને કર્મ નિવેદન ન કરતાં આસક્તિ વિના કર્મ કર્યા, કારણ કે પૃથુ જ્ઞાનમાર્ગીય હોવાથી તેણે તે માર્ગની રીત પ્રમાણે આત્મામાં સ્થિતિરૂપ મોક્ષ થાય તે માટે તે પ્રમાણે કર્યું. આમ હોવાથી જ આ પ્રકરણનો કર્મરૂપ અર્થ પણ ઘટે છે. ભોગ ભોગવતાં જ પૃથુ મોટા પુરુષોમાં અગ્રેસર થયો અને આત્મામાં જ સ્થિતિ કરતાં પોતાને પૂર્ણકામ માનતો હતો(શ્લો.૪૯). એ પ્રમાણે ભોગ ભોગવતાં જ જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે જ્ઞાનના સાધનો એક પછી એક તેને પ્રાપ્ત થયાં એ ભગવાન્‌ની કૃપા જ જણાવે છે૧૪૭।।-૧૪૯

અધ્યાય ૨૩; પૃથુને મોક્ષ પ્રાપ્તિઃ

ભગવાન્‌ની જેના ઉપર કૃપા હતી તેવા પૃથુએ એક પછી એક સાધનો કર્યા ત્યારે તેને પ્રેમરૂપ ભક્તિ પ્રાપ્ત કેમ ન થઈ? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે પૃથુ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હતો તેથી તેને પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ. તે ભગવાન્‌ની કલાનો અવતાર હતા, છતાં ભૂમિનું દોહન કરવું, ધર્મનું અને પ્રજાનું પાલન કરવું વગેરે કાર્યો કરવા ભગવાન્‌ના અંશરૂપ પૃથુનો અવતાર થયેલો. તેવી જ રીતે તેને સહાય કરવા લક્ષ્મી તેની પત્ની અર્ચિમાં પ્રકટ થયેલાં. પછી જ્યારે તેણે પોતાનું કાર્ય પુરું કર્યું ત્યારે ભગવાન્‌નો અંશ તેનામાંથી તિરોહિત થયો, તેથી જ "જેને માટે તેણે અવતાર લીધેલ તે

ઈશ્વરની આજ્ઞા પૂરી કરી''(અ.૨૩।૨) એમ કહેલું છે.

પૃથુના અવતારનું કાર્ય પૂરું થતાં તેનામાંથી ભગવાન્‌નો અંશ તિરોહિત થયો એટલે તે કેવલ જીવ જ રહ્યો, તેથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તે યોગ્ય જ છે. પહેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા ત્યારે તેમની સ્તુતિ કરતાં ''જેમાં આપના ચરણકમલનો રસ નથી તેવા મોક્ષની પણ મને ઈચ્છા નથી''(અ.૨૦।૨૪) એમ તેણે કહેલું, કારણ કે તે સમયે તેનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ હતો અને ભગવાન્ તેની પાસે પ્રકટ થયા હતા. તેથી તે સમયે તેનામાં ભક્તિરસ પ્રકટ થયેલ હોવાથી તેણે તેમ કહેલું. પણ ઉપર કહેલાં કાર્યો તે કરી શકે તે માટે જ તેનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ થયેલો. હવે કાર્ય પુરું થયું ત્યારે આવેશ ન રહેવાથી તેને મોક્ષની ઈચ્છા થઈ. વળી ધર્મ વગેરેનું પાલન કરવા જ પૃથુમાં ભગવાન્‌નો આવેશ થયેલો, ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરાવવા તેનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ થયો ન હતો, તેથી તેનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ હોવા છતાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા સર્વથી બલવાન છે.

અથવા, કાર્યમાટે એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે પૃથુ અને તેની પત્ની ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયેલાં(શ્લો.૨-૧૧). કારણ કે ત્યાગ જ્ઞાનનું અઙ્ગ છે.

પુરુષોત્તમની ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે કરતાં અધિક છે, અને પૃથુને જ્ઞાનની ઈચ્છા હોવાનું કહ્યું, તેથી તેણે પુરુષોત્તમનું નહિ પરન્તુ અન્તર્યામીનું અથવા બીજા કોઈ સ્વરૂપનું ભજન કર્યું હશે! એમ ન માનવું. ભજન તો તેણે પુરુષોત્તમનું જ કરેલું, તેથી જ ''શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવા તેણે ઉત્તમ તપ કરવા માંડ્યું''(શ્લો.૭) એમ કહેલું છે. છતાં તેને જ્ઞાનની ઈચ્છા થઈ, કારણ કે તેણે વધારે સમય સુધી પુરુષોત્તમની સેવા કરી નહિ અને તેવા ભજન વિના રસ પ્રકટ ન થવાથી, મુખ્ય ભક્તિરસનો અનુભવ કર્યો નહિ. તેથી ભક્તિને જ્ઞાનના સાધન તરીકે જ પૃથુએ જાણેલ હોવાથી તેને ફલરૂપ; જ્ઞાન વગેરેની દરકાર વિના ફલ આપવા શક્તિવાળી, સ્વતન્ત્ર-ભક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ. ભક્તિ વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, મોક્ષના કારણરૂપ સાધનભક્તિ જ પ્રાપ્ત થઈ. (આવી ભક્તિએ પણ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવ્યો એટલે) સાધનરૂપ હોવા છતાં ભક્તિનાં ફલ આપવાનાં સ્વરૂપની હાનિ ન થઈ૧૫૦-૧૫૦।।

શઙ્કાઃમોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ભક્તિ જરૂરી છે અને ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવામાં લાઘવ (નિરર્થક લંબાણ ન થવું તે) છે, તો પછી ભક્તિથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહો; અને તેમ હોય તો પૃથુએ ભક્તિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું(શ્લો.૧૧) એમ કહ્યું છે તે વ્યર્થ થાય, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભક્તિનો સ્વભાવ કલ્પતરુના જેવો હોવાથી, જે જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય એમ જાણતો હોય તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવીને પણ ભક્તિ મોક્ષ આપે છે. તેથી ભક્તિએ પૃથુને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યાં(શ્લો.૧૧), તેની અવિદ્યા અને વિદ્યાનો પણ નાશ કર્યો(શ્લો.૧૨), યોગથી તેના લિઙ્ગશરીરનો પણ નાશ કર્યો અને સદ્ એટલે બ્રહ્મરૂપ વૈકુણ્ઠ અથવા વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ તેને પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે વૈકુણ્ઠને ઢાંકી રાખનારી માયાને યોગથી હટાવી તેને વ્યાપિ વૈકુણ્ઠની પ્રાપ્તિ કરાવી. તેની પત્ની અર્ચિઃ પોતાના પાતિવ્રત્ય ગુણમાં શ્રદ્ધાવાળી હોઈ પહેલાં પતિલોકમાં ગઈ અને ત્યાં સદા પોતાના પતિનું ચિન્તન કરતી હોવાથી અને તેનો પતિ વૈકુણ્ઠમાં ગયેલ હોવાથી તે પણ ક્રમે-ક્રમે વૈકુણ્ઠમાં ગઈ૧૫૦।।-૧૫૨

આ ભાગવત શાસ્ત્ર ભક્તિરૂપ ફલ આપનારું હોવાથી, આમાં બીજા ફલ પ્રાપ્ત થયાનું કહેવું યોગ્ય નથી, એમ જણાય તો જાણવું કે આ પ્રકરણમાં ભક્તિ સ્વતન્ત્ર ફલ તરીકે કહેલી નથી તેથી આ પ્રકરણ ઈચ્છેલા સ્વરૂપવાળું નથી, અને તેથી ''જો ડૂબે તો પાતાલમાં પ્રવેશ કરે'' એ ધોરણ પ્રમાણે બધાં (ફલ) ફલ તરીકે કહેવાં યોગ્ય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ ફલ કહેલ છે. ત્યારે, આ ફલ કહેલ હોવાથી આ પ્રકરણ આ શાસ્ત્રમાં બંધબેસતુ નથી–એવી શઙ્કા

થાય, તેથી તે દૂર કરવા ભક્તિ પણ ફલ તરીકે કહેલી છે, તેથી ભક્તિને પણ અહીં ફલ કહેલ હોવાથી પ્રકરણનો શાસ્ત્ર સાથે સમ્બન્ધ ઘટે છે, કારણ કે આ પ્રકરણનું અને શાસ્ત્રનું એક જ (ભક્તિરૂપ) ફલ થયું. અને આ પ્રકરણનાં ઉપર કહેલ બીજાં પણ ફલ થયાં. છતાં આ પ્રકરણમાં ભક્તિને સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે ફલ કહેલી નથી, કારણ કે ''જેમના ચરણ સંસારરૂપ સમુદ્રના વહાણરૂપ છે તેવા ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરે છે''(શ્લો.૩૯) એમ કહેલું છે. (તેથી સંસાર ફિટાડનારી અથવા મોક્ષ અપાવનારી સાધનભક્તિ આ પ્રકરણનું ફલ છે). અહીં ફલ કહ્યું તે આ પ્રકરણની સમાપ્તિ થયાનું સૂચવે છે૧૫૩

પ્રકરણ ચોથું:મોક્ષ, અધ્યાય ૨૪-૩૧:

હવે ચોથા પ્રકરણનો વિચાર કરવામાં આવે છે. મોક્ષ પ્રકરણ કહેવામાટે જ કામ પ્રકરણ કહેલું, એમ કામ પ્રકરણના આરમ્ભમાં કહેલું છે. મોક્ષ પ્રકરણ સંબંધી પ્રશ્ન પણ વિદુરે પહેલાં કામ પ્રકરણના આરંભમાં(અ.૧૩।૨-૫) કરેલો, તેથી અહીં ફરીથી પ્રશ્ન કરેલો નથી. વળી વિદુરે તો માત્ર ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કરેલો અને કામ પ્રકરણમાં તો તે સિવાયનાં ઘણાં ફલ કહ્યાં તેથી વિદુરે જાણ્યું કે આ પ્રકરણ મારા માટે કહેલું નથી, પરન્તુ જુદાં-જુદાં ફલ કહ્યાં તે ફલની કામનાવાળાઓ માટે આ કામ પ્રકરણ કહેલું હોવાથી મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી આવેલ નથી. તેથી મૈત્રેય પોતાની મેળે જ તેનો ઉત્તર કહેશે. આવા વિચારથી તેણે ફરી પ્રશ્ન કર્યો નથી.

આ પ્રકરણના ૨૪-૩૧ સુધીનાં આઠ અધ્યાયો છે. શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં કહેલું છે કે ''વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે''. મોક્ષ બે પ્રકારનો છે એમ ત્યાં જણાવેલું છે. બ્રહ્મભાવ અને શ્રીકૃષ્ણનું સાયુજ્ય. એ બન્ને પ્રકારનાં મોક્ષનું અનુક્રમે આ પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અહઙ્કાર વગેરેનો ત્યાગ કરી મમતારહિત શાન્ત પુરુષ બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. ''બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલો, પ્રસન્ન અન્તઃકરણવાળો, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ સમાનભાવ રાખનાર પુરુષ ભગવાન્‌ની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી ભક્તિથી ભગવાન્‌નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભગવાન્‌માં પ્રવેશ કરે છે''(ભગ.ગીતા૧૮।૫૩-૫૫). તેથી બ્રહ્મભાવ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે તેને ભક્તિના લાભથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ રૂપ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું કહેલું છે. પ્રવેશ જુદા રહેવાથી જ થઈ શકે, અને જુદા રહીએ તો જ રસનો અનુભવ થવાનો સમ્ભવ હોવાથી સાયુજ્યમાં અધિક રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મભાવમાં તો બ્રહ્મ સાથે ભળી જવાનું હોવાથી બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય થવાથી સાયુજ્યમાં થાય છે તેવો રસનો અનુભવ થતો નથી. તેથી બ્રહ્મભાવ ગૌણ છે અને સાયુજ્ય જ મુખ્ય (પ્રકારનો મોક્ષ) હોવાનું કહેલું હોવાથી, આ બે પ્રકારના મોક્ષનું નિરૂપણ કરતાં બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ આ પ્રકરણની વચ્ચે કહેલો છે અને તેના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં સાયુજ્યના અધિકારી પ્રચેતસો ભક્તો હોવાથી તેમની જ કથા કહેલી છે. આવી રીતે સાયુજ્યની કથા ચીપિયારૂપ (આરમ્ભમાં અને અન્તમાં અથવા બન્ને છેડે રહેલી) કથાથી કહેલી છે અને પ્રથમ બ્રહ્મભાવના અધિકારી પ્રચેતસોના પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલ બ્રહ્મભાવની કથા વચ્ચે કહેલી છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે બ્રહ્મભાવ પણ સાયુજ્યનું સાધન છે. અને પાછળથી પ્રચેતસોના મોક્ષનું નિરૂપણ કરવાનું છે છતાં પણ પહેલાં તેમની ભક્તિ કહીને વચ્ચે તેમના પિતા બર્હિષદ્‌ની કથા કહી, તેથી એમ પણ સૂચવેલું કે ભગવાન્ ભક્તોને મુખ્ય ફલનું દાન કરે છે અને તેઓ ભક્તિમાર્ગમાં સારી રીતે સ્થિર થયેલાં હોવાથી, તેમના સમ્બન્ધીઓને તેમનો સમ્બન્ધ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો હોવાથી ગૌણ ફલ આપે છે.

પ્રથમ બ્રહ્મભાવના અધિકારીના સમ્બન્ધમાં ૨૫-૨૯ સુધીના પાંચ અધ્યાયો કહેલા છે, કારણ કે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય ભારે છે. ભક્તોને થોડા જ પ્રયાસ થી ભગવાન્‌ની કૃપા અને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પ્રચેતસોના સમ્બન્ધમાં ત્રણ(૨૪,૩૦,૩૧) જ અધ્યાયો કહેલા છે. પ્રચેતસોના પિતા બર્હિષદ પહેલાં કર્મમાર્ગમાં હતો, તેથી તેને તો

ઘણા પ્રયાસે ફલ પ્રાપ્ત થાય, તેથી તેને ઘણું કાર્ય કરવાનું હોવાથી તેની કથા પાંચ અધ્યાયોથી કહી છે૧૫૪-૧૫૬

શઙ્કાઃચોવીસમો અધ્યાય પણ બર્હિષદ્ના સમ્બન્ધી જ કહેલો છે. પ્રચેતસોએ તપ કર્યાનું આ અધ્યાયમાં કહેલું છે(શ્લો.૧૪) તે તો તેમના પિતાની આજ્ઞા પાળી(શ્લો.૧૯) એમ જણાવવા કહેલું છે. તેમને શઙ્કરે જે ઉપદેશ કર્યાનું કહ્યું(શ્લો.૨૭-૩૧, ૩૩-૭૯), તે તો વિદુરને મૈત્રેયે કહેલું કે માર્ગમાં મળેલા મહાદેવે તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેમને ઉપદેશ કરેલો(શ્લો.૧૫). તે ઉપરથી વિદુરે જે પ્રશ્ન કરેલ કે તેમને મહાદેવનો સમાગમ કેવી રીતે થયેલો અને મહાદેવે તેઓને શું ઉપદેશ કરેલો(શ્લો.૧૬) તેના ઉત્તર તરીકે કહેલ છે. જો પ્રચેતસોના સમ્બન્ધનો આ અધ્યાય હોત તો મૈત્રેય પોતે જ પ્રશ્ન વિના જ આ કથા કહેત. તેથી અહીં જે પ્રચેતસો સમ્બન્ધી કથા કહી છે તે તો પ્રસઙ્ગને લીધે કહેલી હોવાથી, આ અધ્યાય તેમના સમ્બન્ધવાળો નથી. તેથી બહિર્ષદ્ના સમ્બન્ધવાળા ૨૪-૨૯ સુધીના છ અધ્યાયો છે, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે આ અધ્યાયમાં મુખ્ય રીતે પ્રચેતસોનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. ‘‘પિતાએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરેલી’’(શ્લો.૧૪) એમ જે કહેલું છે તે તો એમ જણાવવા કહેલું છે કે ‘‘કરનારને, આજ્ઞા કરનારને અને સમ્મતિ આપનારને સરખું ફળ મળે છે’’ એ નિયમ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાથી ભગવાન્‌નાં કાર્યમાટે પ્રચેતસોએ તપ કર્યું, તેથી બર્હિષદ્ના અન્તઃકરણની શુદ્ધિરૂપ તેને પણ લાભ થયો. અને તેવી રીતે પિતાની પ્રેરણાથી પ્રચેતસોએ તપ કરતાં તેમને ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થઈ એ તેઓના ઉપર તેમના પિતાનો ઉપકાર થયો. વળી તેમના તપથી બર્હિષદ્ના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થઈ એ પ્રચેતસોનો તેમના પિતા ઉપર ઉપકાર થયો, કારણ કે જો તેનું અન્તઃકરણ પ્રેચતસોના તપથી શુદ્ધ થયું ન હોત તો ‘‘મને નિર્મલ જ્ઞાન આપો’’ ‘‘માણસ કપટ ધર્મવાળા ઘરોમાં રહેતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી’’(અ.૨૫।૫-૬)

એમ તે અકસ્માત્ કેવી રીતે કહે? તેથી એ વાક્યો તો પિતા પુત્રોનો પરસ્પર ઉપકાર થયો હતો એમ જણાવવા કહેલાં છે. ઉપદેશ ઘણો દુર્લભ હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રશ્નની જરૂર રહે છે તેથી વિદુરે પ્રશ્ન કરેલો. આ પહેલા સ્કન્ધના નિબન્ધમાં કહેલ છે કે ‘‘સામાન્ય રીતે જાણવાની ઈચ્છા હોય તો વક્તા પોતે જ તે અટકાવે છે, તેથી પણ વધારે ઈચ્છા હોય તો કથાનો આરમ્ભ કરે છે અને પછી ખાસ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તે કહે છે. આવી સદાની રીત છે’’(સ્કન્ધ૧।૨૪।-૨૫). અહીં વિદુરે પ્રેચતસો સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન કરેલ છે તેથી આ અધ્યાય બર્હિષદ્ના સમ્બન્ધવાળો નથી; તેના સમ્બન્ધવાળા ૨૫-૨૯ સુધીના પાંચ અધ્યાયો જ છે૧૫૭-૧૫૭।

સાયુજ્ય પ્રકરણના અધ્યાયોના અર્થઃ

સાયુજ્ય પ્રકરણના ૨૪, ૩૦ અને ૩૧ મો એમ ત્રણ અધ્યાયો છે.

ચોવીસમા અધ્યાયમાં સાયુજ્યનું સાધન, મહાદેવે પ્રચેતસોને કહેલો ઉપદેશ અને એ સાધનના સાધનરૂપ પિતા બર્હિષદ્ની આજ્ઞા, મહાદેવનું દર્શન વગેરે કહેલાં છે.

ત્રીસમા અધ્યાયનો અર્થ ભગવાન્‌ની પ્રચેતસો ઉપર કૃપા અને રાજ્યભોગ(શ્લો.૧૭) વગેરે ગૌણ પ્રસન્નતા છે.

એકત્રીસમા અધ્યાયોનો અર્થ પ્રચેતસોને પ્રાપ્ત થયેલ ફલ સાયુજ્ય મુક્તિ(શ્લો.૧૪) અને આ કથા શ્રવણ કરનાર વિદુરને પણ ભક્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થતાં તેનું હસ્તિનાપુર જવા પ્રયાણ છે૧૫૭।।

બર્હિષદ અથવા પ્રાચીનબર્હિષની મુક્તિ પચીસમાથી ઓગણત્રીસમા સુધીના પાંચ અધ્યાયોથી કહેલી છે.

કેટલાક આ આઠે અધ્યાયોથી તેની મુક્તિ કહેલ હોવાનું માને છે તે ખોટું છે, કારણ કે તેને બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ જ પ્રાપ્ત થવાનું કહેવાનું છે, અને તેવી મુક્તિ માત્ર અવિદ્યા દૂર થવાથી જ થાય. અવિદ્યા વિદ્યાથી દૂર થાય. અને વિદ્યાના પાંચ અવયવો હોવાથી બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ પાંચ અધ્યાયોથી જ કહેલી છે, કારણ કે તેમાં મુખ્ય રીતે જ્ઞાનનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. વળી આત્માની સાથે રહેલા જણાતા દેહમાં રહેલા સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપનો નિર્ણય થાય ત્યારે સન્દેહ વિના બ્રહ્મનું અને આત્માનું જ્ઞાન થાય, અને તે અહીં પાંચ જ અધ્યાયોથી કહેલું હોવાથી આ બ્રહ્મભાવના પ્રકરણના તેટલા જ અધ્યાયો છે૧૫૮

સાયુજ્ય પ્રકરણ આ ત્રણ અધ્યાયોથી જ કહેલું હોવાથી તે બ્રહ્મભાવ કરતાં હલકું હશે એમ ન માનવું. બ્રહ્મભાવમાં સર્વ વસ્તુઓના યથાર્થ જ્ઞાનથી બ્રહ્મનું અને આત્માનું જ્ઞાન થવાથી આત્મામાં જ સુખ થાય છે, ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં સુખ થતું નથી, જ્યારે સાયુજ્યમાં તો બધીએ ઈન્દ્રિયોને અને આત્માને પણ (બીજું)સર્વ ભુલાવે તેવા અમુક પ્રકારના આનન્દરૂપ ઉત્સવ થયેલો હોય છે, તે પ્રાપ્ત કરવાનો રહેતો નથી. તેથી સાયુજ્યમાં પૂર્ણ આનન્દ હોવાથી અને બ્રહ્મભાવમાં હદવાળો આનન્દ હોવાથી સાયુજ્ય બ્રહ્મભાવ કરતાં ઉત્તમ છે. પ્રાચીનબર્હિષને બ્રહ્મભાવ; નારદના ઉપદેશથી જ પ્રાપ્ત થયો અને તેનાથી જ તેને ફલની પ્રાપ્તિ થઈ.

પ્રશ્નઃમાત્ર નારદના ઉપદેશથી, ભગવાન્‌ની કૃપા વિના પ્રાચીનબર્હિષને મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો? કારણ કે એવી રીતે ફલ પ્રાપ્ત થવામાં ''ફલ ભગવાન્‌થી પ્રાપ્ત થાય છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર ૩।૨।૩૮) એ સૂત્રનો વિરોધ થાય છે. તેથી જેમ પ્રચેતસો પાસે ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા તેમ પ્રાચીનબર્હિષ પાસે પણ તે પ્રકટ થયાનું કહેવું જોઈએ! એવી શઙ્કા ખોટી છે.

સમાધાનઃ'નારં'(મનુષ્યના સમૂહપણાનું) 'દ્યતિ' ખણ્ડન કરે તે 'નારદ' એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નારદ જીવની સ્થિતિનો અન્ત લાવનાર છે. અને તેવું કાર્ય તો ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે તેવું હોવાથી નારદમાં જેમનો આવેશ થયેલ છે તેવા ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું જ તે 'નારદ' એવું નામ છે. અને તેમનાથી જ બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ પ્રાચીનબર્હિષને પ્રાપ્ત થયો. વળી ભગવાન્ બહાર પ્રકટ થયા વિના પણ આત્મા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોવાનું ભાન થવાથી પણ ઉપર કહેલું ફલ (બ્રહ્મભાવ) પ્રાપ્ત થાય છે.

નારદે કરેલ ઉપદેશ માત્ર જ્ઞાનનો ઉપદેશ હોવાથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થવાનું તે મુખ્ય કારણ નહિ હોય, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે ભગવાન્ સાથેના ગુરુએ કરેલા જ્ઞાનના ઉપદેશથી પણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે૧૫૯

અધ્યાય ૨૪; પ્રચેતસોને પ્રાપ્ત થયેલ સાયુજ્યનું સાધનઃ
પૃથુની વંશાવલિ આ પ્રમાણે છેઃ
પૃથુનો વિજિતાશ્વ ઉર્ફે અન્તર્ધાન
તેનો હવિર્ધાન,
હવિર્ધાનનો બર્હિષદ ઉર્ફે પ્રાચીનબર્હિષ અને
તેના પ્રચેતસો.

આ પ્રકરણમાં પૃથુના પૌત્રનો પુત્ર બર્હિષદ અને તેના પુત્રો પ્રચેતસોની મુક્તિ કહેવાની છે. તેઓના વડવાઓમાંથી જો કોઈની મુક્તિ થઈ ન હોય તો પિતાનો દોષ પુત્ર વગેરેમાં પણ આવતો હોવાથી આમની મુક્તિ થવામાં પણ નડતર થાય. તેથી બર્હિષદની મુક્તિ કહેવામાટે પ્રથમ અન્તર્ધાનની મુક્તિ કહેલી છે(શ્લો.૭).

પિતાની મુક્તિ થયા વિના પુત્રની મુક્તિ થતી નથી. પિતાની મુક્તિ થયા પછી જ પુત્રને મુક્તિનો અધિકાર

પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પૃથુની અને બર્હિષદની મુક્તિઓની વચ્ચે અન્તર્ધાનની મુક્તિ કહી.

ત્યારે પૃથુના પૌત્ર હવિર્ધાનની મુક્તિ કહી નથી, તેથી બર્હિષદની મુક્તિમાં વિઘ્ન થશે! એવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે તેની મુક્તિ કહેલી ન હોવા છતાં સંદંશ(ચીપિયા)ના ન્યાયથી થઈ જાય છે. હવિર્ધાનના પિતાની અને તેના પુત્રની મુક્તિઓ કહી, તેથી તેની મુક્તિ કહેલી ન હોવા છતાં તે થઈ જ ગયાનું જણાય તેથી તે જુદી કહી નથી. આથી પ્રચેતસોની આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ કહેવાઈ. આવી તેમની શુદ્ધિ જણાવવી એ આ અધ્યાયના પહેલા સાત શ્લોકોનું તાત્પર્ય છે૧૬૦-૧૬૦।।

૮ થી ૧૨ સુધીના પાંચ શ્લોકોથી તેઓની આધિભૌતિક શુદ્ધિ જણાવેલી છે. માતા અને પિતા શુદ્ધ હોય તો આધિભૌતિક શુદ્ધિ થાય. તે પૈકી પિતાની શુદ્ધિ યોગ અને કર્મથી થયેલી(શ્લો.૯-૧૦). સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાની શુદ્ધિ કરતાં આ યોગ અને કર્મ થી થયેલી શુદ્ધિ ઉત્તમ છે. તેઓની માતા સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ઘણી સુન્દર હોવાથી(શ્લો.૧૧-૧૨) શુદ્ધ હતી, વ્યભિચાર વગેરે દોષ તેનામાં ન હતા. માતા અને પિતા બન્ને શુદ્ધ હોવાથી, તેમના પુત્રો પણ શુદ્ધ હોય જ, છતાં પણ વિષયમાં પ્રેમ રાખી પ્રવૃત્તિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં સન્તાનો બીજના સંસ્કારને લીધે વિષયમાં રાગરહિત ન હોય. તેવી રીતે પ્રચેતસોની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાની શઙ્કા ન રહે તે માટે, તેઓનાં માતા તથા પિતા વિષયથી વિરક્ત હતાં એમ કહેવા, તેઓનો વિવાહ બ્રહ્માના વાક્યથી જ થયેલો એમ કહેલું છે(શ્લો.૧૧). આવાં માતા-પિતાથી પ્રચેતસોનો જન્મ થયેલો. વળી તેઓ સનક વગેરે પેઠે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલઙ્ઘન કરનારા ન હતા, પરન્તુ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર હતા. ગુરુ(પિતા)ની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો ગુણ પણ તેઓમાં હતો.

વળી પિતાએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની જે આજ્ઞા કરેલી, તે પ્રવૃત્તિમાર્ગની આજ્ઞા હોવાથી, તે પ્રમાણે કરવાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાથી થતું બન્ધન પોતાને પ્રાપ્ત થાય, પણ તપથી તેમ કરે તો તેવું બન્ધન પોતાને થાય નહિ, એવા વિચારથી તેઓ તપ કરવા લાગ્યા(શ્લો.૧૪). અને તે પણ તપ એકલું જ નહિ, પરન્તુ તપમાં પણ પુરુષોત્તમનું ભજન કરીશું અને તેથી કૃતાર્થ થઈશું, એવો નિશ્ચય કરી, તેઓ તે પ્રમાણે તપ અને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવા લાગ્યા(શ્લો.૧૪). આમ થવાથી તેમની આધિદૈવિક શુદ્ધિ પણ થઈ, તેથી સર્વ પ્રકારે તેઓ શુદ્ધ થયા.

તેઓને તેવા શુદ્ધ જોઈ, મહાદેવે તેઓને બોધ કર્યો. આ મહાદેવ અન્દરના જ્ઞાનવાળા ઈશ્વર છે, એમ જણાવવા ૨૦-૨૫ સુધીના છ શ્લોકોથી તેમનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. વળી હરિ તેમને પ્રિય હોવાથી, તેમને હરિભક્તિનું જ્ઞાન હતું. હરિ તેમને પ્રિય હતા એમ ૨૭-૩૦ સુધીના ચાર શ્લોકોથી જણાવેલું છે. જો હરિ તેમને પ્રિય ન હોય તો અકસ્માત્ તે બહાર પ્રચેતસો પાસે શા માટે પધારે? તેમણે સર્વ સન્દેહોનો નાશ કરે અને સર્વનું જ્ઞાન કરાવે તેવા સ્તોત્રનો પ્રચેતસોને બોધ કર્યો. ભગવાન્ તેઓની પાસે પ્રકટ થાય તે માટે જ તે સ્તોત્રનો બોધ કર્યો. ભગવાન્ પ્રેમથી જ પ્રકટ થાય અને ઘણા સુન્દર ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું ચિન્તન અને કીર્તન કરવાથી ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ જેથી થાય તેવા સ્તોત્રનો તેઓને બોધ કર્યો. હરિ જેનાથી તેઓના ઉપર તરત (અલ્પ સમયમાં) પ્રસન્ન થાય તેવા સ્તોત્રનો બોધ કર્યો એમ ''તમે ભક્ત છો''(શ્લો. ૩૦) એમ કહી સ્તોત્ર કહેવાનો આરમ્ભ કર્યો તેથી જણાય છે. જપ કરવાનો મન્ત્ર આ સ્તોત્રથી જુદો ન હતો, એમ ''તમે આ સ્તોત્રનો જપ કરો''(શ્લો.૬૯) ઉપદેશથી જણાવેલું છે. પ્રચેતસોને વિશ્વાસ રહે તે માટે મહાદેવે તેમને કહ્યું કે:''સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાવાળા બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર અમો ભૃગુ વગેરેને પહેલાં આ સ્તોત્રનો બોધ કરેલો''(શ્લો.૭૨). જો કે મહાદેવના વચનમાં પણ પ્રચેતસોને વિશ્વાસ હતો જ, કારણ કે તેમના વચનમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તે પરમ્પરા જણાવે તેમાં પણ વિશ્વાસ ન થવાથી સર્વનાશ જ થાય, છતાં પણ આમ કહેવાથી બીજાઓને પણ આથી ફલ પ્રાપ્ત થશે, એવું શ્રવણ થતાં ઘણી શ્રદ્ધા થાય તે માટે મહાદેવે એ પરમ્પરા કહેલ૧૬૦।।-૧૬૬

ભગવાન્ તરત પ્રસન્ન થાય તેવાં સ્તોત્રનો મહાદેવે પ્રચેતસોને ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે તેઓને ફલ પ્રાપ્ત થવામાં

વિલમ્બ કેમ થયો? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે જો તેઓ ભક્તિરસને લીધે બીજું સર્વ ભૂલી જાય, તો ઘણા સમય સુધી તપ કરવા છતાં તપના ક્લેશને લીધે તેઓને દુઃખ ન થાય. એટલે તેમને તપ કરતાં ઉદ્વેગ થાય છે કે નહિ એવી તેઓની પરીક્ષા કરવા ભગવાને જ તેઓને ફલ આપવામાં વિલમ્બ કર્યો. તેઓને તો ભક્તિમાં ઘણો જ રસ હતો, તેથી આરમ્ભથી જ તેઓએ ઘણાં ઊંડા જલમાં તપ કરવાનો નિશ્ચય એવા વિચારથી કરેલો કે ત્યાં બીજું કોઈ જઈ શકે નહિ અને જલચરો પણ હોય નહિ અને તેથી તેઓ વિઘ્ન વિના ત્યાં ભગવાનનું ભજન કરી શકે. તેઓએ ભજનને સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે જાણેલું અને તેથી ભૂમિ ઉપર પ્રલય થાય તો પણ ભૂમિના નાશથી ભજનમાં વિઘ્ન ન થાય, એવા વિચારથી પણ તેઓએ જલમાં તપ કરવા માંડેલું૧૬૭

આ અધ્યાયમાં પ્રચેતસોએ કરેલાં સાધન કહેવાનાં છે અને સ્તોત્ર તથા તપ એ સાધનો તેમણે કરેલાં. છતાં આ અધ્યાયમાં તપ કહ્યા વિના, માત્ર સ્તોત્ર કહીને જ અધ્યાય પૂરો કેમ કર્યો? એવી શઙ્કા થાય, તો તેમ અધ્યાય પૂરો કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આમણે સ્તોત્રને જ મુખ્ય સાધન જાણેલું, તપને મુખ્ય સાધન માનેલ નહિ એમ જણાવવા તપ કહ્યા વિના જ અધ્યાય પૂરો કરેલો છે૧૬૭।।

બ્રહ્મભાવ પ્રકરણના ૨૫-૨૯અધ્યાયોનો અર્થઃ

સર્વ વસ્તુઓના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં એમ બે પ્રકારે થાય છે. પચીસમા અધ્યાયમાં જાગ્રત અવસ્થાનું અને છવીસમા અધ્યાયમાં સ્વપ્ન અવસ્થાનું નિરૂપણ કરેલું છે.

સત્તાવીસમા અધ્યાયનો અર્થ વિનાશ કરનારાં સર્વ સાધનોનું નજીકમાં આવી પહોંચવું છે.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયનો અર્થ વિનાશ છે. સત્સઙ્ગ, ભક્તિ તથા જ્ઞાન પણ આ અધ્યાયમાં કહેલાં હોવાથી, સંસારનો વિનાશ પણ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. જો ભવિષ્યમાં સત્સઙ્ગ થાય, તો પહેલાંના દુષ્ટ દેહનો પણ નાશ ઉપયોગી થાય, પણ સત્સઙ્ગ ન થાય, તો તેવા દેહનો પણ નાશ ન થવા જેવો એટલે નિરર્થક જ છે. તેથી ઉપયોગી થાય તેવો દેહનો નાશ ભક્તિ સાથે આ અધ્યાયમાં કહેલો છે.

ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં સર્વ સન્દેહો અનુક્રમે દૂર કરી ફલ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે.

આ બ્રહ્મભાવ પ્રકરણના ૧.સંસાર અને ૨.મોક્ષનો માર્ગ; એવા બે વિભાગો છે. આ બેનાં સ્વરૂપ આ પ્રકરણમાં કહેવાનાં છે. તે એકી સાથે પણ કહી શકાય, છતાં અહીં જુદાં-જુદાં કહેલાં છે. તેનું કારણ એવું છે કે સંસારમાં જે પ્રકારે જીવની ગતિ થાય છે, તે પ્રકારે મોક્ષના માર્ગમાં થતી નથી. તેથી બન્નેની ગતિનો ભેદ જણાવવા સંસારનાં અને મુક્તિમાર્ગનાં સાધનોની કથા જુદી-જુદી કહેલી છે. વળી જીવની પુરુષરૂપથી તેમજ સ્ત્રીરૂપથી આ બન્ને માર્ગમાં ગતિ થાય છે, તેથી તેમ જણાવવામાટે સ્ત્રીની અને પુરુષની બન્નેની બન્ને માર્ગમાં થતી ગતિ જણાવેલી છે. આથી, સ્ત્રીનો દેહ પ્રાપ્ત કરેલ જીવને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું આ પ્રકરણમાં કહેલું હોવાથી સ્ત્રીદેહવાળા જીવને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી શઙ્કા ખોટી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પહેલાંની વાસના પ્રમાણે જીવને સ્ત્રી અથવા પુરુષ નો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું જ સ્ત્રીના દેહની પ્રાપ્તિ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. તેથી સત્સઙ્ગ વગેરે મોક્ષના સાધનો પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સૂચવેલું છે. ''હે પાર્થ! મારો આશ્રય કરનાર સ્ત્રીઓને પણ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે''(ભગ.ગીતા૯।૩૨) એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે એ સૂચવેલું છે૧૭૧

ત્યારે સત્સઙ્ગ વગેરે સાધનો પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીને તથા પુરુષને બન્નેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સ્પષ્ટ પ્રકારે કેમ કહ્યું નથી? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ તરીકે જન્મ થવો વગેરે પ્રકારથી એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં ચમત્કાર ન હોવાથી, માત્ર મનુષ્યદેહની કથા કહી એવી બુદ્ધિથી, ઉપદેશની અવગણના થાય અને જ્ઞાનમાર્ગમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ ન થાય. પરન્તુ સ્પષ્ટ સમજાય નહિ તેવી રીતે કહેવાથી ઉપદેશમાં અનાદર ન થાય અને જ્ઞાનમાર્ગમાં

બુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય. તેથી પુરઞ્જનની કથા તેવી રીતે કહેલી છે.

અધ્યાય ૨૫; જાગ્રત અવસ્થાનું નિરૂપણઃ

આ પચીસમા અધ્યાયના આરમ્ભમાં પ્રચેતસોએ કરેલ તપની કથા કહેલ છે તે યોગ્ય નથી, એમ ન માનવું કારણ કે કરનારને અને આજ્ઞા કરનારને અને સમ્મતિ આપનારને સરખું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે; એ નિયમ પ્રમાણે, તેઓના તપને બર્હિષદ સાથે પણ તેના ચિત્તને શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્બન્ધ છે એમ જણાવવા, બ્રહ્મભાવના પ્રકરણના આરમ્ભમાં જ એ તપની કથા કહેલી છે(અ.૨૫।૨).

પ્રચેતસો તપ કરવા નીકળ્યા ત્યાર પછી નારદ બર્હિષદ પાસે આવેલ હોવાથી, નારદ ત્યાં આવ્યા ત્યાર પછી પ્રચેતસોનું તપ થયેલું. તેથી એ તપથી નારદ આવ્યા ત્યારે બર્હિષદનું ચિત્ત શુદ્ધ કેવી રીતે થયેલ હોય? એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે પ્રચેતસોનું તપ પુરું થયા પછી નારદે બર્હિષદ પાસે આવી તેને કથા કહેલી. આ વિષયનું પ્રમાણ નથી એમ પણ ન માનવું, કારણ કે નારદ આવ્યા ત્યારે બર્હિષદને વૈરાગ્ય થયેલો એમ તેણે ઉચ્ચારેલ શ્લોક૬ વગેરેથી જણાય છે. અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા વિના વૈરાગ્ય થવાનું સમ્ભવતું નથી. પ્રચેતસોના તપ સિવાય તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેથી બર્હિષદે જે વૈરાગ્યનાં વચનો કહ્યાં તે બીજી રીતે ઘટતાં ન હોવાથી પ્રચેતસોનું તપ થયા પછી જ નારદ બર્હિષદ પાસે આવેલ એમ માનવું રહ્યું. બર્હિષદનાં કર્મથી જ તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હતું એમ પણ માની શકાય તેવું નથી. કારણ કે તેણે સકામ કર્મ કરેલાં, એમ નારદે તેને ‘‘તારી પેઠે જુદી-જુદી કામનાઓ રાખી...’’ (અ.૨૭।૧૧) કહેલું તેથી જણાય છે. તપ થયા પછી નારદે પુરઞ્જનની કથા કહેલી અને તે બર્હિષદને કહેલી૧૬૭।।-૧૭૨

બર્હિષદને ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ જાણવા છતાં નારદે તેને ‘‘કર્મ કરીને તું તારું શું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે?’’ એવો પ્રશ્ન કર્યો(શ્લો.૪), તે બર્હિષદના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવા પૂછેલ. કારણ કે જો ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ ન હોય તો તેને ઉપદેશ કરવો નકામો છે. નારદના પ્રશ્નનો તે શ્લો.૫-૬થી ઉત્તર આપે છે. તેથી તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થયાનું જાણી નારદ તેને પુરઞ્જનનું ચરિત કહી બોધ આપે છે.

પુરઞ્જન (જીવ)ને નવદ્વાર(દેહનાં નવ છિદ્રોઃ બે કાન, બે નસ્કોરાં, બે આંખ, મુખ, લિઙ્ગ અને ગુદા) અને કિલ્લા(વાડ, દેહને ઢાંકનારી ત્વચા) વાળું પુર(દેહ) જોઈને તેમાં રુચિ થાય છે. બીજા પ્રાણીઓના દેહમાં પણ આવાં નવદ્વાર અને પ્રકાર હોય છે, છતાં મનુષ્યના દેહ ઉપર જ તેને રુચિ થાય છે, કારણ કે જીવને સર્વ પ્રકારના ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા હોય છે. બીજા પ્રાણીઓને ઘર વગેરે ન હોવાથી તેઓને બધા ભોગ પ્રાપ્ત થતા નથી. જ્યારે મનુષ્યને ઘર વગેરે હોવાથી તેની બધી કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. તેથી મનુષ્યના દેહમાં જ જીવની રુચિ થાય છે, બીજા પ્રાણીઓના દેહમાં રુચિ હોતી નથી. અહીં તે કહેલ હોવાથી ‘પુર’ શબ્દથી ઘર, ધન વગેરે સાથેનો જ દેહ કહેલો છે. તેથી જ ‘‘કામની કામનાવાળા તેણે જુદા-જુદા કામ સિદ્ધ થાય તે માટે ભૂતલ ઉપર જેટલાં પુર જોયાં તે બધાંને સારાં ન માન્યાં’’(શ્લો.૧૨) એમ કહેલું છે અને વ્યાખ્યાનમાં કહેલું છે કેઃ‘‘જ્યારે પ્રકૃતિના ગુણોને સમ્પૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે પુરુષે નવદ્વારવાળું અને બે હાથ તથા બે પગવાળું (પુર=મનુષ્યનું શરીર) સારું માન્યું’’(અ.૨૯।૪).

શઙ્કાઃત્યારે વિષયમાં સ્થિર થયેલી બુદ્ધિનો જીવને સમ્બન્ધ થાય, ત્યારે જ દેહનો સમ્બન્ધ થાય છે એમ કહેવાની ઈચ્છાથી, ‘‘દિવ્ય વૃક્ષો અને લતાઓથી ભરપૂર પુરની બહારની વાડીમાં...’’ શ્લો.૧૭), વગેરેમાં વિષયો પુરની બહાર હોવાનું કહ્યું તે ઘટતું નથી, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે વિષયોનું શ્લો.૧૭ વગેરેમાં જે નિરૂપણ કરેલું છે તે પુરના વર્ણન(શ્લો.૧૨-૧૬) અને જીવના વર્ણન (પુરપ્રવેશ શ્લો.૪૩) ની વચ્ચે કરેલું હોવાથી, તે પણ પુરની અન્દર જ આવેલું ગણેલું છે. અથવા જીવ

અને પુર(દેહ), તે બેનું મધ્ય એટલે તે બેની વચ્ચે રહેલ અહન્તા-મમતારૂપ સમ્બન્ધ જ(શ્લો.૧૭ વગેરેથી) કહેલો હોવાથી તેનો પણ પુરમાં જ સમાવેશ થાય છે. કારણ કે અહીં જીવને સંસાર પ્રાપ્ત થયાનું કહેવાનું છે અને તે સંસાર અહન્તા-મમતાથીજ થયેલો હોય છે, કારણકે અહંતા મમતા જ અવિદ્યાથી થયેલાં હોય છે. દેહ વગેરેનો તો પ્રપઞ્ચમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તે તો ભગવાને બનાવેલાં હોય છે અને જીવને દેહ વગેરે સાથે બીજો કોઈ સમ્બન્ધ હોવાનું કહી શકાય તેમ ન હોવાથી, અહન્તા અને મમતા જ તે સમ્બન્ધરૂપ છે. તેથી જ ''હું-મારું'' એવી બુદ્ધિ (અહન્તા-મમતા) અવિદ્યાથી થયેલી હોવાથી, દેહ વગેરેથી ઉપર કહ્યું તેમ જુદા પ્રકારની છે એમ જણાવવા, તે પુરની બહાર હોવાનું કહેલું છે. તેથી તે બે (અહન્તા-મમતા) જ જ્ઞાનથી નાશ પામે તેવાં છે.

પુરને જોયા પછી આ(શ્લો.૧૭) કહેલ હોવાથી આનો પુરમાં સમાવેશ થતો નથી, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે પુરની અંદર તે રહેલ છે એવો જ તે કહેવાનો અભિપ્રાય છે. તેથી જ આનું વ્યાખ્યાન કરતાં ''નવદ્વારવાળું અને બે હાથ તથા બે પગવાળું...'' એટલું જ કહીને ''તેને સારું માન્યું''(અ.૨૯।૪) એમ કહેલું છે. તેમ (આનો પુરમાં સમાવેશ) ન હોય તો ''સારું માન્યુ'' એમ કહ્યું તે ઘટે નહિ, કારણ કે વિષયોના ભોગમાં ઉપયોગી હોવાથી આને સારું માનવાનું છે અને તે (વિષયોના ભોગમાં ઉપયોગી હોવાનું) જોવામાં ન આવે, તો આને સારું કેમ માને? અથવા બેની એટલે જીવ અને અન્તર્યામી એ બેની મધ્યે અન્તરાયરૂપ વિષયોમાં સ્થિર થયેલી બુદ્ધિવાળું પુર(શરીર) છે, કારણ કે ''આસુરી સમ્પત બન્ધન કરાવનારી મનાયેલી છે'' (ભ.ગી. ૧૬।૫) એવું ભગવાનનું વાક્ય છે, અને (શ્લો.૧૭માં) કહેલી સામગ્રી બન્ધન કરાવનારી છે।।૧૭૩।।

પુર (દેહ)માં પ્રવેશ કરવો એ જન્મરૂપ છે અને જન્મ બે પ્રકારના છે, તો અહીં ક્યા પ્રકારનો જન્મ કહ્યો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જન્મ બે પ્રકારના છેઃ

૧.વેદાન્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે પાંચ અગ્નિની વિદ્યાથી (ઉપવીત લેવાથી) પ્રાપ્ત કરેલો એક અને
૨.''જન્મ લે, મરણ પામ'' એવા ત્રીજા (કર્મ) માર્ગથી થતો બીજો.

તે પૈકી પહેલા પ્રકારનો જન્મ તો અહીં નથી કહ્યો, કારણ કે અહીં કહેલ જન્મ થતાં પહેલાં દોષ હોવાનું સમ્ભવે છે અને પહેલા પ્રકારનો જન્મ દોષરહિત છે. બીજા પ્રકારનો જન્મ અહીં કહેલો છે. તે કહેવાનું પણ આજ પ્રયોજન છે, કારણ કે તે દોષથી પ્રાપ્ત થાય છે. ''કામોની કામના કરતો''(શ્લો.૧૨) એ શબ્દોથી અહીં વિષયના ભોગની ઇચ્છા હોવાનું કહેલું છે, અને ''આ કામથી જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે''(ભગ.ગીતા૩।૩૯) એ વાક્ય પ્રમાણે કામ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ હોઈ દોષરૂપ છે. તેવા કામવાળાનો જ જન્મ અહીં કહેલો છે.

જીવ અને અન્તર્યામી સાથે જ દેહમાં પ્રવેશ કરે છે અને રહે છે. અન્તર્યામીની પ્રેરણા વિના જીવ કાંઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ ન હોવાથી અન્તર્યામીજ સર્વ કાર્યનો કર્તા છે, છતાં પણ જીવને જન્માદિરૂપ સંસાર થાય છે, તેવો અન્તર્યામીને થતો નથી, કારણ કે અન્તર્યામી ઈશ્વરછે.

અન્તર્યામી જીવની સાથે દેહમાં રહે છે, પરન્તુ સ્વતન્ત્ર છે અને કાલ તથા કર્મને અધીન હોય તેને જ જન્મ વગેરે થાય છે. તેથી અન્તર્યામીને જન્મ વગેરે સંસાર થતો નથી. અન્તર્યામી જીવને કર્મ કરવા પ્રેરે છે, તેથી મહારાજા સેવકને પ્રેરે છે તેની પેઠે તેને બન્ધન કરાવનાર કર્મ પ્રાપ્ત થાય, પણ જો તે આસક્તિ રાખી પ્રેરણા કરતો હોય તો થાય, અન્તર્યામીને આસક્તિ હોતી નથી, તેથી તેને કર્મ બન્ધન કરનારું થતું નથી. તેથી જ ''બીજો ખાધા વિના જોયા કરે છે'' એમ શ્રુતિ કહે છે. વળી જીવ તો દુઃખી છે અને આ અન્તર્યામી તો જ્ઞાનદ્વારા (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી) તેનું પણ દુઃખ હરે છે. ''હું બહુ થાઉં, ઉત્પન્ન થાઉં'' એવી તેમણે (ભગવાને) કામના કરી'' એવી ભગવાનની જ ઊંચી અને હલકી

સ્થિતિમાં પ્રકટ થવાની કામનાને લીધે અન્તર્યામી જુદા-જુદા દેહોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે સંસારી નથી. અથવા તે જીવની 'કામતઃ' કામના થયા પછી હરિ (અન્તર્યામી) કાર્ય (પ્રેરણા) કરે છે. તે પ્રેરણા કરનાર હોવાથી પ્રેરણા સિવાય બીજું કાર્ય કરતા નથી.

આનું એવું તાત્પર્ય છે કે દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મ કરવાથી બંધ થાય છે. અહીં દેહ પ્રાપ્ત થયા પહેલા જ જીવને કામ હોવાનું કહેલ છે, અને અન્તર્યામીની પ્રેરણા વિના તેને કામ (કામના) થવાનું સમ્ભવતું નથી. તેથી જેમ જીવે દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં પણ તેને પ્રેરણા કરવાથી અન્તર્યામી સંસારી થતો નથી, તેમ દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પ્રેરણા કરવાથી તે સંસારી થતો નથી. અન્તર્યામીને કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ ન હોવાથી તેને કોઈ પદાર્થની કામના થતી નથી, કારણ કે આસક્તિવાળો કામના કરે. તે ઈશ્વર હોવાથી તેને કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ હોતી નથી. જો તેને કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા કહેલાં કર્મથી બન્ધન થવાનું સમ્ભવતું હોવાથી, તેને તે અધીન થતાં તેનું ઈશ્વરપણું ન રહે૧૭૪-૧૭૫

દેહની પ્રાપ્તિ(પુરપ્રવેશ શ્લો.૪૩) થયાં પહેલાં બુદ્ધિનું વર્ણન કર્યું (શ્લો.૨૦) તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે લિઙ્ગદેહ સાથેનો જીવ સ્થૂલદેહમાં સુખી થાય છે, તેથી ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં તેને લિઙ્ગદેહની પ્રાપ્તિ થાયછે.

અધ્યાસ અવિદ્યાથી થતો હોવાથી, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો પણ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતાં હશે, એવી માન્યતા ખોટી છે, કારણ કે બુદ્ધિ પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો ભગવાને બનાવેલાં છે, અવિદ્યાથી થતાં નથી. અને જીવને જેમ દેહનો અધ્યાસ થાય છે ''હું દેહ છું'' એવી જેમ તેની માન્યતા થાય છે, તેમ તેને બુદ્ધિ પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોના સમૂહ(લિઙ્ગદેહ)નો પણ અધ્યાસ થાય છે. ૪૩મા શ્લોક સુધીનું આવું તાત્પર્ય છે૧૭૬-૧૭૬।।

પુરઞ્જને (જીવે) તે પ્રમદા (બુદ્ધિ) સાથે તે પુર (દેહ)માં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેને ''દેહ જ આત્મા છે'' એવી દેહાત્મબુદ્ધિ થઈ. આવી બુદ્ધિ અવિદ્યાના પાંચ ભાગ પૈકીનો એક ભાગ છે. કામવાળા જીવને અવિદ્યાનો સમ્બન્ધ થાય તે યોગ્ય જ છે. પુરને સાત દરવાજા ઉપરના ભાગમાં હોવાનું કહ્યું(શ્લો.૪૫) તે (બે નસ્કોરાં, બે આંખો, બે કાન અને એક મુખ) સ્થૂલ ઈન્દ્રિયો કહેલી છે તેઓનો પણ અધ્યાસ જીવને થાય છે જ.

પુરુષપણું-સ્ત્રીપણું એ દેહના ગુણો છે, જીવના નથી. અહીં જીવને દેહની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં તે પુરુષ અથવા સ્ત્રી હોવાનું કેમ કહેલ છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જીવ સ્વતન્ત્ર હોઈ તેને પુરુષ કહેલ છે. શ્રુતિ-ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રને અધીન રહ્યા વિના દેહ વગેરેમાં જીવ રમણ કરતો હોવાથી તેને 'પુરુષ' કહેલો છે. જે શ્રુતિ વગેરેને અધીન રહે તેને 'સ્ત્રી' કહેલ છે. તેથી જ પાછળ સ્ત્રી જીવને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેશે૧૭૬।।-૧૭૭।।

બુદ્ધિને પ્રમદા(સ્ત્રી) કહી છે, તે તો તે માયા હોવાથી કહેલી છે; શાસ્ત્રને અધીન રહેનારી હોવાથી કહેલી નથી. આ બુદ્ધિને અધીન જીવ રહે છે. બુદ્ધિ ''દેહ જ આત્મા છે'' એવી માન્યતારૂપ હોવાથી એક પ્રકારની અવિદ્યા છે. અવિદ્યા મોહ ઉત્પન્ન કરાવનારી હોઈ સ્ત્રીરૂપ છે, તેથી બુદ્ધિને સ્ત્રી કહેલી છે. આવું સ્ત્રીપણું જુદા પ્રકારનું છે. બુદ્ધિ તો દેહની અંદર રહેલી હોય છે, તેથી તેના ગુણો બહાર પણ અનુભવાય તે માટે તેને સ્ત્રી કહેલી છે. તે માયા હોવાથી મોહ કરાવનારી છે અને બહારથી પણ મોહ કરાવે છે અને તેનાથી મોહ પામેલો તેને અનુસરે છે એમ જણાવવા તેને સ્ત્રી કહેલી છે. તેથી જ પુરઞ્જન; આ પ્રમદાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તતો અને તે જેમ કરતી તેમ કરતો એમ કહેલું છે(શ્લો.૫૬-૬૨)૧૭૭।।-૧૭૮

જીવે પ્રમદા (બુદ્ધિ)ને જે વચનો(શ્લો.૨૬-૩૧) કહ્યા, તે એવા વિચારથી કહેલાં કે જે તે પોતે કરવા ઈચ્છે

છે તે જ કરવાની જો તે પ્રમદાની પણ ઇચ્છા હોય તો પુરની અંદર તે તેની સાથે ભોગ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતન્ત્રતાથી ભોગવી શકે. પણ જો તે પ્રમાણે કરવાની તેની ઇચ્છા ન હોય તો નિર્ભયતાથી પોતે ભોગ કરી શકે નહિ. તેથી સ્વતન્ત્ર રીતે ભોગ થઈ શકે તે માટે એ વચનો કહેલાં છે.

જીવે હજી સુધી પુરમાં પ્રવેશ કરેલ ન હોવાથી તાળવું, મુખ વગેરેની ક્રિયા તેનાથી થઈ ન શકે, છતાં તે તાળવું વગેરે ઇન્દ્રિયો દેવરૂપ હોવાથી ઉચ્ચાર થઈ શકે, કારણ કે કારણના સ્વરૂપમાં તાળવું વગેરે તેમાં હોય છે. તેથી જ ''ચક્ષુ બહાર નીકળ્યું'' વગેરે શ્રુતિઓ એમ કહે છે. વળી ત્રીજા સ્કન્ધમાં તત્ત્વોએ સ્તુતિ પણ કરેલી (૩।૫।૩૮-૫૦).

ત્યારે જો ઇન્દ્રિયોના દેવ જીવમાં હોય તો તે પ્રમદાનું સ્વરૂપ પણ જાણતો જ હોવો જોઈએ, છતાં ''તું કોણ છે?''(શ્લો.૨૬) એવા પ્રશ્ન તેણે કેમ કર્યા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે લોકમાં થાય છે તેવી રીતે તેણે પ્રશ્ન કર્યો. જેમ કોઈ કામી ઉત્તમ સ્ત્રીને જુએ અને તેની સાથે બીજી સ્ત્રીઓને જુએ, ત્યારે ઉત્તમ સ્ત્રીને ઓળખતો હોવા છતાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેને પ્રશ્ન કરે છે, તેવી રીતે આણે પ્રશ્ન કર્યા. દેવોની પત્ની લક્ષ્મી, પાર્વતી, સરસ્વતી વગેરેમાંની કોઈક આ સ્ત્રી હોવાની કલ્પના કરી(શ્લો.૨૮), તેઓમાંની કોઈ તે નથી એમ પછી કહે છે(શ્લો.૨૯), કારણ કે દેવોને તો લીલામાટે જ દેહનો સમ્બન્ધ થતો હોવાથી, તેમને ''દેહ જ આત્મા છે'' એવી બુદ્ધિ હોતી નથી. અને આ પ્રમદા તો ''દેહ એ આત્મા છે'' એવી બુદ્ધિવાળી છે, તેથી આ તેઓમાંની કોઈ નથી એમ કહે છે. વળી આ તેઓમાંની કોઈ નથી એમ કહેવાનું બીજું એ પ્રયોજન છે કે ગુરુની પત્ની વગેરે સમ્બન્ધ થઈ ન શકે તેવી સ્ત્રી સાથે સમ્બન્ધ કરવાની અયોગ્ય ઇચ્છા કરનારનું પતન જ થાય છે તેમાં કાંઈ જ સંશય નથી. આત્મામાં ''આ પૃથ્વીનો વિકાર છે'' એવી બુદ્ધિ રાખવી તે દેહાત્મમતિ છે. આ પ્રમદા ભૂમિના સ્પર્શ (સમ્બન્ધ)વાળી હોવાથી(શ્લો.૨૯), તેવી દેહાત્મમતિવાળી હોવાથી તે લક્ષ્મી વગેરેમાંની કોઈ નથી એમ કહેલું છે૧૭૯-૧૮૦

શઙ્કાઃઅહીં લિઙ્ગદેહનો અધ્યાસ કહેલો છે, કારણ કે તે અધ્યાસ સ્થૂલદેહ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે. વળી બ્રહ્મા વગેરે દેવોને પણ સ્થૂલદેહ હોય છે, તેથી તે સ્થૂલદેહનાં કારણરૂપ બુદ્ધિ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો ના સમૂહ લિઙ્ગદેહનો અધ્યાસ અવશ્ય હોવો જોઈએ અને તે બુદ્ધિ વગેરે જે અહીં કહેવામાં આવે છે તે જ હોવાં જોઈએ, તેથી બ્રહ્મા વગેરેને દેહાત્મબુદ્ધિ નથી હોતી એમ કેમ કહેવાય? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃબ્રહ્મા વગેરેનાં દેહ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપ જાણવા જોઈએ. બ્રહ્મા વગેરે દેવો યોગીઓ છે અને જ્ઞાનથી ભરપૂર હોય છે. તેથી જ્ઞાન જેમાં મુખ્ય છે તેવી તેઓની બુદ્ધિ અને ચક્ષુ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞાનમય છે. અને જેમાં ક્રિયા મુખ્ય હોય છે તેવાં પ્રાણ, વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયો યોગમય હોય છે. આ જ્ઞાનમય અને યોગમય હોવાનું કારણ એવું છે કે ''આ જીવોથી હું આ કાર્ય કરીશ'' એવી જ્યારે ભગવાન્‌ની ઇચ્છા થાય છે અથવા જ્યારે તેઓની પોતાની એવી ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેઓમાં તે જ્ઞાનમય અને યોગમય બન્ને પ્રકારનાં બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો વગેરે હોવાથી, તેનાથી જ પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલાં દેહ-ઇન્દ્રિયો વગેરે પ્રકાશવાળા થાય છે, તેથી તેમની બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો વગેરે જ્ઞાનરૂપ અને યોગરૂપ હોવાથી અહઙ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી. વળી માત્ર (ભગવાન્‌ની અથવા પોતાની) ઇચ્છાને અધીન હોવાથી માયાને અધીન નથી. આ કારણે માયાના કાર્યરૂપ અવિદ્યાના દેહ વગેરેના અધ્યાસરૂપ વિભાગ તેઓનામાં હોતા નથી.

પુરઞ્જન (જીવ)ની પ્રમદા(બુદ્ધિ) તો તેવી નથી. ''તું લક્ષ્મી પાર્વતી કે સરસ્વતી છો?'' વગેરે તેના સમ્બન્ધમાં જે શઙ્કા થઈ, તે તો તે માયા હોવાનું જ સિદ્ધ કરે છે. તેમ ન હોત તો પુરઞ્જન તે(પ્રમદા) તેમાની કોઈ એક હોવાનું જ સિદ્ધ કરત, કારણ કે રૂપમાં તે તેઓની સમાન હતી અને ''તેઓમાંની કોઈ તું નથી'' (શ્લો.૨૯) એમ ન કહેત. વળી મોહ કરનારી હોવાથી તે પ્રમદાએ પોતામાં ન હતાં તેવાં ઉત્તમ સ્વરૂપ પહેલાં પોતામાં જણાવ્યાં, તેથી જ તે માયારૂપ જ હતી. તેથી જ ''આ પ્રમદા બીજા કોઈને મોહ પમાડી મને રમણ ન કરાવે'' એવી શઙ્કાથી ''આ પુરમાં

પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે'' (શ્લો.૨૯) વગેરે પ્રાર્થના તેને તે લક્ષ્મી વગેરેથી જુદી હોવાનું સમ્ભવવાથી પુરઞ્જને કરેલી છે. વળી આ સમયે તે પ્રમદા કાંઈ કાર્ય કરતી ન હતી, છતાં પણ તે માત્ર પોતાની પાસે હોવાથી જ પુરઞ્જન તેના વિના એક ક્ષણ પણ રહેવા અશક્ત થવાથી ''તેં ઉત્પન્ન કરેલ ભગવાન્ કામદેવ મને પીડા કરે છે''(શ્લો.૩૦) એમ તેને કહે છે. અથવા દેહાત્મમતિની સન્નિધિ(હાજરી) પ્રાપ્ત થતાં, દેહ વિના રહેવા અશક્ત થઈ તેણે તેમ કહ્યું. તેથી જીવનાં આ વચનો પ્રમાણે તે મોહ કરનારી હોવાથી માયા જ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

હવે તે પ્રમદા(બુદ્ધિ) તેને ઉત્તર આપે છે તે વચનોનો વિચાર કરીએ. તે પણ દેવતા હોવાથી તેને વાણી થાય છે. ''જીવ ચેતન હોવાથી દેવ હોય તે યોગ્ય છે, પરન્તુ આ બુદ્ધિ જડ હોવાથી દેવતા ન હોઈ શકે. છતાં આધિદૈવિક બુદ્ધિ દેવતા ભલે હોય, પરન્તુ અહીં તો આ આધિભૌતિક બુદ્ધિનાં જ વચનો છે એમ કહેવું જોઈએ. તેથી તેને વાણી કેવી રીતે થાય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે જીવની સમીપ હોવાથી તેને વાણી થઈ. વળી ઉપર કહ્યું તેમ આધિદૈવિક બુદ્ધિ કારણના સ્વરૂપમાં આધિભૌતિક બુદ્ધિમાં રહેલી હોવાથી તે દેવતારૂપ છે. વળી તે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની પણ સમીપ હોવાથી તેને વાણી થઈ૧૮૧-૧૮૨।।

''તું કોણ છે? કોની છે?''(શ્લો.૨૬)એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે ''હું મને અથવા બીજાને પણ રચનારને જાણતી નથી, અને મારું કે બીજાનું ગોત્ર તથા નામ કોણે કર્યું તે જાણતી નથી''(શ્લો.૩૩). અહીં તે પોતાના તથા જીવના રચનાર(કર્તા)ને પણ જાણતી નથી એમ કહે છે.

(કાર્ય એવી બુદ્ધિ અને જીવ નાં દર્શન થતાં હોવાં છતાં, જાણવામાં ન આવેલ. તેથી તેઓનું કારણ ભગવાન્ જ હોવા જોઈએ) તેથી પણ બુદ્ધિ વગેરેના કર્તા ભગવાન્ જ છે, તે માયિક નથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી જ ''માયા અજ્ઞાનનું કાર્ય છે'' એવા વિરુદ્ધ મતવાળા માયાવાદ વગેરે બધા વાદો ખોટા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

વળી ''હું જાણતી નથી'' એમ શ્લો.૩૩ માં તે પ્રમદાએ કહ્યું, એટલે પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થ અજ્ઞાન છે એમ તેણે કહેલ હોવાનું ન માનવું, કારણ કે અજ્ઞાન તો જીવમાં રહેતું હોવાથી તેનાથી આ પહેલા પુરુષનું વચન ન યોજાય.

''અમે જાણતા નથી'' એમ પહેલા પુરુષનું બહુવચન તેણે યોજેલું હોવાથી પોતાની સાથે જીવને ભેળવીને તેણે ''અમે જાણતા નથી'' એમ કહેલું હોવાથી, તેણે પહેલા પુરુષનો પ્રયોગ બરાબર કર્યો છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે જો તત્ત્વના જ્ઞાનવાળી હોય તો જ તેમ કહી શકે. (કર્તાપણા વગેરે રહિત પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન તેને હોય તો જ પોતાને રચનાર અજ્ઞાન છે એમ જાણી તે જીવને પોતાની સાથે ભેળવી એમ કહી શકે). અને જો તેવું બ્રહ્મનું જ્ઞાન તેને હોય તો તે અવિદ્યાનો તેના કાર્યો સાથે નાશ કરનારું હોવાથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં આ દેહાત્મરૂપમતિ (માયા)ના સ્વરૂપનો જ નાશ થઈ જાય અને તે પોતે જ ન હોય. વળી જ્ઞાન જીવને જ હોવાનું સમ્ભવતું હોવાથી તેને તેવું જ્ઞાન હોય જ નહિ.

માયાવાદીઃબુદ્ધિ માયાનું સ્વરૂપ પણ જાણતી નથી, તેથી પોતાના કર્તાને જાણતી નથી એમ તેણે તે જ શ્લોક ૩૩માં કહેલું છે.

સિદ્ધાન્તીની શઙ્કાઃ''જીવના કર્તાને પણ હું જાણતી નથી'' એમ પણ તેણે કહેલુ છે. (તેનું પોતાનું સ્વરૂપ કાર્ય છે એમ જાણવામાં હોવાથી તેનો કર્તા કોણ તે જાણવાની ઇચ્છા થતાં) તેની પોતાની જ અવિદ્યા તેનું કારણ ન હોઈ શકે, કેમકે તે કારણ થતી હોય તો (પોતામાં રહેલી અવિદ્યા જ પોતાનું કારણ હોવાથી સ્વાશ્રય દોષ થાય, અને બુદ્ધિનું

કારણ તેની અવિદ્યા અને તેનો આશ્રય બુદ્ધિ એમ અન્યોન્ય-આશ્રય દોષ પણ થાય) અને જીવની અવિદ્યા જ તેનું કારણ છે એમ તમે (માયાવાદી) પણ સ્વીકારો છો, તેથી માયાના સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન નથી એમ તમારાથી કહી ન શકાય.

માયાવાદીઃજીવ તો અનાદિ અવિદ્યાથી કલ્પાયેલો છે. બુદ્ધિને તે અનાદિ અવિદ્યાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, એ જ એણે ''જીવના રચનારને હું જાણતી નથી'' એ શબ્દોથી કહેલ છે.

સિદ્ધાન્તીઃજ્યારે જીવનું જીવપણું અનાદિ જ છે ત્યારે તે અવિદ્યાથી કલ્પેલો હોવાનું શું પ્રમાણ છે? વિદ્યાથી તેનો નાશ થાય છે તે જ તેના અવિદ્યાથી કલ્પેલો હોવામાં પ્રમાણ છે એમ જો કહો તો, તે ખોટું છે, કારણ કે વિદ્યાથી નાશ તો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસારનો જ થાય છે, ભગવાને રચેલા પ્રપઞ્ચનો નાશ થતો નથી. પ્રપઞ્ચનો નાશ થવાનું તો ખોટું હોવાનું પહેલાં જ અમે સિદ્ધ કરેલું છે.

વળી એ પ્રમાણે મોક્ષ એ સ્વરૂપના નાશરૂપ હોય છે અને તે પુરુષાર્થ હોવાથી પસન્દ કરવા યોગ્ય હોય છે એવું તમે જે કહો છો એ નિર્લજ્જતા છે.

મોક્ષ પામેલામાં પણ જીવની સ્થિતિ હોય તો ફરી તેને સંસાર પ્રાપ્ત થાય, એમ ન માનવું, કારણ કે સંસારના કારણરૂપ તેની અવિદ્યાનો નાશ થયેલો છે, અને તે સદા ભગવાનની સઙ્ગતમાં રહે છે. વળી ''કોન્તેય! મને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તો પુનર્જન્મ થતો નથી''(ભગ.ગીતા૮।૧૬) એવું ભગવાનનું વચન પણ છે.

માયાને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, કારણ કે તે પોતાના સ્વરૂપને જુએ છે(શ્લો.૩૪). પરન્તુ તેનું પણ તેને યથાર્થ જ્ઞાન નથી, કારણ કે, ''અહીં અમે છીએ એમ જાણીએ છીએ''(શ્લો.૩૪) એટલું જ તે કહે છે૧૮૩

જેની પ્રાર્થના કરેલી હોય તેનું જ અભિનન્દન કરવું યોગ્ય છે, તે સિવાયનાનું અભિનન્દન કરવું યોગ્ય નથી. પુરઞ્જને તે પ્રમદાને પુરમાં પ્રવેશ કરવા જ વિનન્તિ કરેલી(શ્લો.૨૯) છતાં તેણે એકસો વર્ષ સુધી તેમાં ભોગ ભોગવવાનું કેમ કહ્યું?(શ્લો.૩૦)

સમાધાનઃએવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે એકસો વર્ષ સુધી ભોગ ભોગવતાં કોઈ પણ સમયે વૈરાગ્ય થતો નથી. વળી પુરઞ્જને પ્રાર્થના કરી, તેમાં પણ '''પુષ્કળ કર્મવાળા મારી સાથે આ પુર શોભાવ''(શ્લો.૨૯), એમ 'પુષ્કળ કર્મવાળા' વિશેષણથી એકસો વર્ષ સુધી ભોગ ભોગવવાની પ્રાર્થના સૂચવેલી છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પુર(દેહ)માં રહે તેટલા સમયની અંદર જો વિષયમાં વૈરાગ્ય થાય તો ધીરે-ધીરે દેહાત્મમતિનો ત્યાગ થતાં, આ (પ્રમદા=બુદ્ધિ)ની સાથે પુરમાં પ્રવેશ કરવામાં કપટ જ કર્યું ગણાય. જો તે સમયની અંદર તેનો ત્યાગ ન કરે, વિષયો ભોગવ્યા કરે, તો ઘણા કર્મવાળો ગણાય.

વળી પુરમાં એકસો વર્ષ સુધી જ રહેવાનું હોય છે, તેથી ''તમે ભલે આવ્યા''(શ્લો.૩૬) વગેરે શબ્દોથી પ્રમદાએ અભિનન્દન કરેલું છે. વળી પ્રમદાને બીજા કોઈ સાથે સમ્બન્ધ થયો હશે (જુઓ શ્લો.૨૬) એવી શઙ્કાથી પુરઞ્જને પુરમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રાર્થના (શ્લો.૨૯) કરેલી હોવાથી તે ''તારા સિવાય બીજા કોને હું રમણ કરાવીશ?'' (શ્લો.૩૮) એમ કહી બીજા કોઈ સાથે સમ્બન્ધ ન થયેલ હોવાનું જણાવે છે. જ્ઞાન દેહાત્મમતિનો નાશ કરનારું હોવાથી જો પુરઞ્જન જ્ઞાનવાળો થાય તો પોતે જ રહી શકે નહિ, તેથી તે ક્રિયાવાળો થાય તે માટે આ પ્રમદા તેના બાહુઓનું વર્ણન કરે છે (શ્લો.૪૨). કારણ કે જો તે ક્રિયાવાળો થાય તો તે (પ્રમદા)નું કાર્ય સિદ્ધ થાય. અહીં બાળપણની જાગ્રત અવસ્થાનું તથા નિદ્રાનું નિરૂપણ કરેલ છે. પરોક્ષ (સ્પષ્ટ ન જાણી શકાય તેવા) વાદમાં રૂદનના વિષયમાં ગાન કરવાનું જ

કહેલું હોય છે, તેથી (જ્યારે તે પુરીમાં પુરઞ્જન અને પ્રમદા આનન્દ કરતાં ત્યારે) ગવૈયાઓ ગાન કરતાં એમ કહેલું છે (શ્લો.૪૩-૪૪). અથવા લોકમાં જ્યારે જન્મેલ જીવ રડે છે ત્યારે જ બધાને ગાન(આનન્દ) થાય છે, તેથી રૂદન જ ગાન હોય તેવું વર્ણન કરેલું છે.

પુરઞ્જને ''સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરતાં સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો''

(શ્લો.૪૪) શબ્દોથી નિદ્રાનું વર્ણન કરેલું છે. સર્વ કાર્યોમાં બુદ્ધિ મુખ્ય છે. ૪૫-૫૫ સુધીનાં શ્લોકમાં ભોગનાં સાધનોનું વર્ણન કરેલું છે અને ભોગ બુદ્ધિને અધીન હોવાથી, આ શ્લોકોથી બુદ્ધિને વશ થયેલા જીવની જ કથા ઉત્તમ પ્રકારે કહેલી છે. જીવ બુદ્ધિને આધીન રહીને જ સર્વ કાર્યો કરે છે એમ ૫૬-૬૨ સુધીના શ્લોકોથી દર્શાવેલું છે. બાલકની સ્થિતિમાં જાગ્રત અવસ્થા અને નિદ્રા જ હોય છે, સ્વપન હોતું નથી, તેથી આ બે અવસ્થાઓનું જ નિરૂપણ કરી આ અધ્યાય પૂરો કરેલો છે.

બાલકની અવસ્થામાં પહેલાંની વાસનાને લીધે સ્વપન થવાનું સમ્ભવે, તો પણ તે વિષયનો નિશ્ચય કરાવનારું કાંઈ પ્રમાણ ન હોવાથી આ અધ્યાયમાં સ્વપનનું નિરૂપણ કરેલું નથી, અને સ્વપ્ન હોતું નથી એમ જણાવેલ છે.

આ અધ્યાયના ૪૫-૫૫ સુધીના શ્લોકોમાં પુરનું વર્ણન કરેલું છે અને તેમાં પુરઞ્જન જે કાર્ય કરતો તે જણાવેલું છે. ''મહારાણી જે ઇચ્છા કરતી તે પ્રમાણે જ તે વર્તન કરતો''(શ્લો.૫૬) એમ સામાન્ય રીતે કહેવાથી જ સર્વ પતે તેમ હોવા છતાં, ''તે પાન કરતી ત્યારે પાન કરતો'' (શ્લો.૫૭-૬૨) વર્ણન એમ જણાવવા કરેલું છે કે બાલકની અવસ્થામાં સ્થિરપણું હોતું નથી૧૮૪-૧૮૬

અધ્યાય ૨૬; સ્વપનાવસ્થાઃ

કાંઈક પ્રૌઢ વયનો થાય ત્યારે સ્વપન પણ થાય છે, એમ જણાવવા છવીસમા અધ્યાયમાં સ્વપનનું નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રૌઢ અવસ્થા થતાં સ્વપ્નનો અનુભવ થતો હોવાથી આ અધ્યાયમાં સ્વપ્નનું નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રૌઢ અવસ્થાવાળા જીવના સ્વરૂપનું તેના સાધનો સાથે વર્ણન કરેલું છે(શ્લો.૧-૩), ત્યાર પછીના સાત (૪-૧૦) શ્લોકોથી સ્વપનનું સ્વરૂપ કહેલું છે.

શઙ્કાઃસંસારના સમ્બન્ધમાં કર્યું તેમ ગન્ધર્વનગર તરીકે સ્વપનનું નિરૂપણ કેમ નથી કર્યું, અને તેમાં પ્રવેશ કરવાથી થયેલા સુખના આદરથી સુખી થયેલા તરીકે જીવનું નિરૂપણ કેમ નથી કર્યું? મૃગયા કરવા જેવા દુઃખનું કેમ નિરૂપણ કર્યું છે? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જેમ પાછલા અધ્યાયમાં બાલકની અવસ્થા કહી તેમ અહીં કાંઈક પ્રૌઢ થયેલાની અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. અને તે (પ્રૌઢ થયેલો) અસ્થિર હોય છે, મૃગયામાં પણ તેવું અસ્થિરપણું હોય છે તેથી એવી કથા કહેલી છે. એ પ્રમાણે પહેલા દશ શ્લોકોથી સ્વપનનું નિરૂપણ કરીને પછી આગળનાં પ્રકરણોનો વિભાગ આ અધ્યાયમાં જ દર્શાવેલો છે. ૧૧-૧૬ સુધીના શ્લોકોથી તેણે બૂમરાણ કરી મૂક્યું તે કહેલું છે, અને સત્તરમા શ્લોકથી સ્ત્રીઓ તેને ઉત્તર આપે છે. ૧૮-૨૦ સુધીના શ્લોકોમાં મહારાણીનો કોપ થવાનું કારણ તેણે શોધવા માંડયું તે કહેલું અને છેવટના છ (૨૧-૨૬) શ્લોકોથી તે તેનું ચિન્તન (મનાવવાનો પ્રયાસ) કરે છે. પુરઞ્જન સંસારી હોવાથી બહિર્મુખ હતો, છતાં ચિન્તન કરતાં ભગવાન્ પ્રતિ ચિત્ત જવાથી, ભગવાન્‌ના ભક્ત અથવા બ્રાહ્મણ સિવાય જેણે તેનો અપરાધ કરેલ હોય તેને શિક્ષા કરવાનું કહે છે (શ્લો.૨૪). એ પ્રમાણે પ્રૌઢ અવસ્થાવાળા જીવની કથા કહી૧૮૭-૧૮૮

અધ્યાય ૨૭; વિનાશ કરનારાં સાધનોનું સાન્નિધ્યઃ

વિનાશ કરનારાં સાધનોનું આવી પહોંચવું એ સત્તાવીસમા અધ્યાયનો અર્થ છે.

આ અધ્યાયમાં પુત્રો વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ કહેલી છે (શ્લો.૬-૯) છતાં તેનો એવો અર્થ કેમ હોય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સંસારમાં દઢ આસક્તિ થયા પછી દેહને આત્મા માનવાની બુદ્ધિથી જે પરિણામ આવે છે તે આ અધ્યાયમાં કહેલું છે. વિનાશ કરનારાં સાધનોનું સાન્નિધ્ય એટલે જીવને ઘડપણ, જ્વર વગેરેનો સમ્બન્ધ થવો તે જ છે, અને તેવો સમ્બન્ધ દેહ વગેરે પદાર્થોમાં દઢ આસક્તિ થયા પછી થનારાં, દેહને આત્મા માનવાની બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલાં, તેવી દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોનાં પરિણામો(કાર્યો), બુદ્ધિની ક્રિયાઓ અને વિષયોના ભોગોથી થાય છે. જો એવા ભોગો વગેરે ન કરે અને યોગનું આચરણ કરે તો જીવને ઘડપણ વગેરેનો સમ્બન્ધ જ ન થાય. આ અધ્યાયમાં આવો સમ્બન્ધ કહેલો છે તે વિનાશ કરનારાં સાધનો સમીપમાં આવવાનું જ કહેલું છે. દેહને આત્મા માનવાની બુદ્ધિથી જીવની જે સ્થિતિ થાય છે તેનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરેલું છે. આમાં દેહને આત્મા માનવાની બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે, તેથી આ અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકમાં તેવી બુદ્ધિરૂપ પુરઞ્જનીનું સ્વતન્ત્રપણું જણાવેલું છે. દેહ આત્મા છે એવી બુદ્ધિ વિના, જે ભોગ વગેરે આ અધ્યાયમાં કહેવાના છે તે થવાનું સમ્ભવતું ન હોવાથી એવી બુદ્ધિનું નિરૂપણ અહીં કરવું જ જોઈએ. આવી બુદ્ધિ તામસી છે છતાં પણ અહીં પ્રૌઢ અવસ્થાવાળાની કથા કહેલી છે, અને તે રાજસ હોવાથી તેની પત્નીએ પણ તેને અનુકૂલ રહેવું જોઈએ, તેથી તેને પણ રાજસી જણાવેલી છે. તેથી તે તામસી હોવા છતાં તેને રાજસી કહેલી છે. વિષયોનો ભોગ રજોગુણથી જ થાય છે, અને તેથી તે વિષયોનો ભોગ કરવામાં અનુકૂલ જ થશે એમ જણાવેલું છે૧૮૯

આ અધ્યાયના ૬-૯ સુધીના શ્લોકોમાં ઇન્દ્રિયોનાં પરિણામોને પુત્રો, અને બુદ્ધિની ક્રિયાઓને પુત્રીઓ જણાવીને પુરઞ્જનના વંશની વૃદ્ધિનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે જે પુરુષનો જેટલો સંસાર બહાર હોય છે તેટલો અંદર તેના અન્તઃકરણમાં પણ હોવો જોઈએ. કારણ કે અંદર અન્તઃકરણમાં સંસાર ન હોય તો બહાર પણ સંસાર થવાનું સમ્ભવતું નથી. તેથી તેના અન્તઃકરણમાં પણ સંસાર છે એમ જણાવવા બહાર પુત્ર વગેરે સમ્પતિની પેઠે અન્તઃકરણમાં પણ તેવી જ પુત્ર વગેરે સમ્પતિ હોવાનું કહેલું છે.

શઙ્કાઃબધાએ જીવોને તેટલા (૧૧૦૦) ઇન્દ્રિયોના પરિણામો અને તેટલી (૧૧૦) બુદ્ધિની ક્રિયાઓ હોય તેવો નિયમ નથી, કારણ કે કેડલાક તો તેટલાં પરિણામો અને ક્રિયાઓ થયા પહેલાં વચ્ચે જ મરણ પામે છે. વળી આ એકસો વર્ષ જીવનારના સમ્બન્ધમાં જ કહેલું છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેવાથી આ સર્વ જીવોના સમ્બન્ધી સાધારણ કથા હોવાનું ખોટું ઠરે છે. છતાં ૧૧૦૦ ઇન્દ્રિયોના પરિણામો અને ૧૧૦ બુદ્ધિની ક્રિયાઓ હોવાનું કેમ કહેલું છે? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે અન્તઃકરણમાં સંસાર થયા પછી જ બહારનો સંસાર થાય છે એવું આ કથાનું તાત્પર્ય છે. અને અંદરનો સંસાર સર્વમાં રહેલો છે. તેથી આ સર્વ જીવોના સમ્બન્ધની સાધારણ કથા કહેલી છે૧૯૦

બહારથી સર્વ જીવો યજ્ઞ કરે તે સરખા હોવાનું સમ્ભવતું નથી. તેથી અગિયારમાં શ્લોકથી એમ જણાવેલું છે કે નજીવા પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના પણ મનોરથ જીવ રાખે છે. અલ્પ ફલ આપનારા દેવો પિતૃઓ વગેરેનું તે પૂજન કરે છે તેથી એમ જણાય છે કે આનો મનોરથ નજીવા પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અલ્પ ફલ આપનાર દેવો વગેરેનું પૂજન જેમાં થતું હોય તે સિવાયના યજ્ઞો તે કરતો નથી. આવા યજ્ઞોમાં પણ જે પ્રકારે બીજાઓને પીડા થાય તેવા પ્રકારથી જ તે કરે છે એમ આ શ્લોકમાં કહેલું છે. પ્રાચીનબર્હિષ પણ જુદા-જુદા પદાર્થોની કામના કરી તેવા જ યજ્ઞો કરતો હતો, તેથી શ્લોકમાં તેનું દષ્ટાન્ત આપેલું છે.

ભગવદ્રૂપ; અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય અને સોમ એ પાંચ (જુઓ સર્વનિર્ણય શ્લો.૧-૩)

નિત્ય કર્મ સિવાય બીજા કર્મોમાં પશુ વગેરેનો વધ કરવાથી દોષ થાય છે. નિત્ય કર્મમાં ઉપયોગી હોવાના કારણથી પશુ વગેરેની કામનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે, તેવા કર્મમાં પણ પશુ વગેરેનો વધ કરવાથી દોષ થતો નથી. એ પ્રમાણે ન માનીએ તો વેદવાક્યનો વિરોધ થાય, આનો નિર્ણય સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં કરેલો છે.

આ શ્લોકમાં તો ''તારી પેઠે જુદા જુદા પદાર્થોની કામના રાખીને'' એમ કહેલું હોવાથી, આ કર્મ તો દોષ ઉત્પન્ન કરનારું જ છે. તેથી પ્રાચીનબર્હિષનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે યોગ્ય જ છે. તેથી જ ''હે પ્રજાપતિ! હે રાજા! તે નિર્દયે યજ્ઞમાં જે હજારો પશુઓની હત્યા કરેલી છે, તે જીવોના સમૂહને તું જો'' (અ.૨૫।૭) એમ પ્રાચીનબર્હિષને તેણે હણેલા પશુઓ નારદ દેખાડે છે તે પણ ઘટે છે. ઉપર જણાવેલ પાંચ પ્રકારના નિત્ય કર્મમાં હણાયેલા પશુઓની ઉત્તમ ગતિ થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. પ્રાચીનબર્હિષે હણેલા પશુઓની તેવી ગતિ થઈ નથી(જુઓ અ.૨૫।૮) તેથી તેણે પાંચ પ્રકારના નિત્ય કર્મમાં આ પશુઓને હણેલા એમ માનવામાં એ શાસ્ત્રનાં વચનનો વિરોધ થાય૧૯૧

બારમાથી ચૌદમા સુધીના શ્લોકોમાં કાલ સમ્પૂર્ણ પ્રકારે સદા નાશ કરનારો છે તે જણાવેલ છે. અહીં દિવસ તથા રાત્રિ ને ગન્ધર્વ તરીકે વર્ણવેલા છે અને સોળમા શ્લોકમાં તેઓની સાથે પ્રાણ યુદ્ધ કરે છે એમ કહેલું છે. તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે કાલ સમ્પૂર્ણ પ્રકારે, સદા નાશ કરનારો છે. બાળપણમાં પણ તે નાશ કરે છે. છતાં પણ પ્રાણ મરણ થતાં અટકાવે છે, પરન્તુ ચાર પ્રકારના પ્રલયો પૈકી સદા મૃત્યુ કરનાર સ્વરૂપથી કાલની જે સદાની સ્થિતિ છે તેને અટકાવી શકતો નથી૧૯૨

ચૌદમા શ્લોક સુધીમાં એ પ્રમાણે કહી ૧૫-૧૭ સુધીના શ્લોકમાં એમ જણાવેલું છે કે સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જે નાશ (કાલથી) થાય, તેને અટકાવનાર કારણ પ્રાણ જ છે, કારણ કે પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી જ દેહ નભે છે, ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રાણથી જ બલ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયો અશક્ત થાય ત્યારે ચિન્તા કરાવનાર પ્રાણના ક્ષયનું જ્ઞાન જીવને થાય છે, ત્યારે સ્થૂલ પ્રાણનો ક્ષય થયો એમ તે જાણે છે. જેનાથી ઇન્દ્રિયો ઘણું કાર્ય કરવાની શક્તિવાળી રહે તે સ્થૂલ પ્રાણ છે અથવા ઇન્દ્રિયોમાં એવી શક્તિ હોવી એ જ પ્રાણનું સ્થૂલપણું જાણવું. માત્ર જિન્દગી નભાવે તે સૂક્ષ્મ પ્રાણ. તેથી ઇન્દ્રિયોમાં શક્તિ ન રહે, સ્થૂલપ્રાણના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જતી રહે ત્યારે તેનાં કારણરૂપ સ્થૂલ પ્રાણ રહ્યો નથી એવું અનુમાન થાય છે૧૯૩

એવી રીતે જીવને ચિન્તા કરાવનાર પ્રાણના ક્ષયનું જ્ઞાન થાય છે. તે સમયે પણ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો સ્વરૂપથી હોય છે, અને તેમનાથી ભોગ થવાનું પણ સમ્ભવે, છતાં ઇન્દ્રિયોના પરિણામો, બુદ્ધિની ક્રિયાઓ તથા સ્ત્રી વગેરે કાળે કાં તો નાશ કરેલાં હોય છે અથવા તેમને નિરુપયોગી કરેલાં હોય છે. કેટલાકનો નાશ કરેલો હોય છે અને કેટલાકને નિરુપયોગી કરેલાં હોય છે. જો કે કાલ તો સદા ઉત્તમ છે, કારણ કે આનો વિનાશ થવામાં ઉપયોગી થાય તેવી કાંઈ પણ ક્રિયા તે સમયે કાલ કરતો નથી, અને તે જ સમયે બીજાની ઇન્દ્રિયોનાં બલ વગેરેની વૃદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવે છે, છતાં પણ તેટલો (એકસો વર્ષનો) કાલ વ્યતીત થાય ત્યારે સર્વનાં ઇન્દ્રિયોનાં બલ વગેરે સર્વનો ક્ષય થાય છે, તેથી તે કાલે કરેલાં એમ કહેવાય છે, પરન્તુ ઇન્દ્રિયો વગેરે પોતે જ તેટલો કાલ વ્યતીત થતાં બલહીન થાય તેવાં છે.

ત્યારે તેટલો સમય વીત્યા પહેલાં જ તેવાં બલહીન કેમ થતાં નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પોતાના સમ્બન્ધવાળો તેટલો કાલ બલહીન થવામાં નિમિત્ત હોવાથી તેટલા સમય પહેલાં બલહીન થતાં નથી. છતાં ઇન્દ્રિયો વગેરે #B૧#Aપોતે જ તેવાં છે, કારણ કે તેનો તે જ કાલ કોઈને એકસો વર્ષ સુધી અને કોઈને સોળ વગેરે વર્ષ સુધી બલવાળા રાખે છે એમ જોવામાં આવે છે. તેથી તેઓની ભિન્નતા કરાવનારું કંઈક અવશ્ય હોવું જોઈએ; અને તે કંઈક જુદા-જુદા દેહ સાથે સમ્બન્ધ કરનારો #B૨#Aજુદો-જુદો પદાર્થ જ હોવો જોઈએ. કાલ સમાન હોવા છતાં કોઈકની ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો ક્ષય થતો નથી, તેવા પ્રસઙ્ગો ઈશ્વરની ઇચ્છાથી અથવા પ્રારબ્ધથી થાય છે એમ જાણવું. અથવા

અઢારમા શ્લોકમાં જે ક્ષુદ્ર ભોગ અને કાલના ભયનું અજ્ઞાન કહેલાં છે તે બે પોતાની મેળે જ એટલે પ્રારબ્ધને લીધે જ થાય છે, પરન્તુ ઇન્દ્રિયોની શક્તિથી થતાં નથી૧૯૪

(૧.એકસો વર્ષ જીવાડનાર દેહ છે. દેહ ઉત્પન્ન થયા પછી તેની સાથે સમ્બન્ધમાં આવનાર જુદા-જુદા પદાર્થો ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વગેરે કરાવનારા છે. આમ હોવાથી કાલ ઇન્દ્રિયોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરનારો હો કે તેમાં માત્ર સહકારી હો, પરન્તુ તેને ઉત્પન્ન કરનાર તો ભોગ અથવા ભોગ કરવાનો પદાર્થ જ છે. તેથી 'પોતે જ'નો અર્થ ''ભોગને લીધે અથવા ભોગ કરવાના પદાર્થને લીધે'' એવો થાય છે.
૨.જીવને દેહનો સમ્બન્ધ થયા પછી થતા ભોગ કરવાના પદાર્થના અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલો ભોગ કરવાનો પદાર્થઃ જેવા કે ભોજન ઘણું કરવાથી આળસ, વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી રોગ, થોડું ભોજન કરવાથી બલહીનપણું, જોઈએ તેટલું યોગ્ય ભોજન કરવાથી શક્તિ.–આવરણભઙ્ગ)

એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ થવાનું જણાવી, ઓગણીસમા શ્લોકથી આરમ્ભી દેહની શક્તિના નાશના કારણરૂપ ઘડપણનું નિરૂપણ કરે છે.

પહેલાં ચાર(૧૯-૨૨) શ્લોકોનું તાત્પર્ય એવું છે કે કાલની કન્યા જરા(ઘડપણ) દેવતા છે. તેણે પૂરૂ ઉપર અનુગ્રહ કરેલો, અને નારદને શાપ આપેલો(શ્લો.૨૨). આ દેવતા જરા; મૃત્યુ થવાનું છે એમ જણાવનારી છે. જ્યારે જરા દેહમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે જ મૃત્યુ આવ્યું છે એવું ભાન થાય છે. જરા જ દેહની પણ અશક્તિ કરાવનારી છે. જરા આવે ત્યારે દેહની પણ અશક્તિ થાય છે. તેને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી એમ જણાવવા ત્રેવીસમા શ્લોકથી આરમ્ભી અધ્યાયના અન્ત સુધી તેની કથા કહેલી છે. આવી રીતે આજ વિનાશકારી સામગ્રીનું સાન્નિધ્ય કરાવનારી છે. તેથી કાલને લીધે જીવની શક્તિનો નિગ્રહ થવો એ જ આ અધ્યાયનો અર્થ છે.

કેટલાક એમ માને છે કે આ જીવની શક્તિનો નિગ્રહ અ.૨૮।૨૨ સુધી કહેલો છે, પરન્તુ તે બરાબર નથી. આ અધ્યાયના અન્ત સુધી જ તે કહેલ છે. કારણ કે અહીં જીવની શક્તિનો જે નિગ્રહ વર્ણવેલો છે તે મુખ્ય પ્રયોજન હોવાથી વર્ણવેલો નથી પરન્તુ નાશ થવાનો છે તેના કારણ તરીકે વર્ણવેલો છે એમ તો તેઓએ પણ માનવું પડશે. અને તેથી અધ્યાયનો અર્થ નાશ છે એમ કહેવા કરતાં ઇન્દ્રિયો વગેરેની શક્તિઓના ઘટવાથી થતું નાશ કરનારાં સાધનોનું સાન્નિધ્ય જ આ અધ્યાયનો અર્થ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

એમ હોય તો પણ અ.૨૮।૨૨ સુધી આ અધ્યાય ચાલુ છે એમ માનવું જોઈએ, પરન્તુ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે આ અધ્યાયમાં નાશ કરનારા સાધનોનું સાન્નિધ્ય જ વર્ણવવાનું છે. તેવું સાન્નિધ્ય આ અધ્યાયના શ્લો.૩૦માં કહેલા અર્થવાળું જ છે. તેથી ત્રીસ શ્લોકનો જ આ અધ્યાય છે. ત્યાર પછી ૨૮મા અધ્યાયમાં નાશનું વર્ણન કરેલું છે૧૯૫-૧૯૬

અધ્યાય ૨૮; વિનાશઃ

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયનો અર્થ વિનાશ છે. તેના પહેલા પાંચ શ્લોકોમાં જે વિનાશ કરનાર 'ભય' નામના યવનરાજાના ભાઈ પ્રજ્વાર તથા યવનસૈનિકો કહેલા છે તે સ્વતન્ત્રતાથી નાશ કરનારા નથી, પરન્તુ પ્રજ્વાર એટલે જ્વર વગેરે રોગો સાથે મળી જરા જ સર્વ વિનાશ કરનારી છે, કારણ કે ગયા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ''મારા સૈન્ય સાથે તું જા'' એમ ભયે જરાને કહેલ. તેથી ભયના કહેવા પ્રમાણે પ્રજ્વાર(જ્વર) અને તેના સૈનિકો(રોગો) વિનાશ કરવામાં માત્ર જરા સાથે કાર્ય કરનારા જ છે, અને સર્વ વિનાશ કરનારી તો જરા જ છે. દેહની શક્તિ, બુદ્ધિ વગેરેનો નાશ કરનારી હોવા છતાં જરા પોતે એકલી સર્વવિનાશ કરી શકતી નથી. પરન્તુ પ્રજ્વાર અને સૈનિકો ની સહાયથી જ સર્વવિનાશ કરે છે. છતાં હરિના ભક્તના દેહનો વિનાશ કરી શકતી નથી.

જરા પ્રાપ્ત થાય કે તરત જ દેહનો નાશ થતો નથી, તેથી જરા તેનો નાશ કરનારી નથી, પરન્તુ 'જે જેના પછી તરત જ કહેલો છે તે તે છે' એ નિયમ પ્રમાણે ભય(મૃત્યુ) જ નાશ કરનારો છે, એવી શઙ્કા થાય તો તે ખોટું છે. કારણ કે ચોથા શ્લોકમાં ''બધી પુરીને પીડા કરવા લાગી'' એમ સામાન્ય રીતે સૈનિકો દુઃખ દેવા લાગ્યા એમ કહીને પછી છઠ્ઠા શ્લોકમાં ''કન્યાથી ઘેરાયેલો અને તેથી કાન્તિરહિત થયેલો'' એમ કન્યા(જરા)નું ખાસ નિરૂપણ કરેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે કર્મ કરવાના અધિકારવાળા એટલે કર્મ કરવાની શક્તિવાળા શરીરમાં કાન્તિરહિતપણું વગેરે દોષો ઉત્પન્ન કરી જરા તેનો નાશ કરે જ છે૧૯૭

શઙ્કાઃશ્લોક ૧૮-૨૧ સુધીમાં પુરઞ્જનને ચિન્તા થયાનું કહેલ છે. તે સમયે તેની પહેલાંની બુદ્ધિની ક્રિયાઓ હોવાનું સમ્ભવતું નથી, છતાં ''દીકરીઓ, પુત્રો, પૌત્રો, જમાઈઓ વગેરેમાં મમતા રાખી રહેલો''(શ્લો.૧૬) એમ કેમ કહેલું છે? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પુત્રો વગેરે જે ચિન્તાના વિષયો અન્તઃકરણમાં વાસનારૂપે રહેલા તે સર્વનો નાશ થશે એમ માની તે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. દેહ જ આત્મા છે એમ તે માનતો હતો. એવી માન્યતા જ બુદ્ધિની ક્રિયાઓ વગેરે સર્વનો નાશ કરાવનારી છે. દેહ જ આત્મા છે એવી તેની માન્યતા હોવાથી દેહનો નાશ થતાં સર્વનો નાશ થશે એવા વિચારથી તે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. આ પહેલાં કહેલું ન હતું અને હવે કહે છે, કારણ કે દેહનો નાશ કરાવનાર ગળાનું રૂંધાવું અને (ખોરાક ન ઉતરવો વગેરે) તેનાં કાર્યો હવે થવા લાગ્યા અને તેથી તે દુઃખી થવા લાગ્યો. આવા સમયે પણ શ્લો.૧૮-૨૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે ચિન્તા કરવા લાગ્યો, તે કથા એમ જણાવવા કહેલી છે કે મરણના સમયે પણ તેને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થતું નથી. જીવ જ્યારે દેહમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે તેની પાછળ પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ પણ નીકળી જાય છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તેને નીકળી જવું પડે તે યોગ્ય નથી, છતાં પણ યમ પોતાના અધિકારને લીધે તેને બલપૂર્વક શરીરમાંથી બહાર કાઢે છે, એટલે જીવનું દેહમાંથી નીકળવું યમને અધીન છે૧૯૮-૧૯૯।।

શઙ્કાઃ'પશુ' યજ્ઞ નિત્ય કર્મ છે. શાસ્ત્રમાં તેવા યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા છે. છતાં ''આ દયાહીને જે યજ્ઞના પશુઓનો વધ કરેલો તેઓ આનાં તે પાપનું સ્મરણ કરતાં, ક્રોધ કરી તેને કુહાડાથી કાપે છે''(શ્લો.૨૬) એ વાક્ય કેમ ઘટે? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે નિત્ય યજ્ઞ પણ જો વિધિ વિના એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલ હોય તેથી જુદા પ્રકારે કરવામાં આવે, તો તે નરક જ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પણ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તેમ થતું નથી૧૯૯।।-૨૦૦

સત્તાવીસમા શ્લોકથી એમ જણાવેલું છે કે જીવ કુટુમ્બનું પોષણ કરવાના ફલનો લાંબા સમય સુધી અનુભવ કરીને, ''દેહ જ આત્મા છે'' એવી બુદ્ધિ દૃઢ હોવાને લીધે, ''અન્ત સમયે જે-જે પદાર્થનું સ્મરણ કરતાં દેહ તજે છે તે -તે પદાર્થ જ પ્રાપ્ત કરે છે'' (ભગ.ગીતા૮।૬) એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે ફરીથી પ્રાકૃત દેહ ધારણ કરી જન્મે છે. એ પ્રમાણે વારંવાર જન્મ મરણ પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે એ પ્રમાણે સંસારના માર્ગનું વર્ણન પુરુ કરેલું છે.

બીજા જન્મોમાંની તેની અંદરની અને બહારની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરેલું નથી કારણ કે પુરઞ્જનની અંદરની અને બહારની સ્થિતિ ઉપર કહેલી જ છે. તેથી હવે જે માર્ગે તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે માર્ગનું શ્લો.૨૮થી આરમ્ભી વર્ણન કરે છે૨૦૧-૨૦૨।।

શઙ્કાઃસંસારમાર્ગ અને મુક્તિમાર્ગ માં એવો જ ભેદ છે કે સંસારમાર્ગ બહારનો છે, જ્યારે મુક્તિમાર્ગ અંદરનો

છે, બીજો કોઈ ભેદ નથી. તેથી સંસારમાર્ગના જેવો જ મુક્તિમાર્ગ છે, પરન્તુ મુક્તિમાર્ગ અંદરના વિચારથી ગ્રહણ થતો હોવાથી અંદરનો છે, જ્યારે સંસારમાર્ગ બહારના વિચારથી ગ્રહણ થતો હોવાથી બહારનો છે, એવો ભેદ છે. તેથી સંસારમાર્ગના નિયમો જ લાગુ પાડવાથી મુક્તિમાર્ગ પણ જાણી શકાય તેવો હોવાથી તેનું વર્ણન કરવું નકામું છે.

કારણ કે સંસારમાર્ગમાં દેહ જ આત્મા છે એવી બુદ્ધિના સઙ્ગથી અને ઇન્દ્રિયો વગેરેને આત્મા માનવાને લીધે જેમ તેઓનાં પરિણામો અને ક્રિયાઓ ને પુત્ર અને પુત્રીઓ કહેલાં છે, તેમ મુક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ આત્મા છે એવી બુદ્ધિ હોવાથી તેમનામાં સ્નેહ થતાં, તેમનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુના સઙ્ગથી હરિની સેવામાં રુચિ–શ્રવણ વગેરે રૂપ સન્તાનો છે.

જેમ સંસારમાર્ગમાં પ્રજ્વાર વગેરે અંદરથી અને બહારથી દુઃખ કરનારા છે, તેવો મુક્તિમાર્ગમાં તે દુઃખને દૂર કરનારો અંદરનો અને બહારનો વૈરાગ્ય છે.

જેમ સંસારમાર્ગમાં ગન્ધર્વો આયુષ્યનો ક્ષય કરનારા છે તેમ મુક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્‌ની ભક્તિ તેનો ક્ષય અટકાવનારી છે એવું "તેના વિના જે ક્ષણ વ્યતીત થાય છે..." (૨.૩.૧૭) એ વાક્યથી કહેલું છે.

સંસારમાર્ગમાં જેમ જરા ઇન્દ્રિયોને નબળી કરે છે, તેમ મુક્તિમાર્ગમાં યોગથી તેઓના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાર્ગમાં જેમ પ્રાકૃત બુદ્ધિથી પ્રાકૃત થવાય છે, તેમ મુક્તિમાર્ગમાં આત્મા બ્રહ્મ છે એવી બુદ્ધિથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો મુક્તિમાર્ગનું વિશેષ પ્રકારે વર્ણન જ કરવું ઇચ્છેલું હોય, તો જેમ ઇન્દ્રિયોના પરિણામો વગેરે અંદરના વિષયોનું; પુત્રો વગેરે બહારના વિષયો તરીકે વર્ણન કર્યું, તેવી રીતે બહારના જ વિષયોનું અંદરના વિષયો તરીકે વર્ણન કરવું યોગ્ય ગણાય. આમ હોવાથી પુરઞ્જન જે સ્ત્રી તરીકે જન્મ્યો, તેના સમ્બન્ધી પણ સર્વ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ હોવાથી વર્ણન કરવું નકામું છે.

વળી પહેલાં સંસારમાર્ગનું વર્ણન કરતાં અંદરના વિષયોનું બહારના વિષયો તરીકે વર્ણન કર્યું, અને મુક્તિમાર્ગમાં સત્સઙ્ગ વગેરે બહારના પદાર્થોનું જો બહારના તરીકે જ વર્ણન કરવામાં આવે, તો અર્થમાં ગૂઢપણું ન રહે પરન્તુ માત્ર શબ્દમાં જ ગૂઢપણું રહે, એટલે જે ગૂઢ અર્થ કહેવાનો આરમ્ભ કરેલ તેનો વિરોધ થાય

—એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જો કે એમ બન્ને માર્ગમાં સમાનતા જ છે, છતાં પ્રાચીનબર્હિષમાં તે બેનો ભેદ જાણવાની શક્તિ ન હોવાથી, હરકોઈ પ્રકારે ગૂઢ અર્થ કહેવાનું સ્વીકારીને જ મુક્તિમાર્ગનું વર્ણન કરેલું છે. પ્રાચીનબર્હિષ કર્મમાં આસક્તિવાળો હોવાથી બે માર્ગ સમાન હોવા છતાં (એક માર્ગના વર્ણનથી) તે બેનો ભેદ જાણવાની શક્તિરહિત હોય તે યોગ્ય જ છે.

શઙ્કાઃઅંદરના બુદ્ધિ વગેરે પદાર્થોનું બહારના સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો તરીકે વર્ણન કરીને ગૂઢ અર્થ કહ્યો. આ મુક્તિમાર્ગમાં તો સત્સઙ્ગ–શ્રવણ વગેરે બહારના પદાર્થોનું બહારના પદાર્થો તરીકે જ વર્ણન કરવામાં આવશે, તો પછી કથાનું ગૂઢ અર્થવાળું હોવાપણું ક્યાં રહ્યું? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે અહીં ભગવાનના ધર્મોના સમ્બન્ધને લીધે મુક્તિ થવાનું કહેવાનું છે, અને તે સમ્બન્ધ બહારનો અને અંદરનો એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તે પૈકી બહારનો સમ્બન્ધ પણ અંદરનો જ છે એમ જાણવું, કારણ કે "આના સઙ્ગથી હું કૃતાર્થ થાઉં" એવી બુદ્ધિ થયા પછી જ થયેલો સત્પુરુષનો સમ્બન્ધ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારો થાય છે. જો તેમ ન હોય તો ભક્તનો દ્રોહ કરવા માટે કરેલો સત્પુરુષનો સઙ્ગ પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે, પરન્તુ તેમ થતું નથી, કારણ કે તે નરકમાં નખાવે છે. તેથી મુક્તિમાર્ગમાં બહારના તરીકે જણાતા પણ સત્સઙ્ગ વગેરે અંદરના જ હોવાથી, તેઓનું બહારના તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે તેમાં પહેલાં કરતાં કોઈ ભેદ થતો નથી. આથી, સ્ત્રી તરીકે જન્મેલ હોય તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું કહેવું એ બીજા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે—એવી શઙ્કા પણ ખોટી ઠરે છે, કારણ કે અહીં દેહના ધર્મનું સ્ત્રી તરીકે વર્ણન કરેલું નથી, પરન્તુ આત્માના ધર્મનું તેવું વર્ણન કરેલું છે; અને આત્માના સમ્બન્ધમાં તેની સ્વતન્ત્રતા એ

પુરુષપણું અને પરતન્ત્રતા એ સ્ત્રીપણું છે, એમ ઉપર(કારિ.૧૭૮ માં) કહેલું છે. આનું તેની સાથે અનુસન્ધાન કરવું. તેથી પુરુષ વગેરે તરીકે જેનું વર્ણન કરેલું છે તે બહારના પદાર્થો જ્યારે અંદરના થઈ સ્ત્રી તરીકે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેમાં કાંઈ ભેદ થતો નથી.

ત્યારે સ્ત્રીનું પરતન્ત્રપણું જુદું કેમ વર્ણવેલું નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તે ભગવાનને અથવા ભગવદીયને અધીન છે એવું સ્ત્રીનું વર્ણન કરેલું છે તે જ તેના પરતન્ત્રપણાનું વર્ણન હોવાથી, પરતન્ત્રપણાનું જુદું વર્ણન કરવાનું જરૂરી નથી. આ પ્રમાણે આ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ રીતે ગૂઢ અર્થવાળું છે.

'સત્સઙ્ગ વગેરે બહારના પદાર્થો બહારના તરીકે જ વર્ણવેલા છે' એવા મત પ્રમાણે તે બહારના હોવાથી સઙ્ગ વગેરેનો અર્થ ગૂઢ નથી, છતાં પણ ''મલયધ્વજ પરણ્યો''(શ્લો.૨૯) વગેરે શબ્દોથી તે કહેલ હોવાથી, માત્ર શબ્દના સમ્બન્ધમાં ગૂઢપણું રહે છે૨૦૩-૨૦૩ાા

આ પ્રમાણે આ પ્રકરણ ગૂઢ અર્થવાળું હોવાનું જણાવ્યું. હવે પુરઞ્જનના સ્ત્રી તરીકેના જન્મનો વિચાર કરીએ.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રકારે પુરુષપણું વગેરેમાં કાંઈ ભેદ નથી, છતાં ''ઉત્તમ સ્ત્રી થઈ''(શ્લો.૨૯) એમ તેની પ્રાકૃત સ્થિતિ કહીને, વચ્ચે બીજા જન્મોનું વર્ણન ન કરતાં, સ્ત્રી થયા પછીનો વૃતાન્ત કહ્યો, તેથી એવો નિર્ણય થાય છે કે તે સ્ત્રીનો જન્મ પ્રાપ્ત કરેલ પુરઞ્જનનીજ કથા છે. પુરઞ્જન જેવા સંસારી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે સમ્ભવતું ન હોવાથી, તેનાં સ્ત્રી તરીકેના જન્મનું વર્ણન જુદા આરમ્ભથી કરવામાં આવે છે.

ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનો જન્મ દેવાલય વગેરે સ્થાનમાં ભગવાનના સેવકોમાં થયો, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણના કાર્યો કરવામાં તેને ભક્તોનો સઙ્ગ થયો. જો કે સંસારી જીવને પ્રાકૃત સ્થિતિમાં આવો જન્મ થવાનું સમ્ભવતું નથી, છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનો આવો જન્મ થયો જ. જો પ્રાકૃત સ્થિતિમાં જ ભગવાનની કૃપા ન થાય, અને અપ્રાકૃત સ્થિતિમાં જ થાય, તો જીવ ઉપર કોઈ પણ સમયે ભગવાનની કૃપા થાય જ નહિ; કારણ કે અપ્રાકૃત સ્થિતિ થાય ત્યારે જ ભગવાનની કૃપા થાય અને ભગવાનની કૃપા થાય ત્યારે જ પ્રાકૃત સ્થિતિ ટળી અપ્રાકૃત સ્થિતિ થાય એટલે ભગવાન્‌ની કૃપા થવી અને અપ્રાકૃત સ્થિતિ થવી એ બન્નેનો એક-બીજા ઉપર આધાર રહે. તેથી પહેલાં ભગવાન્‌ની કૃપા થાય એ જ યોગ્ય છે.

ભગવાન્‌ની કૃપા થતાં સંસારી જીવ અવિવેકથી એટલે ભગવાન્‌નું કાર્ય અલૌકિક છે એવાં ભાન વિના શ્રીકૃષ્ણની સેવાના કાર્યોમાં ભગવાન્‌ના ભક્તો સાથે જોડાય છે. આવા અવિવેકથી જ સંસારી જીવ તરીકે ઓળખાતાનો તેનો જન્મ ભક્તોમાં થાય છે. દક્ષિણમાં વિદર્ભ દેશમાં (શ્લો.૨૯) તેનો જન્મ થયાનું કહેલું છે તે પણ આ પ્રયોજનથી કહેલું છે. કારણ કે દક્ષિણ દેશ સિવાય બીજે ભગવાન્‌ની પૂજાનો પ્રવાહ હોતો નથી. દક્ષિણમાં ભક્તોમાં તે સ્ત્રી તરીકે જન્મ્યો એટલે તે શ્રીકૃષ્ણના કાર્યો કરવામાં ભક્તો સાથે જોડાયો૨૦૩ાા-૨૦૪ાા

પછીના ત્રીસમા શ્લોકનો એવો અર્થ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ની સેવાનાં કાર્યોમાં લાગેલાને તેને શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થયો, એટલે શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ પાદસેવન અર્ચન વન્દન અને દાસ્ય એ સાત પ્રકારની ભક્તિ થઈ. એ પ્રમાણે સદા એ સાત પ્રકારની ભક્તિ કરવામાં આવતાં તે દરેકના કરોડો પ્રકારો થયા. આથી એમ જણાવેલું છે કે શ્રવણ વગેરે એકવાર કરવાથી તેના ઘણા પ્રકારો થતાં નથી, પરન્તુ વારંવાર કરવાથી તેના ઘણા પ્રકારો થાય છે. એટલે કરોડો વાર શ્રવણ વગેરે કરવામાં આવે ત્યારે જ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એકવાર કરવાથી પ્રાપ્ત કરાવતા નથી(શ્લો.૩૧).

બત્રીસમા શ્લોકનો એવો અર્થ થાય છે કે ભગવાન્‌ના કાર્યનું ચિન્તન કરતાં તેના મનમાં ભગવાન્ ઉપર દઢ પ્રેમ થયો. પહેલાં તો પોતાના અધિકારને લીધે ભગવાન્‌નું કાર્ય હરકોઈ પ્રકારે કરવું એવી બુદ્ધિથી તે એ કાર્ય કરતો, અને પુત્રો વગેરે બીજા પાસે તે કાર્ય કરાવવામાં મૌન રાખતો (બીજા પાસે કરાવતો નહિ). ત્યાર પછી સદા ભગવાન્‌નાં કાર્યનું ચિન્તન કરવાથી તેના મનમાં ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ થયો, અને તે પણ દૂર ન થાય તેવો દઢ થયો. આ પ્રેમને લીધે સેવા કરનાર બીજું કોઈ હોય તો પણ પોતે સેવા કર્યા વિના રહી શક્તો ન હતો. તેવો દઢ ભગવાન્‌માં પ્રેમ થયો ત્યારે બીજાઓ સેવામાં વિઘ્ન કરશે એવા જ્ઞાનને લીધે સ્વભાવથી જ બીજાઓમાં વૈરાગ્ય થયો. પછી ભક્તો સાથે જ સઙ્ગ કરતો; અને તેમની પાસેથી સદા ભગવાન્‌ની કથાનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાન્‌નાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થઈને પછી ભગવાન્ ઉપર ઘણો જ દઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ થયો. તેવા સ્નેહથી ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવા લાગ્યો. આથી એમ જણાવ્યું કે તેના પ્રાણ ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણ ના અધ્યાસો દૂર થયા, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય થયા અને ઈન્દ્રિયોનો ભગવાન્ માટે જ ઉપયોગ કરવા લાગ્યો૨૦૪।।-૨૦૬।।

પછી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહઙ્કાર એ ચાર પ્રકારના અન્તઃકરણ પૈકી અહઙ્કાર જ બાકી રહ્યો. ''હું મારા પ્રયાસથી જ સર્વ પ્રાપ્ત કરીશ'' એવા પ્રકારનો અહઙ્કાર બાકી રહ્યો. તેત્રીસમા શ્લોકથી આરમ્ભી તે દૂર કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે.

અહઙ્કારને લીધે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને જે ક્લેશ થાય છે તેનું આ શ્લોકથી આરમ્ભી વર્ણન કરેલું છે. જો ભગવાન્‌ને અધીન થઈ રહે, તો તેમ રહેવાથી જ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય. ''હું; મેં પોતે પ્રાપ્ત કરેલાં સાધનોથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરીશ'' એવા વિચારથી પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખી પ્રવૃત્તિ કરનારને આધિભૌતિક વગેરે જે ક્લેશ થાય છે તે અહીંથી કહેલાં છે. આ શ્લોકમાં અહઙ્કારના કાર્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જે કાર્ય, તેને 'મલયધ્વજ' કહેલ છે, અને તેથી જ 'કુલાચલ'(શ્લો.૩૩) 'મદ્દિક્ષણા'(શ્લો.૩૪) એ શબ્દો યોજેલા છે. કાર્ય (શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય=મલયધ્વજ) અને તેનું કારણ(અહઙ્કાર) બે એક હોવાથી, તે (મલયધ્વજ)ને જ અહઙ્કાર પણ કહેલ છે. પુત્રનો પણ ત્યાગ કરેલ હોવાનું (શ્લો.૩૪) કહેલ હોવાથી, પહેલાંની પેઠે શ્રવણ વગેરે પણ કરતો નથી એમ જણાવ્યું. ''શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છાથી''(શ્લો.૩૩) એમ કહેલું હોવાથી શ્રવણ વગેરેનો સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરેલ નથી, અને તેથી જ અહઙ્કારને લીધે તે કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર કહેલ છે.

કેટલાક સમય પછી સાત્ત્વિક અન્તઃકરણમાં ''ક્યાં ઘણો નીચ હું અને ક્યાં બ્રહ્મા વગેરેને પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ ભગવાન્!'' એવા પ્રકારના ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનો અનુભવ થતાં, દીનતા પ્રકટ થવાથી ''હું મારા પ્રયાસથી પ્રાપ્ત કરીશ'' એવા પ્રકારના અહઙ્કારનો નાશ થાય છે, અને ''મારા જેવા નીચથી ભગવાન્‌ની સેવા કેમ થશે?'' એવી ચિન્તા થાય છે. પહેલાં જે ચિન્તા થતી તે તો પોતે જ ભજન કરવા યોગ્ય ન હોવાથી થતી. ત્યાર પછી હવે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ભગવાન્ પ્રાપ્ત થવા બહુ કઠણ છે, એવા જ્ઞાનને લીધે ભજન છોડી દે, તો ભક્તિમાર્ગનો નાશ થતાં સર્વ પુરુષાર્થોનો નાશ થશે, એવા વિચારથી ઘણી ભારે ચિન્તા થવા લાગી. એ ચિન્તાને લીધે જ ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું. ૪૬મા શ્લોકથી આ અર્થ કહેલો છે૨૦૬।।-૨૦૮

૪૨મા શ્લોકમાં અહઙ્કારનો નાશ (મલયધ્વજનું મૃત્યુ) થયાનું કહ્યું. ત્યાર પછી પણ તે શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય અહઙ્કારથી કરતો હોવાનું કહ્યું તે અયોગ્ય છે, એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે અહઙ્કારનો અંશ રહેવાથી તેણે ફરી તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય કર્યું. અહીં મલયધ્વજનું મૃત શરીર જ અહઙ્કારનો અંશ છે. તેને લીધે ''મારી દીનતાથી જ ભગવાન્ પ્રસન્ન થશે'' એવા વિચારથી શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય કરવા લાગ્યો, છતાં પણ ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. ત્યારે તે અહઙ્કારના અંશનો પણ નાશ થયો. મલયધ્વજના શરીરને ચિતામાં બાળ્યું એ અહઙ્કારનો પણ નાશ. એ પ્રમાણે અહઙ્કારના અંશનો નાશ થતાં ''બધું ભગવાન્‌ને અધીન છે, અને ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરવા બહુ જ કઠણ હોવાથી

મારાથી કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ નથી'' એવા વિચારથી, પોતાનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાના નાશનો જ વિચાર કરતો હતો, ત્યારે અન્તર્યામી હરિ પોતે જ તેની પાસે પ્રકટ થયા. અવિદ્યાના પહેલા અવયવરૂપ સ્વરૂપાજ્ઞાનનો હરિએ પોતે જ નાશ કર્યો, એટલે પોતાનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું, અને બીજા કોઈથી નાશ ન થાય તેવા અહઙ્કારનો નાશ હરિએ કર્યો૨૦૯-૨૦૯।।

''પાંચ બગીચા પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં વિષયો છે...''(શ્લો.૫૭) વગેરેથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે તેનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, કારણ કે અન્તર્યામીનો સાક્ષાત્કાર થતાં, અધિકારવાળા જીવને પોતાની મેળે જ તેનું જ્ઞાન થાય છે, એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે વ્યાખ્યાન કર્યું ત્યારે જ તેને જ્ઞાન થયું. વ્યાખ્યાન વિના જ્ઞાન ન થાત કારણ કે વાક્યનો અર્થ છૂપો હોય તેવાં વાક્યથી સમ્પૂર્ણ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તેને સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી, તેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય જ છે. અન્તર્યામીનું પ્રાકટ્ય તો માત્ર જ્ઞાન કરાવવા જ થયેલું તેથી તેના માત્ર પ્રકટ થવાથી જ સર્વ જ્ઞાન થાય નહિ. માત્ર પ્રાકટ્યથી જ જ્ઞાન કરાવે તેવું પ્રમેય બલ તો પુરુષોત્તમમાં જ છે, અને તે પણ પુરુષોત્તમે પ્રકટ કરેલું હોય ત્યારે જ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. તેથી, પુરુષોત્તમે પ્રમેયબલ પ્રકટ કરેલ ન હોવાથી જ, મુચુકુન્દને શ્રીકૃષ્ણના દર્શન થવા છતાં મુક્તિમાં વિલમ્બ થએલ, એમ તેની કથામાં (જુઓ ૧૦।૪૯।૬૪) કહેલું છે. આ તો અન્તર્યામી પ્રકટ થએલ તેથી વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય જ છે.

શઙ્કાઃત્યારે જેમ અન્તર્યામીએ કરેલાં વ્યાખ્યાનથી વૈદર્ભી થયેલ પુરઞ્જનને જ્ઞાન થયું, તેમ બર્હિષદને તે વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી જ્ઞાન કેમ ન થયું?(જુઓ અ.૨૯।૧) એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પુરઞ્જન શું કરવા યોગ્ય છે એ સર્વ વિષયમાં તદ્દન મૂઢ હતો(શું કરવું યોગ્ય અને શું નહિ તે કાંઈ જાણતો જ ન હતો), અને તેથી વ્યાખ્યાન કરી ગૂઢ અર્થ કહ્યો તે ઉપરથી જ તેને જ્ઞાન થયું. જ્યારે આ બર્હિષદે તો એવો નિશ્ચય કરેલો કે કર્મ જ કરવું જોઈએ, અને બીજું કાંઈ કરવું યોગ્ય નથી. આવા નિશ્ચયને લીધે તે જડ જેવો થયેલો, તેથી વિરુદ્ધ જ્ઞાનવાળો હોવાથી એ વ્યાખ્યાનથી તેને જ્ઞાન ન થયું. જડને જ્ઞાન ન થાય તે યોગ્ય જ છે. એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી આ પુરઞ્જનને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ(શ્લો.૬૪). જો ભગવાન્ ઘણી કૃપા કરે તો ભક્તિનું પણ તે જ સમયે દાન કરી પોતે પ્રકટ થઈ પરમ મુક્તિનું પણ દાન કરે, પરન્તુ પુરઞ્જન ઉપર ઓછી જ કૃપા કરેલી હોવાથી તેને જીવન્મુક્તિ જ પ્રાપ્ત થઈ
૨૦૯।।-૨૧૧

પછી આ માત્ર પુરઞ્જનની કથા જ કહી છે એમ બર્હિષદ ન માને તે માટે નારદ તેને કહે છે કે (આ કથા કહી) તેણે વસ્તુતઃ તેને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ જ કરેલો છે(શ્લો.૬૫); કારણ કે બર્હિષદ તેને માત્ર કથા જ જાણે તો તેને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા જ ન થાય અને તેથી નારદે કહેલ બધી કથા વ્યર્થ થાય. તેથી હું આ સમજ્યો નથી એમ બર્હિષદ જાણે, અને તેથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થાય તે માટે મેં તને આ કથા કહી અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જ ઉપદેશ કરેલો છે એમ નારદે તેને કહેલું છે.

અધ્યાય ૨૯; સન્દેહ નિવૃત્તિ અને ફલ પ્રાપ્તિઃ

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયના શ્લો.૫૭ થી આરમ્ભી ગૂઢ અર્થવાળી કથાના થોડા ભાગનું વ્યાખ્યાન કરી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલ છે, બાકીની કથાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલ નથી, તેથી તે ગૂઢ અર્થવાળી નથી એમ ન માનવું. બર્હિષદના મનની પરીક્ષા કરવામાટે પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો સુધી બ્રાહ્મણનાં વચનદ્વારા નારદે વ્યાખ્યાન કર્યું. એ વ્યાખ્યાન એવા હેતુથી કરેલું કે જો બર્હિષદને તેટલા વ્યાખ્યાનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો પછી તેને પરમ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય તેવો ઉપદેશ કરવો, પરન્તુ જો તેટલાંથી તેને જ્ઞાન ન થાય તો વિસ્તારથી બાકીની કથાનું પણ વ્યાખ્યાન કરવું. ઓગણત્રીસમા

અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક બર્હિષદે કહ્યો તેથી તેને જ્ઞાન થયું નથી એમ જણાતાં, નારદે પાછી ગૂઢ અર્થવાળી કથા કહેવી પડતી મૂકી, કહેલી બધી કથાનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કર્યું. કારણ કે હરકોઈ પ્રકારે બર્હિષદને જ્ઞાન કરાવવું હતું. વ્યાખ્યાન પોતે ફલરૂપ નથી, પણ જ્ઞાન કરાવનારું છે અને તે થોડું જ કરેલું. તેટલાથી જ્ઞાન ન પણ થાય. નારદે પછી વિસ્તારથી છૂપા અર્થને સ્પષ્ટ કહ્યો (શ્લો.૨-૨૮) તેમાં ૨૪મા શ્લોક સુધી પહેલાના જન્મનો વૃત્તાન્ત કહ્યો. ૨૫મા શ્લોકમાં દોષનું વર્ણન કરેલું છે. ૨૬મા શ્લોકમાં પ્રાણ વગેરેના ગુણોને પોતાના ગુણો માનવામાં કારણરૂપ થયેલ સ્વરૂપના અજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. ૨૭મા શ્લોકમાં ગુણોના અભિમાનને લીધે તે જે કર્મો કરે છે તે કહેલ છે. ૨૮ તથા ૨૯ મા શ્લોકમાં તેને એવા કર્મોથી પ્રાપ્ત થતાં બે પ્રકારનાં ફલનું વર્ણન કરેલું છે. બર્હિષદ કર્મમાં આસક્તિને લીધે જડ થએલો હોવાથી થોડાં વ્યાખ્યાનથી તેને જ્ઞાન ન જ થયું. તેથી ૨૯ મા શ્લોકથી આરમ્ભી છૂપા અર્થવાળી કથામાં કહેલ અર્થથી, અધિક અર્થ તેને નારદે કહેલ છે. ૩૦મા શ્લોકમાં તેને ઘેર-ઘેર ભટકતા કૂતરા જેવો કહેલો છે, અને ૩૧મા શ્લોકમાં તેવા કૂતરાની પેઠે જીવ પણ કર્મ પ્રમાણે સારાં અથવા ખરાબ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે. પછી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી દુઃખની પરમ્પરા જ ચાલુ રહે છે એમ ૩૨મા શ્લોકમાં કહી, ૩૩મા શ્લોકમાં એમ કહે છે કે ભગવાન્‌ની ભક્તિ સિવાય દુઃખ દૂર કરવાના બીજા ઉપાયોથી દુઃખ દૂર થતું નથી. એ બીજા ઉપાયો તો માથા ઉપરનો ભાર ખભા ઉપર મૂકવા જેવા જ છે એવાં દૃષ્ટાન્તથી એ વિષય ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યો છે. પછી ૩૪ તથા ૩૫ મા શ્લોકથી દુઃખનાં કારણોનો નિશ્ચય કરી, ૩૬મા શ્લોકમાં ભગવાન્‌ની ભક્તિ જ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય છે એમ જણાવેલું છે. પછી ૩૭-૪૧ સુધીના પાંચ શ્લોકથી દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાયરૂપ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ભગવાન્‌ની કથાનું શ્રવણ છે, એમ કહી ૪૨-૪૫ સુધીના શ્લોકોથી ભક્તિ સિવાયના બધા સાધનો ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતા નથી અને નડતરરૂપ છે એમ જણાવેલું છે. પછી ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્‌ની કૃપા જ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે એમ ૪૬મા શ્લોકમાં જણાવી, ૪૭મા શ્લોકમાં વૈદિક કર્મો બર્હિષદ કરતો હતો, તેનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. પછી ૪૮ તથા ૪૯ એ બે શ્લોકોથી એમ જણાવેલ છે કે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન કર્મ છે એવું આ કથા શ્રવણ કરનાર બર્હિષદને જે જ્ઞાન હતું તે માત્ર ભ્રમ હતો, અને પછીના અઢી(૪૮।।-૫૧) શ્લોકોથી સત્ય કર્મનો નિર્ણય તથા અભય પ્રાપ્ત કરાવનાર શ્રીહરિના ચરણાવિન્દ જ છે એવો નિર્ણય કરેલો છે. પછી પુત્રો તપ કરી પાછા આવે ત્યાં સુધી બર્હિષદ રાજ્ય ચલાવવા રોકાઈ ન રહે તે માટે શ્લોક ૫૩માં નારદ તેને હરણનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે અને શ્લોક ૫૪માં તે બર્હિષદને જ લાગુ પાડી તે અને ત્યાર પછીના ૫૫મા શ્લોકથી રાજ્ય વગેરેનો ત્યાગ કરી ઘરમાંથી તરત જ નીકળી જવાનો ઉપદેશ કરે છે૨૧૨-૨૧૭।।

બર્હિષદ ''આત્મા કર્મનો કર્તા નથી'' એમ માનતો હોવાથી તેને શઙ્કા થાય છે. તે એવી શઙ્કા કરે છે કેઃ

૧.કર્મના કર્તાને તેનાં ફલ ભોગવાના હોય છે તેથી કર્તાપણું અને ભોગ બન્ને એક પદાર્થમાં જ હોવા જોઈએ(શ્લો.૫૮) વળી

૨.જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે જ તેનાં ફલ ભોગવવાં જોઈએ(શ્લો.૫૯) પરન્તુ તેમ થતું નથી. જો ભોગ સમયે જ આત્મા કર્મ કરતો હોય તો ભોગ કરવામાટે તેણે કર્મ કર્યું કહેવાય. આ તો એમ થતું નથી. બીજા જન્મમાં ફલનો ભોગ થવાનો હોય તે માટે આ જન્મમાં કર્મ કરવાનું કેમ સમ્ભવે? સૂક્ષ્મ દેહ તો કર્મ કરી શકતો નથી. તેથી સ્થૂલ દેહ જ કર્મ કરે છે. કર્મ કરે તેને જ ફલ ભોગવવાનું હોય. તેથી એમ માનવું જોઈએ કે ભોગ કરતી વખતે જે લિઙ્ગ(સૂક્ષ્મ) દેહ હોય તેણે જ કર્મ કરેલું હોવું જોઈએ (કારણ કે પછીના જન્મમાં ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કર્મ કરતી વખતના સ્થૂલ દેહનો તો નાશ થયેલ હોય છે). પરન્તુ લિઙ્ગ દેહે તો કર્મ કરેલ હોય એવું સમ્ભવતું નથી, કારણ કે તેનામાં કર્મ કરવાની શક્તિ નથી. તેથી સ્થૂલ દેહે જ કર્મ કરેલું હોવું જોઈએ. પાછળના જન્મમાં જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે જે કર્મનું ફલ છે તે કર્મ કરનાર પહેલાના જન્મનો દેહ તો તે સમયે હોતો નથી. ત્યારે ફલ કોણ ભોગવે? વળી કર્તા હોય તે કર્મ કરે (પાછળના જન્મમાં પહેલાના જન્મનો કર્મ કરે) તેવો દેહ પણ ન હોવાથી કર્મ પણ ક્યાં રહે (કોનાથી થાય)? ન જ થાય. તેથી એક જન્મમાં કરેલ કર્મનાં ફલ બીજા જન્મમાં ભોગવવાનું સમ્ભવતું નથી. બીજા જન્મમાં કર્મ કરનાર પહેલા જન્મનો દેહ તથા તેણે કરેલું કર્મ પણ ન હોવાથી, કર્મ કરનારને ફલ મળવાનું કેવી રીતે ઘટે?૨૧૭।।-૨૧૮।।

આનું સમાધાન નારદ એમ કરે છે કેઃલિઙ્ગ દેહ જ કર્તા છે એવો નિશ્ચય છે. સ્થૂલ દેહમાં જે કર્મ કરવાની શક્તિ જોવામાં આવે છે, તે લિઙ્ગ(સૂક્ષ્મ) દેહની જ છે. જો તેમ ન હોય તો મરેલા સ્થૂલ દેહમાં પણ તેવી શક્તિ હોવી જોઈએ; પણ સૂક્ષ્મ દેહ હોય ત્યારે સ્થૂલ દેહમાં કર્મ કરવાની શક્તિ હોય છે, પરન્તુ તે દેહ તેમાંથી જતો રહે ત્યારે પછી એવી શક્તિ હોતી નથી, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સૂક્ષ્મ દેહની જ તે શક્તિ છે. સૂક્ષ્મ દેહ જ કર્મનો કર્તા છે.

પણ સ્થૂલ દેહ ન હોય ત્યારે તે સૂક્ષ્મ દેહથી પણ ભોગ થઈ શકતો નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જેમ અવાજ કરવાની શક્તિ નગારાંની છે અને ડંકો તો તે શક્તિનું પોષણ કરનારો છે, તેમ કર્મ કરવાની શક્તિ સૂક્ષ્મ શરીરની છે અને સ્થૂલ શરીર તેનું પોષણ કરનારું છે.

પહેલાના જન્મના સ્થૂલ દેહે કરેલા પોષણથી જે સૂક્ષ્મ દેહે કર્મ કર્યું, તેના ફલનો ભોગ કરવામાં આ જન્મનો સ્થૂલ દેહ કેવી રીતે પોષણ કરે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પોષણ કરવામાટે સ્થૂલ દેહની જરૂર નથી, પરન્તુ કોઈ પણ દેહ હોવો જોઈએ. તેથી કોઈ પણ દેહથી તેનું પોષણ થઈ શકે. તેથી લિઙ્ગ દેહ કર્મનો કર્તા હોવાથી અને બીજા જન્મમાં પણ તેનો તે જ લિઙ્ગદેહ હોવાથી કર્મનો કરનાર કોઈ નથી; એવો જે દોષ જણાવ્યો તે રહેતો નથી.

આ સમાધાન તો સાઙ્ખ્યમત પ્રમાણે કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે, કારણ કે તે ચેતન છે. લિઙ્ગદેહ તો જડ હોવાથી તે કર્તા છે એમ કહી ન શકાય. આત્મા જેમાં રહેલ છે તેવો લિઙ્ગદેહ જ કર્તા છે અને આત્મા(જીવ) તો માત્ર કર્મ કરાવનારો છે, એમ પણ કહી ન શકાય, કારણ કે એમ હોય તો સુતાર જે વાંસલાનો ઉપયોગ કરે છે તે વાંસલો જ કર્મ કરનાર ગણાય, સુતાર કર્તા ન ગણાય.

કર્મ કરાવનાર તો તે ગણાય કે જેની આજ્ઞા વિના કર્મ થાય જ નહિ. લિઙ્ગદેહ હોય ત્યાં રહે અને તે ન હોય ત્યાં ન રહે, એમ લિઙ્ગદેહને વશ રહેનાર આત્મા તો લિઙ્ગદેહના રહેઠાણવડે કર્મ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ કાર્ય કરતો નથી, તેથી તે કર્મ કરાવનારો નથી. તેથી આત્મા જ કર્મ કરનાર છે, સંસારને તરી ગએલા આત્માઓ અને તેઓમાં પણ ભગવાન્ ઉપરના પ્રેમને લીધે ગુણાતીત થએલા શુક વિગેરે જે ભગવાન્ના ગુણોનું શ્રવણ વગેરે કરે છે તે કરનાર આત્મા જ છે એમ માનવું પડશે, કારણ કે લિઙ્ગદેહ તો ગુણોથી ભરપૂર છે. વળી લિઙ્ગદેહ કર્તા છે એમ માનનારે પણ આત્માના સમ્બન્ધવાળો જ લિઙ્ગદેહ કર્તા છે એમ માનવું પડશે, અને આ સમ્બન્ધ ''હું લિઙ્ગદેહ છું'' એવી આત્માની માન્યતારૂપ અધ્યાસ જ છે, અને અધ્યાસ અવિદ્યારૂપ છે. સંસારને તરી ગયેલા જીવોની અવિદ્યા તો દૂર થયેલી છે, તેથી તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રવણ કરે છે તે કરનાર લિઙ્ગદેહ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. સંસારી જીવોને તો લિઙ્ગ શરીરવાળો આત્મા જ કરે છે એવો અનુભવ થતો હોવાથી, તેમના સમ્બન્ધમાં લિઙ્ગદેહવાળો આત્મા જ કર્તા છે. એટલે લિઙ્ગદેહ પણ કર્તા છે. એટલે પૂર્ણજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી લિઙ્ગદેહવાળો આત્મા જ કર્તા છે. તેમાં લિઙ્ગદેહ આત્માનું સાધન છે(શ્લો.૬૦). જેમ સુતારનું સાધન વાંસલો છે, તેમ લિઙ્ગદેહ આત્માનું સાધન છે. શ્લો.૬૦માં લિઙ્ગદેહ સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.

લિઙ્ગદેહ ભોગ ભોગવવામાં આત્માનું કયા પ્રકારે સાધન છે એ સ્વપ્નનાં દૃષ્ટાન્તથી શ્લો.૬૧માં સિદ્ધ કરેલું છે, અને શ્લો.૬૨માં કર્મને લીધે પુનર્ભવ કેવી રીતે થાય છે તે સમ્બન્ધી સિદ્ધાન્ત કહેલો છે૨૧૮।।-૨૨૧।।

એ પ્રમાણે બર્હિષદની શઙ્કાનું સમાધાન કરીને, કર્મ જોવામાં આવતું ન હોવાથી ફલ ભોગવવું પડે છે તે અયોગ્ય છે, એવી શઙ્કા દૂર કરવા, કર્મ જોવામાં આવતું ન હોય તો પણ હોય છે; અને કર્મ આત્માના આધારે રહેતું

હોવાથી તેનો આધાર આત્મા તેનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરે છે. અને અધ્યાસ વિના કર્મ થતું ન હોવાથી અધ્યાસનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી પ્રથમ સાત શ્લોકોથી એમ જણાવે છે કે કર્મ જોવામાં આવતું નથી, તેથી તે નથી એમ કહી શકાય નહિ (શ્લો.૬૩-૬૯) અને પછી દશ (૭૦-૭૯) શ્લોકોથી અધ્યાસનું વર્ણન કરે છે.

કર્મ જોવામાં આવતું નથી તેથી નથી એમ કહી ન શકાય, કારણ કે દિશાઓ, કાલ વિગેરે ઘણા પદાર્થો છે, છતાં જોવામાં આવતા નથી.

ત્યારે કર્મ છે એ વિષયનું પ્રમાણ શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નારદ કહે છે કે, ચિત્તની જાત-જાતની વૃત્તિઓરૂપ; કાર્યરૂપ હેતુથી પહેલાંના જન્મમાં કરેલ કર્મ હોવાનું અનુમાન થાય છે(શ્લો.૬૩).

શઙ્કાઃઆ જન્મમાં કરેલ હોય તેવું કર્મ દેખાતું નથી, તેથી ફલ ભોગવવું પડે તે અયોગ્ય છે, એવી શઙ્કા છે, ત્યારે ઉત્તરમાં તમે કહો છો કે પહેલાના જન્મમાં કર્મ કરેલ તેનું ફલ ભોગવવું પડે છે. પરન્તુ આ અમારી શઙ્કાનું સમાધાન નથી.

સમાધાનઃએમ કહો તો તે યોગ્ય નથી; કારણ કે તમે તો કર્મ માત્ર એટલે કોઈ પણ કર્મ, જોવામાં આવતું નથી તેથી, નથી એમ કહો છો. તે પ્રમાણે નિર્ણય થતો હોય તો આ જન્મના સમ્બન્ધવાળું પણ કાંઈ પણ કર્મ હોવાનું સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે તેનું કાંઈ પણ કાર્ય એટલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાથી પરલોકમાં પ્રાપ્ત થવાનું કાંઈ પણ ફલ જોવામાં આવતું નથી. તેથી હાલમાં જે ફલનો અનુભવ થાય છે, તે ફલને હેતુ (ચિહ્ન) લેતાં, પહેલાંના જન્મમાં કરેલ કર્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે આ જન્મમાં પણ જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પણ ત્યાર પછીના જન્મનો દેહ હોય ત્યાં સુધી રહે છે એમ જણાવવા માટે ૬૩-૭૯ સુધીના સત્તર શ્લોકોથી કર્મનું અને અધ્યાસનું નિરૂપણ કરેલું છે.

તે પૈકી પહેલા સાત(૬૩-૬૯) શ્લોકોથી કર્મનું નિરૂપણ કરે છે. ૬૩મા શ્લોકમાં ચિત્તમાં થતા જુદા-જુદા વિચારો ઉપરથી થતા અનુમાનથી કર્મ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. લૌકિક કારણ ન હોવા છતાં ચિત્તમાં જે જુદા-જુદા વિચારો અથવા જુદી-જુદી લાગણીઓ થાય છે તે વિચિત્ર કારણથી થાય છે; કારણ કે તે વિચિત્ર કાર્ય છે. તેથી જેમ જુદા-જુદા રઙ્ગવાળું વસ્ત્ર જુદા-જુદા રઙ્ગના તાંતણાઓથી થાય, તેમ તે વિચિત્ર(જુદા-જુદા) કારણથી થએલ છે. આ અનુમાનથી જુદા-જુદા પૂર્વનાં જન્મનાં કર્મ સિદ્ધ થાય છે.

પછી ૬૪ તથા ૬૫મા શ્લોકોમાં તર્કથી પૂર્વ જન્મનાં કર્મ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. મનથી જેનો અનુભવ થઈ શકે તેવા અને હાલ આપણી પાસે ન હોય અને હાલ જે જોવામાં આવતા નથી તેવા પદાર્થોનો કોઈ વાર સ્વપ્નમાં અથવા મનોરથમાં અનુભવ થાય છે. જો આ પદાર્થો પહેલાં કોઈ વાર અનુભવેલા હોય તો જ તેઓનો આવી રીતે અનુભવ થાય. જો પહેલાં કોઈ વાર તેમનો અનુભવ થયો ન હોય તો હાલ પણ મનમાં તેમનો અનુભવ ન થાય. તેથી પૂર્વ જન્મમાં અનુભવેલા પદાર્થોને હાલ મનમાં લાવનાર બીજું કાંઈ હોવાનો સમ્ભવ ન હોવાથી, તેમને મનમાં લાવનાર પૂર્વ જન્મનાં કર્મો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૬૬મા શ્લોકમાં મન જ પૂર્વ જન્મના કર્મો જણાવનારું છે એમ કહે છે. ૬૭,૬૮ અને ૬૯મા શ્લોકોમાં આ જન્મમાં કોઈ વાર જોયા-સાંભળ્યા અથવા અનુભવેલા ન હોય તેવા, અથવા વસ્તુતઃ હોય તેથી જુદા જ પ્રકારના પદાર્થોનો જે અનુભવ થાય છે તે ઉપરથી પણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મો હોવાનું સિદ્ધ થાય છે એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ જન્મનાં કર્મો હોવાનો નિશ્ચય થાય છે૨૨૧।।-૨૨૪

બર્હિષદે જે શઙ્કા કરેલ તેનું આટલાથી સમાધાન થઈ જાય છે. છતાં આગળ ૭૦-૭૯ સુધીના દશ શ્લોકોથી અધ્યાસનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે અધ્યાસનું નિરૂપણ કર્યા વિના આત્મા કર્તા હોવાનું અને લિઙ્ગ દેહ કર્મ કરવાનું સાધન હોવાનું જણાવી શકાય તેમ નથી, કારણ કે જેમ સુતારને હાથ ન હોય તો તે વાંસલો પકડી શક્તો નથી, તેમ અધ્યાસ ન હોય તો આત્મા લિઙ્ગદેહથી કર્મ કરી શક્તો નથી. વળી ચેતન (સુતાર)ના માત્ર સંયોગથી જડ (વાંસલા)થી ક્રિયા થઈ શક્તી નથી, તેવી જ રીતે લિઙ્ગ દેહ અને આત્માને સમ્બન્ધ ન હોય તો, લિઙ્ગ દેહે કરેલા પુણ્ય અથવા પાપ નાં કર્મો સાથે આત્માને કાંઈ સમ્બન્ધ ન હોવાથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ બન્ને વ્યર્થ થાય. તેથી અધ્યાસનું નિરૂપણ કરીને આત્મા તથા લિઙ્ગદેહ નો સમ્બન્ધ દર્શાવવાથી આત્મા કર્તા અને લિઙ્ગદેહ કર્મ કરવાનું સાધન છે એમ જણાતાં સર્વ ઘટે. તેથી અધ્યાસનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે ન કર્યું હોત, તો બર્હિષદની શઙ્કાનું સમાધાન કર્યું તે ન કર્યા જેવું જ રહે, કારણ કે અધ્યાસ વિના કર્મ જ થઈ શક્તાં નથી. તેથી જ છેવટે શ્લોક ૭૯માં અધ્યાસ અવિદ્યારૂપ છે અને તે દૂર કરનાર ભગવાન્નું ભજન કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે, કારણ કે ભગવાને કહેલું છે કે ''જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ આ માયા(અવિદ્યા)ને તરે છે''(ભગ.ગીતા૭।૧૪)૨૨૫

ત્યાર પછીના ત્રણ(૮૦-૮૨) શ્લોકોથી બર્હિષદે નારદના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી એમ કહેલું છે. પિતાની મુક્તિ થાય તો, પુત્રોને, પિતાની મુક્તિ ન થવાને લીધે, પિતાથી થતું બન્ધન રહેતું નથી. તેથી પ્રચેતસોને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં અડચણ ન રહે તે માટે બર્હિષદને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે. ત્યાર પછીના ત્રણ(૮૩-૮૫) શ્લોકોમાં આ નારદે કહેલા આખ્યાનનાં શ્રવણ વગેરેનું ફલ કહેલું છે.

અધ્યાય ૩૦; પ્રચેતસોને આ લોકમાં ફલની પ્રાપ્તિઃ

ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં બર્હિષદની કથા પૂરી થઈ ત્રીસમા તથા એકત્રીસમા અધ્યાયોમાં માત્ર પ્રચેતસોની કથા કહેલી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં તેમને આ લોકનું ફલ પ્રાપ્ત થવાનું, અને એકત્રીસમા અધ્યાયમાં તેમને પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે૨૨૬

શઙ્કાઃ'ભગવાન્નાં દર્શન પ્રચેતસોને થયાં(શ્લો.૪) ત્યાર પહેલાં તેઓ તેમની સ્તુતિ કરે તે યોગ્ય છે; પણ અહીં તો પ્રથમ સ્તુતિ ન કહેતાં ભગવાન્નાં વચનો(શ્લો.૮-૨૦)જ પ્રથમ કેમ કહેલાં છે? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે પ્રચેતસોને આ લોકનું અને પરલોકનું સર્વ ફલ ભગવાને જ આપેલું છે. પુરુષાતન સાથે યશ, સુખ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ પણ શ્રીકૃષ્ણે જ આમને કરાવેલ છે એમ ''મારી કૃપાથી તમે આ લોકના અને પરલોકના ભોગો ભોગવશો''(શ્લો.૧૭) એ ભગવાન્નાં વચનથી સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ તેમણે પોતાનાં તપથી પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પરન્તુ ભગવાને જ તેમને આપેલ છે એમ જણાવવા, પ્રથમ ભગવાન્નાં વચનોથી ભગવાને તે આપેલ હોવાનું કહેલ છે.

ભગવાન્નાં દર્શન અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાયુજ્ય એ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ છે. તેમના પિતા કરતાં તેમને આ અધિક મળેલું. બર્હિષદને ભગવાન્નાં દર્શન થયાં ન હતાં તેને માત્ર આનન્દ પ્રાપ્ત થયો હતો, પરન્તુ પૂર્ણાનન્દ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, પ્રચેતસોએ વૃક્ષોને બાળ્યાં(શ્લો.૪૫-૪૬) એ તેઓને પુરુષાતન પ્રાપ્ત થયેલ હોવાનું દર્શાવે છે

ત્યારે તેમણે સ્તુતિ કરી(શ્લો.૨૨-૪૨) તેનો શું ઉપયોગ? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે ભગવાન્નાં સ્વરૂપરૂપ ફલ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા તેઓએ સ્તુતિ કરેલી. અથવા બીજા માર્ગોમાં સ્તુતિ કરવાથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ પાસેથી ભક્ત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ પોતે જ જ્યારે ભક્તોને

પોતાના તરીકે સર્વ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યારે ભક્ત પોતાનો સમ્પૂર્ણ અઙ્ગીકાર ભગવાને કર્યો છે એમ જાણીને, સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો પોતાને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જાણીને પછી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરે છે. અથવા પોતાનો સમ્પૂર્ણ અઙ્ગીકાર ભગવાને કર્યો છે એવા જ્ઞાનથી ભક્તનો દેહ અંદરના આનન્દથી ભરપૂર થઈ, જ્યારે બહાર પણ બધી ઈન્દ્રિયોમાં આનન્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે વાણીદ્વારા દેહની બહાર નીકળતાં તે સ્તુતિરૂપ થતો હોવાથી આનન્દ જ અધિકારરૂપ છે. તેથી જ ભક્તિમાર્ગમાં પહેલા ભગવાન્‌ના વચનોથી આનન્દ પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પછી ભક્ત સ્તુતિ કરે છે. તેથી ભગવાન્‌નાં વચનો(શ્લો.૮-૨૦) પછી સ્તુતિ(શ્લો.૨૨-૪૪) કરેલી છે૨૨૭

અધ્યાય ૩૧ ; પ્રચેતસોને પરલોકનાં ફલની પ્રાપ્તિઃ

ત્યારે ૩૧મા અધ્યાયમાં નારદે પ્રચેતસોને ઉપદેશ કર્યો, તે વ્યર્થ કર્યો! એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે ‘‘આચાર્યવાળો પુરુષ ભગવાન્‌ને જાણે છે’’ એ શાસ્ત્રનું વચન સત્ય થાય તે માટે નારદે પ્રચેતસોને એ ઉપદેશ કરેલો છે.

જો કે પ્રચેતસોને શિવે પણ ઉપદેશ કરેલો છતાં તે ઉપદેશ ભગવાન્‌ને પ્રકટ કરવાનું સાધન થઈ, બીજા કાર્યમાટે નકામો થયો. વળી સૃષ્ટિ કરવામાં (વંશ ચલાવવામાં) ઉપયોગી થાય તે માટે શિવે તે ઉપદેશ તેમને કરેલો હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉપયોગી ન હતો. વળી ‘‘શિવે અને ભગવાને જે ઉપદેશ કરેલો તે અમે વિસરી ગયા છીએ, તેથી આપ અમને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો’’ (શ્લો.૬-૭) એવી પ્રચેતસોની પ્રાર્થનાને લીધે નારદે શિવે અને ભગવાને કરેલા ઉપદેશનું સ્મરણ કરાવવા આ ઉપદેશ તેમને કરેલો તેથી તે ઉપદેશનું સ્મરણ કરાવવું એ જ ઉપદેશનું પ્રયોજન છે. શિવે અને ભગવાને કરેલા ઉપદેશને વિસરી જવાનું કારણ ભગવાન્‌નું ભજન ન કરવું તે જ છે; કારણ કે સંસારમાં ઘર કરી રહેતાં તેમનાથી ભજન થઈ શકે નહિ. તેથી ભજનથી જ સર્વ ફલ પ્રાપ્ત થશે એવા હેતુથી નારદે ઉપદેશમાં તેઓને ભગવાન્‌નું ભજન કરવાનું કહેલું છે૨૨૮

ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય જાણીને આદરથી ભગવાન્‌ની સમ્પૂર્ણ રીતે સેવા કરવી. આ જ અર્થનો આખા સ્કન્ધમાં તથા તેના ચારે પ્રકરણોમાં અને તેના પેટા પ્રકરણોમાં પણ નિશ્ચય કરેલો છે. તેથી આ સમ્પૂર્ણ પ્રકરણોનું શ્રવણ કરીને વિદુર ઘણો પ્રસન્ન થયો અને ત્યાર પછી જ મૈત્રેય પાસેથી ગયો. ભગવાન્‌નું ભજન કરવાથી જ સર્વફલ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ પ્રકારે થતું નથી એવો સર્વશાસ્ત્રનો અર્થ જાણીને ભજન કરવામાટે જ ત્યાંથી નીકળી ગયો. તે સમયે તેણે ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દને હૃદયમાં અને પોતાના ગુરુ મૈત્રેયના ચરણારવિન્દને મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલા(શ્લો.૨૮). કારણ કે ગુરુએ આ શાસ્ત્રનો અર્થ કહ્યો તેથી તે ઘણો પ્રસન્ન થયેલો. ભગવાન્‌ના ભજનમાં વિઘ્ન કરનાર દોષ જ છે, અને આ વિદુરને ભજનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એટલે તેના સર્વ દોષો દૂર થયેલા. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેને રાજ્યમાંથી અને ઘરમાંથી કાઢી મૂકનાર એટલે તેના પ્રતિ અપકાર કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર ઉપર પણ તેણે આ મૈત્રેયે કરેલ ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી ઉપકાર કરેલો(જુઓ ૧।૧૩।૧ તથા ૧૭-૨૭). એટલે તે સર્વથા દોષરહિત થયેલો૨૨૯-૨૩૦।।